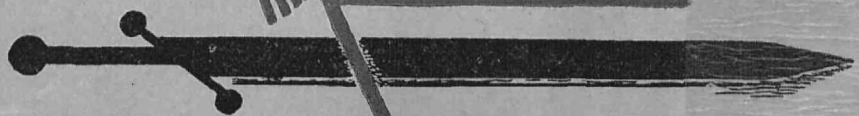
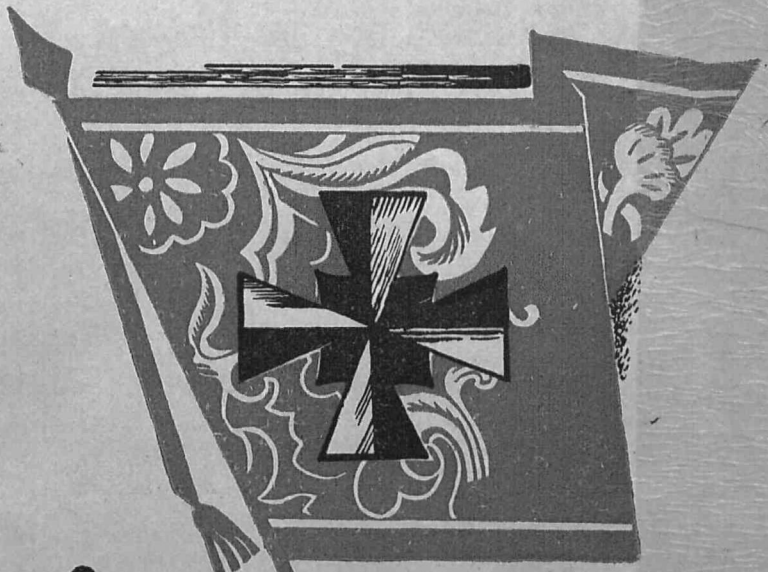

2012

КАЛЕНДАР

АНТРО

1935

М. Бутович.

Праці Українського Наукового Інституту

(Варшава, Служевська, 7. м. 4)

- Том I. Українська людність ССРСР. Розвідки Т. Олесевича, О. Пигеля, В. Садовського й О. Чубенка. Ціна 6 зол.
- " II. Тиміш Олесевич: Статистичні таблиці українського населення ССРСР. за переписом 17 грудня 1926 року. Ціна 20 зол.
- " III. Є. Гловінський, К. Мацієвич, В. Садовський: Сучасні проблеми економіки України. Ціна 6 зол.
- " IV. Д-р Константин Чехович: Олександр Потебня. Український мислитель-лінгвіст. Ціна 6 зол.
- " V. Проф. О. Лотоцький: Українські джерела церковного права. Ціна 12 зол.
- " VI. О. Лотоцький: Сторінки минулого. Ч. перша Ціна 8 зол.
- " VII. В. Садовський: Праця в УСРСР. Ціна 6 зол.
- " VIII. Л. Василевський, М. Галін, С. Стемповський, А. Топчибаши, Табуї: Спогади. Ціна 6 зол.
- " IX. Проф. Д. Дорошенко: Нарис історії України. Том I (до половини XVII ст.). Ціна 8 зол.
- " X. Д-р Микола Пушкар: Наймолодша паліталізація шелестівок в українській мові. Ціна 5 зол.
- " XI. І. Івасюк: Кредитова кооперація на Україні. Ціна 5 зол.
- " XII. О. Лотоцький: Сторінки минулого. Ч. друга. Ціна 15 зол.
- " XIII. О. Доценко: Зимовий похід 1920 р. Ціна 15 зол.
- " XIV. Ів. Зіліньський: Карта українських говорів з поясненнями. Ціна 2:50 зол.
- " XV. Українсько-московська війна 1920 р. Частина перша. Оперативні документи Армії У. Н. Республ. Під ред. ген. В. Сальського, документи в порядкував ген. П. Шаяндрок. Ціна 15 зол.
- " XVI. Проф. О. Лотоцький: Автокефалія. Ціна 12 зол.
- " XVII. Діярії гетьмана Пилипа Орлика. Опрацював для друку Ян з Токар Токаржевський-Карашевич. Ціна 6 зол.
- " XVIII. Проф. Д. Дорошенко: Нарис історії України. Том II. Ціна 12 зол.
- " XIX. Проф. А. Яковлів: Українсько-московські договори в XVII—XVIII ст. Ціна 8 зол.
- " XX. Проф. інж. І. Шовгенів: Водне господарство в басейні р. Дніпра на Україні. Ціна 4 зол.
- " XXI. О. Лотоцький: Сторінки минулого. Част. третя Ціна 15 зол.
- " XXII. Проф. С. Сірополко: Народня освіта на советській Україні. Ціна 10 зол.
- " XXIII. Проф. В. Іванис: Евергетичне господарство України та Північного Кавказу. Ціна 5 зол.
- " XXIV. Проф. Д. Чижевський: Філософія Г. С. Сковороди. Ціна 8 зол.
- " XXV. Проф. С. Смаль-Стоцький: Тарас Шевченко. Інтерпретації. Ціна 10 зол.
- " XXVI. В. Садовський: Робоча сила в сільському господарстві України (друкується).
- " XXVII. Б. Іваницький: Ліси й лісове господарство України. Том I. (друкується)
- " XXVIII. Леон Василевський: Справа українська, як міжнародне питання (в мові українськ.) Ціна 5 зол.

- - До набуття у всіх книгарнях - -

Равдива
Франкка
Домішка до кави

Франкк

Равдива
Франкка

Знана, випробувана, найліпша приправа до кави.

Вироблювана з шляхотного сирівця
„Правдива Франкка“ скріплює смак
і аромат кави та надає їй гарної
краски. Містить в собі також багато
корисних для здоровля складників.
Є видатною і тому дешевою в ужитті.
Не дозвольте впроваджувати Себе
в блуд. „Правдивої Франкка“ ніколи
нічого іншого не заступить. Знані
її прикмети:

якість,

чистість,

видатність.

Цей охоронний знак ніколи не за-
водить.

Ш М. 100. D. 540/III. 33.

ЦІЛИЙ ДОХІД НА ДОБРОДІЙНІ ЦІЛІ.

КАЛЕНДАР - АЛЬМАНАХ

ДНІПРО

НА ЗВИЧАЙНИЙ РІК

1935

РІЧНИК XII.

ЦІНА 2 зол.

У ЛЬВОВІ, 1935.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДОПОМОГИ
ЕМІГРАНТАМ З УКРАЇНИ У ЛЬВОВІ (ВУЛ. РУСЬКА, 3).

1935 рік.

Рік 1935 від народин Ісуса Христа є по жидівському численню роком 5695-м, а за візантійською ерою роком 7442-им від повстання світу.

Астрономічний календар на 1935 р.

Рік 1935 є звичайним роком, має 365 днів і починається в практичному громадянському життю опівночі з 31 грудня 1934 р. на 1 січня 1935 р. **Весна** починається дня 21 березня о 9 год. 47 хв. в момент вступу сонця в звіздовий збір Барана; є це весняне зрівняння дня з ніччю.

Літо настає 22 червня о 5 год., коли сонце входить у констеляцію Рака; маємо тоді літню перемогу дня над ніччю.

Осінь приходить дня 24 вересня о 20-ій год., коли вступає сонце в звіздовий збір Ваги; маємо тоді осіннє зрівняння дня з ніччю.

Зима починається дня 22 грудня о год. 15-й, коли сонце входить у звіздовий збір Козерога; маємо тоді зимову перемогу ночі над днем.

Затміння сонця й місяця в 1935 р.

В 1935 р. маємо 5 затмінь сонця й 2 затміння місяця: Перше частинне затміння сонця буде дня 5 січня; у нас невидиме.

Друге повне затміння місяця буде дня 19-го січня. Початок його о 15 год. і 3 хв., а кінець о 18 год. 54 хв. Видно його буде в східній Європі (отже й у нас), в Азії, на Індійським Океані, в Австралії, на Великім Океані й у північно-західній Америці.

Третє частинне затміння сонця настане дня 3 лютого; в нас невидиме.

Четверте частинне затміння сонця буде дня 30 червня; видиме в північно-західній Європі, в Гренляндії, в північній Азії та на Північнім Океані. Початок його о 18 год. 34 хв., а кінець о 21 год. 24 хв.

Пяте повне затміння місяця буде дня 16 липня. Початок його о 4 год. 9 хв., а кінець о 5 год. 49 хв. Видиме в південно-західній Європі, на Атлантийським Океані, в північній і середній Америці, в середній та південній Африці й на південній частині Тихого Океану.

Шосте частинне затміння сонця буде дня 30 липня. Видиме тільки на південній Арктичній Океані.

Сьоме обручкове затміння сонця настане дня 25 грудня. Видиме буде: в південній частині південної Америки, на південній частині Тихого й Атлантийського Океану та на південній Арктичній Океані.

Здогадний характер року.

Володітиме 1935 роком планета Меркурій. Літа панування Меркурія бувають загально холодні та сухі. Весна пізня, цвіт садовини мерзне, овочів буває мало. Осінь буває суха, з приморозками, але без снігу. Зима пізня, від початку морозна й сніжна.

С І Ч Е Н Ї

31 дн.

В січні прибуває дня на 1 годину. Пересічна довгота дня — 9 годин.

Дні	С В Я Т А		Сонце		Місяць	
	Українські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	захід
В	Груд. 1934 М. Боніф.	Новий рік 1935	7·24	15·31	3·05	12·13
С	Мч. Ігнатія Бог.	Макарія	7·24	15·32	4·18	12·43
Ч	Юліяни, Петра митр.	Геновефи	7·24	15·33	5·34	13·06
П	Вмч. Анастасії	Еміліяна	7·23	15·34	6·48	13·59
С	10 муч. на Криті ☉	Телесфора	7·23	15·36	7·56	14·27
Н	Св. Вечір (Багата кутя)	Трьох Королів	7·23	15·37	8·51	15·31
П	Різдво Христове	Валентина	7·23	15·38	9·33	16·47
В	Соб. Пр. Бог., Йосифа	Северина мч.	7·22	15·39	10·03	18·12
С	Стефана првм. Федора	Мартиніяни	7·21	15·40	10·25	19·39
Ч	Муч. в Ніком.	Івана Добр.	7·21	15·42	10·42	21·07
П	Дітей убит. у Вифл. ☾	Альойзія	7·20	15·43	10·56	22·34
С	Мч. Анізії, Зотика	Гонорати	7·20	15·45	11·08	12·00
Н	Н. по Різд., Меланії	1. по З. К. Ілярія	7·19	15·46	11·21	00·01
П	Січ. Н. Рік Обр. Г.В.В.	Фелікса з Нол.	7·18	15·48	11·35	1·27
В	Сильвестра	Павла Пуст.	7·18	15·50	11·53	2·55
С	Малахії пр.	Маркила	7·17	15·52	12·17	4·22
Ч	Собор 70 Апост.	Антонія	7·17	15·53	12·53	6·46
П	Нав. Бог. (Голод. кутя)	Присики	7·16	15·54	13·42	6·55
С	Богояв. Госп. Йордан ☉	Генриха еп.	7·15	15·56	14·47	7·56
Н	Собор св. Івана Хр.	2. по З.К. Фабіяна	7·14	15·57	16·04	8·35
П	Юрія, Еміліяна	Агнети	7·14	15·59	17·24	9·08
В	Полієвкта, Филипа	Вінкентія	7·13	15·59	18·41	9·21
С	Григорія і Домети	Обр. Пр. Д. Марії	7·12	16·1	19·58	9·38
Ч	† Теодозія В.	Тимотея еп.	7·10	16·2	21·11	9·50
П	Мч. Татіяни	Нав. Ап. Павла	7·9	16·4	22·23	10·00
С	Мч. Ерміла, Страт. ☾	Полікарпа	7·8	16·6	23·35	10·10
Н	30 по С. Отців у Синаї	3. по З. К. Ів. Зол.	7·6	16·7	4·00	10·21
П	Павла Т., Івана Куш.	Кароля В.	7·4	16·9	0·47	10·33
В	Ап. Петра	Франца Сол.	7·4	16·11	2·00	10·47
С	† Антонія Вел.	Мартина	7·3	16·12	3·14	11·07
Ч	Атаназія і Кира	Петра з Нолі	7·2	16·14	4·28	11·35

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:

чня 1935 — 26 Тебет 5695; 5 січня

— 1 Шебат.

ПОГОДА В СІЧНІ: На початку багато снігу, особливо 8-го. В другій половині зростають морози й тримаються до кінця місяця. Під кінець місяця знову снігові опади.

В лютому прибуває дня на 1 год. 27 хв. Пересічна довгота дня — 10 год. 10 хв.
УВАГА: 12/30 Віт. Трьох Святих — свято гр.-кат.; у правосл. церковне св.

березні прибуває дня на 1 год. 53 хв. Пересічна довгота дня — 11 год. 29 хв.
Початок весни — 21 березня о 9 год. 47 хв.

СТИЛЬ		С В Я Т А		Сонце		Місяць	
нов.	ст.	Українські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	захід
1	19	П	Січ. Пр. Макарія	Ігнатія	7·1	16·15	5·39
2	20	С	† Евтимія Вел., преп.	Марії Громн.	7—	16·16	6·39
3	21	Н	31. по С. Макс., Евг. ☉	4. по 3. Кор. Блаж.	6·58	16·18	7·28
4	22	П	Тимотея, Атаназія	Вероніки, Андр.	6·56	16·20	8·01
5	23	В	Климентія	Агафії	6·54	16·23	8·27
6	24	С	Пр. Ксенії	Дороти	6·52	16·25	8·46
7	25	Ч	† Григорія Богослова	Ромуальда	6·50	16·27	9·02
8	26	П	Ксенофонта, Ананія	Івана з Маль.	6·48	16·29	9·15
9	27	С	† Перен. мощ. Ів. Зол.	Апольонії	6·46	16·30	9·20
10	28	Н	32. по С. Єфрем., Сир. ☉	5. по 3. Кор. Схол.	6·44	16·32	9·48
11	29	П	Ігнатія Б., Романа	Евфроз., Дезидер.	6·42	16·34	10·11
12	30	В	Трьох Святителів	Евлялії	6·40	16·35	10·47
13	31	С	Кира, Івана Безер.	Попелец Кат. Річ.	6·38	16·37	11·13
14	1	Ч	Лютий. Трифона	Валентина	6·36	16·38	12·00
15	2	П	Стрітєння Господнє.	Фавстина мч.	6·33	16·40	12·59
16	3	С	Симеона і Анни ☉	Юліяни, Іванни	6·31	16·42	14·00
17	4	Н	Мит. і фар. Ізидора	Старозап. Конст.	6·29	16·44	15·21
18	5	П	Мч. Агафії, Теодозія	Флявіяна, Симеон.	6·28	16·45	16·30
19	6	В	Вукола, Юліяна, Христ.	† Конрада	6·27	16·46	17·48
20	7	С	Пр. Партенія, Луки	Евстахія	6·26	16·48	19·02
21	8	Ч	Теодора Стр., Захара	Елеонори	6·25	16·50	20·00
22	9	П	Мч. Никифора	Кат. св. Петра	6·24	16·52	21·15
23	10	С	Харлампія, Порфирія	Петра Д., Романи	6·22	16·53	22·23
24	11	Н	Влас., Димитр., Всев.	Мясоп. Перест. д.	6·21	16·55	22·45
25	12	П	Мелетія, Марини	Ап. Матея	6·19	16·57	24·00
26	13	В	Прп. Семена, Мартен. ☉	Анастасії	6·17	16·58	00·58
27	14	С	Прп. Авксентія, Кирила	Алекс., Віктора	6·16	17—	2·11
28	15	Ч	Онисима, Евфрозин.	Леандра	6·15	17·1	3·23

СТИЛЬ		С В Я Т А		Сонце		Місяць	
нов.	ст.	Українські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	захід
6	19	П	Лютий. Памфила, Порф.	Альбіна еп.	6·9	17·3	4·27
7	20	С	Теодора мовч. печ.	Симпліція	6·7	17·5	5·20
8	21	Н	Мясопустна. Льва п.	Запуст. Кунег.	6·5	17·7	5·59
9	22	П	Архипа, Теодота, Макс.	Казимира	6·2	17·8	6·27
10	23	В	Льва еп., Агатона ☉	Евзебія, Фрид.	6—	17·10	6·48
11	24	С	Тимотея	Попел. Колети	5·57	17·11	7·06
12	25	Ч	Петра й Атаназія	Томи з Аквіну	5·56	17·12	7·21
13	26	П	Поликарпа	Івана Божого	5·55	17·14	7·33
14	27	С	† 1 і 2 найд. гол. Ів. Хр.	Франціски д.	5·54	17·15	7·47
15	28	Н	Сиропуст. Тараса еп.	Вступна. 40 мч.	5·52	17·17	8·04
16	29	П	Порфирія, Сев.	Константина	5·50	17·19	8·25
17	30	В	Прокопія, Тита ☉	Григорія Вел.	5·48	17·20	8·52
18	31	С	Власія, Нестора, Васил.	Розини	5·46	17·21	9·32
19	1	Ч	Березень. Евдокії	Матильди	5·44	17·23	10·26
20	2	П	Теодота, Бориса	Льонгіна	5·42	17·25	11·33
21	3	С	Зенона, Евтроп., Васил.	Любина, Гербер.	5·39	17·26	12·51
22	4	Н	1. посту. Гарас., Юліян.	Суха. Гертруди	5·37	17·27	14·09
23	5	П	Конона, Марка	Едварда	5·35	17·29	15·26
24	6	В	42 муч. 4 Аморії	Йосифа обручн.	5·33	17·31	16·42
25	7	С	Єфрема, Павла, Євд. ☉	Евфремії	5·31	17·33	17·56
26	8	Ч	Теофілякта, Лазаря	Венедикта	5·28	17·34	19·06
27	9	П	† СС. 40 муч., Домни	7 бол. Пр. Д., Окт.	5·26	17·35	20·19
28	10	С	Кондрата, Купер.	Віктора	5·24	17·37	21·32
29	11	Н	2. посту. Софронія	Глуха. Гавр., Ал.	5·22	17·39	22·44
30	12	П	Теофана, Григор.	† Благ. ПДМ.	5·20	17·40	23·58
31	13	В	Никифора	Теодозія, Еман.	5·18	17·41	24·00
1	14	С	Венедикта, Теогн. ☉	Руперта	5·16	17·43	1·11
2	15	Ч	Агапія, Никандр.	Сикста.	5·14	17·44	2·17
3	16	П	Савина, Юл., Трофима	Кирила.	5·12	17·45	3·13
4	17	С	Алексія-(Теплого Олек.)	Квірина.	5·10	17·47	3·57
5	18	Н	3. посту. Кирил., Ерус.	Середп. Вальб.	5·8	17·49	4·28

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:
4 лютого — 1 Адар; 17 лютого —
14 Адар (Малий Пурім).

ПОГОДА В ЛЮТОМУ: На поч.
міс. вітри, потім потепліє, коло
відлига. В половині міс. холод,
Від 23-го — погода, морозно.

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:
березня — 1 Веадар; 18 березня
— 13 Веадар (Піст Естери); 19 березня
— 14 Веадар (Пурім-Гаман); 20 бе-
резня — 15 Веадар (Шушан Пурім).

ПОГОДА В БЕРЕЗНІ: Перші дні ще
морозні, потім тепліє, по 10 — відлига,
вітри, дощі. Після 20-го — погода,
тепло; під кінець міс. похолодне.

В квітні прибуває дня на 1 год. 43 хв. Пересічна довгота дня — 13 год. 41

стиль		Дні		С В Я Т А		Сонце		місяць
нов.	ст.	Українські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	захід	ст.
1	19	П	Берез. Дмитра, Хриз.	Гугона	5· 1	17:52	4:51	
2	20	В	Івана, Мирон. Сергія	Франца	5· 4	17:53	5:09	
3	21	С	Якова ісп. Середоп. ☉	7 бол. ПДМ.	4:59	17:55	5:23	
4	22	Ч	Василя свмч., Сака	Ізидора	4:57	17:57	5:36	
5	23	П	Прп. Никона	Вінкентія	4:55	17:58	5:51	
6	24	С	Захарія, Якова	Келестина	4:53	17:59	6:06	
7	25	Н	4. посту. Благ. Пр. Бог.	Чорна. Германа	4:51	18· 1	6:25	
8	26	П	Собор. Арх. Гавриїла	Діонізія	4:49	18· 2	6:51	
9	27	В	Матрони, Бояна, Євстр.	Марії Єгип.	4:47	18· 4	7:26	
10	28	С	Іларіона, Поклони ☉	Єзекіїла пр.	4:45	18· 5	8:16	
11	29	Ч	Марка, Кирила	Льва папи	4:43	18· 7	9:21	
12	30	П	Івана лісів., Зосима	Юлія	4:41	18· 9	10:35	
13	31	С	Іпатія еп., Йони київ.	Юстини	4:38	18:10	11:58	
14	1	Н	Квіт. 5 пост. Марії Є.	Квітна. Валеріян.	4:36	18:12	13:14	
15	2	П	Тита, Полікарпа, Амф.	Людвіки, Анаст.	4:34	18:13	14:29	
16	3	В	Никити, Теод., Ірини	Лямберта	4:32	18:15	15:43	
17	4	С	Йосифа, Зосими	Рудольфа	4:30	18:16	16:56	
18	5	Ч	Теодула, Плятона ☉	В. четв. Апол.	4:28	18:18	18:07	
19	6	П	Євтихія, Методія	В. п'ятн. Георг.	4:26	18:20	19:19	
20	7	С	Юрія, Данила, Григор.	В. суб. Теод.	4:24	18:21	20:33	
21	8	Н	6. п. Квітна. Іродіона	Воскр. Хр. Вільг.	4:22	18:23	21:46	
22	9	П	Євпсихія, Вадима	Св. Пон. Сотера	4:20	18:24	23:00	
23	10	В	Терентія, Макара	Войтіха еп.	4:18	18:26	24:00	
24	11	С	Якова, Мартин.	Георгія	4:16	18:27	00:10	
25	12	Ч	Стр. Ч. Васил., Яросл.	Марка еп.	4:14	18:29	1:09	
26	13	П	Вел. П'ятн. Артем. С	Клита і Марк.	4:12	18:30	1:37	
27	14	С	Вел. С. Ант. Март. Св.	Перегріна	4:10	18:32	2:31	
28	15	Н	Світл. Воскр. Троф.	1. Біла. Віталіса	4· 8	18:33	2:56	
29	16	П	Св. Понед. Агаф., Ірини	Петра мч.	4· 7	18:36	3:16	
30	17	В	Св. Второк. Симеона	Катерини Сен.	4· 5	18:37	3:30	

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:
4 квітня — 1 Нізан; 18 квітня — 15
Нізан (Перше свято Пасхи); 19 квітня
— 16 Нізан (Друге свято Пасхи); 24
квітня — 21 Нізан (Сьоме свято Пасхи);
25 квітня — 22 Нізан (Кінець Пасхи).

ПОГОДА В КВІТНІ: До 7-го холоде
й хмарно, потім дощ, погода непевна
по 15 потепліє й випогодиться; по
знову непевна погода; під кінець
міс. — тепло й погода.

травні прибуває дня на 1 год. 20 хв. Пересічна довгота дня — 15 год. 18 хв.
6/23 травня день св. Юрія — у православних велике свято.

стиль		Дні		С В Я Т А		Сонце		Місяць	
нов.	ст.	Українські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	захід	схід	захід
8	С	Квіт. Івана прп. Зота	Филипа і Як.	4· 3	18:38	3:42	14:09		
9	Ч	Івана Прп. ☉	Жигмонта	4· 1	18:40	3:53	15:39		
10	П	Теодора пр. Якова	Найд. Ч. Хр.	4· —	18:42	4:07	17:12		
11	С	Януарія, Васил., Дениса	Фльоріяна	3:58	18:43	4:24	18:47		
12	Н	1. Томина. Теод., Лук.	2. по В. Пія V. п.	3:56	18:44	4:49	20:22		
13	П	† Юрія Вмч. (Юрія)	Івана в Олію	3:55	18:46	5:19	22:17		
14	В	Сави	Доміцелі	3:53	18:47	6:08	23:12		
15	С	† Єв. Марка	Станислава	3:51	18:49	7:04	24:00		
16	Ч	Василя свмч.	Григорія	3:49	18:50	8:17	00:31		
17	П	Симеона ср. Госп. ☉	Ізидора Орача	3:48	18:52	8:56	1:18		
18	С	Максима, Якова, Кир.	Мамерта	3:46	18:53	8:57	1:49		
19	Н	2. Мирон. Милет., Вас.	3. по В. Панкр.	3:44	18:54	10:59	2:09		
20	П	† Якова ап.	Серватія	3:43	18:56	12:18	2:24		
1	В	Трав. Єремії, Макарія	Боніфатія	3:42	18:58	13:32	2:36		
2	С	† Бориса і Гліба, Атан.	Софії	3:40	18:59	14:44	2:46		
3	Ч	† Теодозія печ.	Івана непом.	3:39	19· —	15:56	2:55		
4	П	Пелагії М., Леонт.	Пасхаліса Виз.	3:38	19· 2	17:09	3:04		
5	С	Ірини мч. ☉	Фелікса	3:37	19· 3	18:22	3:13		
6	Н	3. О. розсл. Іова мн.	4. по В. Петр. Ц.	3:36	19· 4	19:35	3:25		
7	П	Явл. зн. Ч. Хр., Пахом.	Бернарда	3:35	19· 6	20:43	3:42		
8	В	† Івана Богосл.	Олени Кор.	3:34	19· 7	22:02	4:04		
9	С	† Пер. мощ. св. Миколи	Юлії д.	3:33	19· 8	23:04	4:36		
10	Ч	Симеона З.	Дезидерія	3:32	19· 9	23:56	5:21		
11	П	Мокія	Йоанни	3:31	19:11	24:00	6:21		
12	С	Епіфанія, Макарія С	Урбана I. папи	3:30	19:12	00:32	7:34		
13	Н	4. Самар. Гликерії	5. по В. Филипа	3:28	19:13	1:08	8:54		
14	П	Ізидора, Максима, Мик.	Івана I. п. Д. Хр.	3:27	19:14	1:21	11:18		
15	В	Пахомія В., Ісаї	Вільгельма Д. Хр.	3:26	19:15	1:36	11:44		
16	С	Теодора, Модеста.	Моксиміна Д. Хр.	3:25	19:16	1:48	13:15		
17	Ч	Андроніка, Степана	Возн. Г. Фелікса	3:24	19:17	2:00	14:41		
18	П	Теодота, Олекс., Юлії	Петронелі	3:23	19:18	2:14	16:13		

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:
1 травня — 1 Іяр; 21 травня — 18 Іяр
(Ляг Бомер — шкільне свято).

ПОГОДА В ТРАВНІ: Після погідного
й теплого початку настане холод
і змінна погода. Коло 20-го випо-
годиться, під кінець місяця погода не-
певна.

В червні прибуває дня до 22-го на 20 хв.; від 22-го убуває дня на 3 хв. Персична довгота дня — 16 год. 12 хв.

ПРИМІТКА: Дня 5/22 свято греко-кат.; у правосл. свята нема. В липні прибуває дня на 1 год. Пересічна довгота дня 15 год. 48 хв.

СТИЛЬ		С В Я Т А		Сонце		Місяць		С В Я Т А		Сонце		Місяць	
НОВ.	СТ.	Дні	Українські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	СТ.	Дні	Українські	Римо-католицькі	схід	захід
1	19	С	Трав. Патрик., Корн. Ⓞ	Якова	3:22	19:20	2:21	18	П	Черв. Леонтія, Іпатія	Теобальда	3:22	19:33
2	20	Н	5. О. сліп. Олекс., Тал.	6. по В. Еразма	3:22	19:21	2:27	19	В	Юди ап., Зосима, Марії	Пос. ПДМ.	3:23	19:33
3	21	П	Константина й Олени	Кльотильди	3:21	19:21	2:45	20	С	Методія	Геліодора	3:24	19:33
4	22	В	Василиска	Квірина	2:21	19:22	3:09	21	Ч	Юліяна м.	Иосифа Кал.	3:24	19:32
5	23	С	Михайла, Євфроз., Паїс	Фльорентія	3:20	19:23	3:48	22	П	† Пр. Серця Іс. Євсев.	Фільомени д.	3:25	19:31
6	24	Ч	Вознесення Господ.	Норберта	3:20	19:24	4:45	23	С	Агрипіни, Гая	Ісаї прор.	3:26	19:31
7	25	П	† Найд. гол. св. Ів. Яроп.	† Торж. Б. С. Роб.	3:19	19:25	6:63	24	Н	3. по С. Різдв. св. Ів. Хр.	4. по С. Пульхерії	3:27	19:31
8	26	С	Ап. Карпа	Медарда	3:19	19:26	7:13	25	П	Февронії Ⓞ	Єлисавети	3:28	19:30
9	27	Н	6. Св. Отц. Тер., Купр. Ⓞ	С. св. Духа. Фел.	3:19	19:27	8:37	26	В	Давида, Діонізія	Кирила еп.	3:29	19:29
10	28	П	Никити, Ігнат., Захар.	Пов. С. св. Д. Мар.	3:18	19:27	9:58	27	С	Самсона, Севіра	Амалії	3:29	19:29
11	29	В	Теодозії мч.	Варнави ап.	3:18	19:28	11:15	28	Ч	Кира й Івана	Пелагії	3:30	19:29
12	30	С	Ісаакія, Богдана	Онуфрія Сух.	3:18	19:28	12:30	29	П	Ап. Петра й Павла	Генр. і Гн., Ів. з Д.	3:31	19:28
13	31	Ч	Єремія ап.	Антонія з Пад.	3:18	19:29	13:42	30	С	Собор 12 Апост.	Маргарети	3:32	19:28
14	1	П	Черв. Юстини	Василія В., Сух.	3:18	19:30	14:64	1	Н	4. по С. Лип. Кос. і Дам.	5. по С. Бонавент.	3:33	19:27
15	2	С	Никифора (Зауп. суб.)	Віта і Мод., Сух.	3:18	19:30	16:68	2	П	† Пол. Риз. ПБ.	Розісл. Анос.	3:34	19:26
16	3	Н	Св. Духа. (у пр. Св. Т.) Ⓞ	1. по С. Св. Тройці	3:17	19:31	17:22	3	В	Анатолія, Мокія. Вас. Ⓞ	Пр. Д. М. Шк.	3:35	19:25
17	4	П	Св. Тройці (у пр. Св. Д.)	Адольфа	3:17	19:31	18:36	4	С	Андрея критськ.	Алексія	3:36	19:24
18	5	В	Дорот., Ігоря, Теодора	Марка, Маркел.	3:17	19:32	19:50	5	Ч	Кирила і Методія	Симеона з Л.	3:37	19:23
19	6	С	Іляріона	Герваз. і Протаз.	3:17	19:32	20:57	6	П	Атаназія, Сисоя	Вінкентія з П.	3:38	19:22
20	7	Ч	Теодота, Марії	Б. Тіло. Сильвер.	3:17	19:33	21:53	7	С	Томи, Євдок.	Іллі, Чеслава	3:39	19:21
21	8	П	Теодора страт.	Альойзія, Гонз.	3:18	19:33	22:35	8	Н	5. по С. Прокопія мч.	6. по С. Пракс. Д.	3:41	19:20
22	9	С	Теклі, Кирила	Павлина	3:18	19:33	23:05	9	П	Панкратія, Теодор. С	Марії Магд.	3:42	19:19
23	10	Н	1. по С. Всіх Св. Тим. С	2. по С. Зенона	3:18	19:33	23:27	10	В	† Антонія печер.	Аполінарія	3:43	19:18
24	11	П	Вартоломея	† Івана Хр.	3:19	19:33	23:45	11	С	Ольги княг., Евфим.	Христини	3:44	19:17
25	12	В	† Онуфрія Вел., Арсен.	Проспера	3:19	19:33	23:57	12	Ч	Прокла й Ілярія	Якова ап.	3:46	19:15
26	13	С	Акилини м., Трифоїла	Акилини м.	3:19	19:33	24:00	13	П	† Собор св. Гавриїла	Анна, м. Пр. Діви	3:47	19:14
27	14	Ч	† Прс. Евхар., Мстис.	Владислава	3:20	19:33	00:09	14	С	Онисима, Стефана	Наталії діви	3:48	19:13
28	15	П	Амоса прор., Михайла	Прсв. Серця Іс.	8:20	19:33	00:20	15	Н	6 по С. † Володим. В.	7. по С. Інокен. п.	3:50	19:12
29	16	С	Тихона еп.	Петра й Павла	3:21	19:33	00:32	16	П	Атиногена, Алевт.	Марти діви	3:51	19:10
30	17	Н	2. по С. Мануїл., Кир. Ⓞ	3. по С. Зг. св. Пав.	3:21	19:33	00:48	17	В	Марини мч., Лазаря Ⓞ	Авдона і Сенни	3:53	19: 8
								18	С	Якинта, Емілія., Леонт.	Ігнатія Льой.	3:54	19: 7

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:

2-го червня — 1 Сіван; 7-го червня
6 Сіван (1-й день Зелених Свят); 8-го
червня — 7 Сіван (2-й день Зелених
Свят).

ПОГОДА В ЧЕРВНІ: З початку
щі, потім хмарно й вітри, в половині
міс. випогодиться; під кінець міс. спек

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:

2-го липня — 1. Тамуз; 18-го липня
17. Тамуз (Здобуття Єрусалиму
— піст); 31-го липня — 1. Аб.

ПОГОДА В ЛИПНІ: Кілька днів ко-
ло 10-го непевна погода. Поза тим
цілий місяць погідний.

В серпні убуває дня на 1 год. 39 хв. Пересічна довгота дня — 14 год. 25 хв.
 В вересні прибуває дня на 1 год. 47 хв. Пересічна довгота дня — 12 год. 37 хв.
 ПРИМ.: 11/29 — в правосл. церкві — велике свято; в гр.-кат. — свято церковне.

стиль		С В Я Т А		Сонце		Місяць		С В Я Т А		Сонце		Місяць			
нов.	ст.	Українські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	захід	Українські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	захід		
1	19	Ч	Лип. Мокрини, Романа	Петра з оков.	3:57	19: 6	5:10	19 Н	Серп. 11. по С. Андр. Т.	12. по С. Егідія	4:40	18: 9	6:49	19:34	
2	20	П	† Ілії прор., Аврама	Пр. Д. Ангел.	3:59	19: 4	6:32	20 П	Самуїла	Юста	4:41	18: 7	8:03	19:43	
3	21	С	Симеона юрод., Івана	Зн. св. Стеф.	4:—	19: 2	7:52	21 В	Тадея ап., Авраама	Ізабелі, Бронис.	4:43	18: 5	9:17	19:53	
4	22	Н	7 по С. Марії Магд.	8. по С. Домініка	4: 1	19:—	9:07	22 С	Агатоника, Боголіпа	Розалії	4:44	18: 3	10:32	20:03	
5	23	П	Теофіла, Трофима	Мати Б. Сніж.	4: 2	18:58	10:21	23 Ч	Лупна, Іриней	Лаврентія	4:46	18: 1	21:46	20:18	
6	24	В	† Бориса і Гліба, Христ.	† Преобр. Госп.	4: 3	18:56	11:34	24 П	Свм. Евтихія, Петра ☉	Захарії пр.	4:47	17:59	13:15	20:36	
7	25	С	† Усп. св. Анни ☉	Каєтана	4: 5	18:54	12:50	24 С	Тита, Вартоломея	Регіни діви	4:49	17:56	14:15	20:36	
8	26	Ч	Ермолая, Параскеви	Киріяка	4: 7	18:52	14:04	26 Н	12. по С. Андріяна, Нат.	13. по С. † Різ. ПБ.	4:51	17:54	14:23	21:38	
9	27	П	† Пантелеймона	Романа і Сек.	4: 8	18:50	15:17	27 П	Сави, Пімена, Сергія	Горгонія	4:52	17:52	16:20	22:31	
10	28	С	Прохора, Мойсея	Лаврентія	4.10	18:48	16:30	28 В	Августини, Анни, Мойс.	Николая з Т.	4:53	17:50	17:00	23:39	
11	29	Н	8. по С. Калин., Сераф.	9. по С. Зузан. д.	4:11	18:46	17:34	29 С	† Усік. гл. Ів. Хр.	Прота	4:54	17:48	17:37	24:00	
12	30	П	Сили, Андрон., Макс.	Кляри	4:12	18:45	18:28	30 Ч	Олександра, Івана ☉	Гвідона	4:55	17:46	18:00	00:59	
13	31	В	Евдокима пр., Уліти. ☉	Гіполіта	4:14	18:44	19:07	31 П	Пол. пояса Пр. Бог.	Товії	4:57	17:44	18:17	2:25	
14	1	С	Серп. В.Ч.Х. † Маков.	Евзєбія	4:16	18:42	19:36	1	С	Верес. Симеон., Марти.	† Воздв. Ч. Хр.	4:57	17:42	18:30	3:34
15	2	Ч	Перен. мощ. св. Стеф.	Успення Пр. Б.	4:17	18:40	19:56	2 Н	13. по С. Маманта, Ів.	14. по С. Нікодима	4:59	17:40	18:42	5:20	
16	3	П	Ісаакія, Далматія	Роха Виз.	4:18	18:38	20:11	3	П	Антима, Теокт. Домін.	Людмили д.	5: 1	17:38	18:06	6:55
17	4	С	7 отр. в Еф., Евдок.	Ліберата	4:20	18:36	20:23	4	В	Вавили, Мойсея	Лямберта	5: 2	17:36	19:22	8:27
18	5	Н	9. по С. Евсигн., Нони	10. по С. Єлени	4:21	18:34	20:35	5	С	Захарії, Єлисав.	Томи з Віл.	5: 4	17:34	19:11	10:00
19	6	П	Преобр. Госп. (Спас.)	Бенігні	4:23	18:32	20:47	6	Ч	Чудо Арх. Михаїла С	Януарія	5: 5	17:32	19:41	11:33
20	7	В	Дометія, Пімена	Стефана кор.	4:24	18:30	21:00	7	П	Созонта, Макарія	Евстахія	5: 7	17:30	20:00	13:09
21	8	С	Еміліяна	Іванни	4:26	18:29	21:17	8	С	Різдво Пр. Бог. (2 Пр.)	Матея ап.	5: 8	17:28	20:57	14:29
22	9	Ч	Матея ап.	Філіберта	4:27	18:28	21:00	9 Н	14. по С. Йоакима і Ан.	15. по С. Маврик	5: 9	17:26	21:58	15:31	
23	10	П	Лаврентія м.	Філіпа еп.	4:28	18:26	21:17	10	П	Минодори, Митр.	Теклі д.	5:11	17:24	23:13	16:16
24	11	С	Евпла, Клявдії, Федора	Вартоломея	4:29	18:25	21:39	11	В	Теодори прп.	Герарда	5:12	17:22	24:00	16:44
25	12	Н	10. по С. Фотія, Аник.	11. по С. Людв. к.	4:30	18:23	22:13	12	С	Автонома	Клеофа	5:14	17:20	00:36	17:05
26	13	П	Максима	Зефірина п.	4:32	18:21	23:05	13	Ч	Корнилія	Кипріяна	5:16	17:18	1:58	17:20
27	14	В	Михея, Теодоз.	Йосифа Кал.	4:33	18:19	24:09	14 П	Воздв. Ч. і Жив. Хр. ☉	Косми й Дамяна	5:18	17:16	3:18	17:35	
28	15	С	Усп. Пр. Бог. (1 Преч.)	Августини	4:34	18:17	1:27	15	С	Никити	Вячеслава	5:20	17:16	4:35	17:50
29	16	Ч	Перен. обр. Госп. ☉	Усікн. св. Івана	4:35	18:15	2:51	16 Н	15. по С. Евфимії, Людм.	16. по С. Мих. Арх.	5:21	17:10	5:50	17:53	
30	17	П	Мирона м.	Рожі з Лім.	4:36	18:13	4:13	17	П	Софії, Віри, Над. і Люб.	Ероніма	5:23	17:12	7:03	18:00
31	18	С	Фльора й Лявра	Раймунда	4:37	18:11	5:33	18							

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:
 8 серпня — 9 А6 (Спадіння святині
 — піст); 30-го серпня — 1 Елюль.

ПОГОДА В СЕРПНІ: З початку міс.
 погода, від 10-го змінно, дощі, по 20-го
 погідно до кінця.

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:

28-го вересня — 1 Тішрі (Новий Рік
 — 5696); 29 вересня — 2 Тішрі (Друге
 свято Нов. Р.); 30 вересня — 3 Тішрі
 (Піст Гедайля).

ПОГОДА В ВЕРЕСНІ: До 10-го по-
 гога, потім хмарно і дощово до 22-го.
 По 22-м випогоджується, до кінця міс.
 погода.

В жовтні убуває дня на 1 год. 49 хв. Пересічна довгота дня — 10 год. 45 хв.
 ПРИМ.: 14/1 — Покров Пр. Бог. — в правосл. Церкві — велике свято.

Стиль	НОВ. Н.		Дні	С В Я Т А		Сонце			Місяць
				Українські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	
1	18	В	Верес. Евменія, Ірини	Ремігія	5:25	17: 8	8:17		
2	19	С	Трофим. Сави	Леодегора	5:27	17: 6	9:31		
3	20	Ч	Евстафія, Татіяни, Ал.	Кандида	5:29	17: 3	10:46		
4	21	П	Кондрата, Дмитр.	Франца Сераф.	5:31	17: 1	12:00		
5	22	С	Фоки, Іони	Плякида	5:33	16:59	13:12		
6	23	Н	16. по С. † Зач. Ів. Хр.	17. по С. Брунона	5:34	16:56	14:12		
7	24	П	Теклі мч., Володисл.	Юстини д.	5:36	16:54	15:01		
8	25	В	Евфрозини, Пафн.	Бригіди	5:37	16:52	15:38		
9	26	С	Пр. св. ап. Івана	Діон., Вінк.	5:39	16:50	16:07		
10	27	Ч	Калистрата, Зіни	Францішка Борг.	5:40	16:48	16:22		
11	28	П	Харитона, Вечеслава	Плакиди М.	5:43	16:46	16:36		
12	29	С	Киріяка	Максиміліяна	5:44	16:44	16:47		
13	30	Н	17. по Св. Григор., Мих.	18. по С. Едварда	5:46	16:41	16:59		
14	1	П	Жовт. † Покр. Пр. Б.	Каликста	5:48	16:39	17:11		
15	2	В	Кипріяна, Юстини	Тереси	5:49	16:39	17:25		
16	3	С	Діонізія	Галля	5:51	16:35	17:43		
17	4	Ч	Єрогея, Стефана	Гедвіги	5:52	16:33	18:09		
18	5	П	Харитини	Ев. Луки	5:54	16:31	18:30		
19	6	С	† Ап. Томи	Петра з Альк.	5:56	16:29	19:47		
20	7	Н	18. по С. Сергія і Вакха	19. по С. Феліціан	5:57	16:27	20:59		
21	8	П	Пелагії, Ігнатія	Уршулі	5:59	16:25	22:21		
22	9	В	† Якова ап., Андрон.	Кордулі	6: 1	16:23	23:46		
23	10	С	Евлампія, Евлампії	Івана Кап.	6: 3	16:20	24:00		
24	11	Ч	Філіпи, Теофана	Рафаїла Арх.	6: 5	16:18	1:06		
25	12	П	Прова, Тараса, Косми	Івана Кант.	6: 6	16:16	2:24		
26	13	С	Карпа мч.	Евариста	6: 8	16:14	3:39		
27	14	Н	19. по С. Параск. Наз.	20. по С. Савини	6: 9	16:12	4:52		
28	15	П	Лукіяна, Евфимія, Івана	Симона Юди	6:11	16:10	6:05		
29	16	В	Льонгіна сот.	Наркиза еп.	6:13	16: 9	7:19		
30	17	С	Андрея Критськ., Осії	Клявдія	6:15	16: 8	8:33		
31	18	Ч	Луки ап.	Вольфганга	6:17	16: 5	9:47		

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:

7 жовтня — 10 Тішрі (Свято помиреньня — Судний день); 12 жовтня — 15 Тішрі (Перше свято Кучок); 13 жовтня — 16 Тішрі (Друге свято Кучок); 18 жовтня — 21 Тішрі (Пальмове свято Кучок); 19 жовтня — 22 Тішрі (кінєць Кучок); 20 жовтня — 23 Тішрі (Радість з права); 28 жовтня — 1 Мархесван.

ПОГОДА В ЖОВТНІ: До 8-го погіршає; потім кілька днів дощу; потім знову погідно, по 22-м дощі й холодні вітри.

У листопаді день меншає на 1 год. 20 хв. Пересічна довгота дня 9 год. 4 хв.
 ПРИМ.: Дня 8/26 — Вмч. Дмитрія й 21/8 Соб. св. Михаїла Арх. в правосл. Церкві — тільки свята церковні. В гр.-кат. цер. оба ці свята великі. Дня 25/12 — Мч. Йосафата — церковне гр.-кат. свято.

Стиль	НОВ. Н.		Дні	С В Я Т А		Сонце			Місяць	
				Українські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	захід	
19	19	П	Жовт. Йоїла прор.	Всіх Святих	6:19	16: 3	10:58	17:32		
20	20	С	Артемія	† День Задуш.	6:20	16: 1	12:05	18:18		
21	21	Н	20. по С. Іларіона В. ☉	21. по С. Губерта	6:22	15:59	12:57	19:06		
22	22	П	Гликер. Аверкія, Яроп.	Кароля Бором.	6:23	15:58	13:59	20:14		
23	23	В	† Якова ап. бр. Госп.	Єлисавети	6:25	15:56	14:07	31:31		
24	24	С	Арети, Атаназія	Леонарда	6:27	15:54	14:28	22:54		
25	25	Ч	Маркіяна, Марти	Теогата	6:28	15:52	14:43	24:00		
26	26	П	Вмч. Дмитрія	4 Корон., Севера	6:29	15:51	14:54	00:18		
27	27	С	Нестора	Теодора	6:31	15:49	15:05	1:45		
28	28	Н	21. по С. † Пар., Іова ☉	22. по С. Анд. з А.	6:32	15:48	15:16	3:15		
29	29	П	Анастасії, Авраама	Мартина еп.	6:34	15:47	15:28	4:46		
30	30	В	Зеновія, Зеновії	Мартина папи	6:35	15:45	15:44	6:23		
31	31	С	Стахія, Нарк.	Євгенія	6:37	15:44	16:05	8:01		
1	1	Ч	Лнст. Косми й Даміян.	Серафима	6:38	15:42	16:38	9:40		
2	2	П	Акиндина, Маркіяна	Леопольда	6:40	15:41	17:30	11:05		
3	3	С	Айталя, Іосифа	Отмара	6:42	15:40	18:39	12:12		
4	4	Н	22. по С. Іоанкія, Анни	23. по С. Сальомеї	6:43	15:38	20:02	12:52		
5	5	П	Галактіона мч. ☉	Оттона	6:45	15:37	21:28	13:19		
6	6	В	Павла, Клявдія, Луки	Єлисавети	6:46	15:36	22:51	13:38		
7	7	С	Ерона, Лазаря	Фелікса	6:48	15:35	24:00	13:50		
8	8	Ч	Соб. св. Михаїла Арх.	Введ. в хр. Пр. Б.	6:49	15:34	00:12	14:02		
9	9	П	Онисифора, Порфирія	Кекилії д.	6:51	15:33	1:17	14:10		
10	10	С	Єраста, Ореста, Ол., К.	Климентя	6:53	15:32	2:41	14:17		
11	11	Н	23. по С. Міни, Вікт. Ф.	24. по С. Ів. від Хр.	6:54	15:31	3:54	14:26		
12	12	П	† Йосафата (гр.-к.) Ніля	Катерини	6:56	15:30	5:08	14:39		
13	13	В	† Івана Золотоуст. ☉	Конрада	6:57	15:30	6:22	14:56		
14	14	С	† Філіпа, Федора	Валер. і Вірк.	6:59	15:29	7:37	15:09		
15	15	Ч	Гурія, Самсона	Кресцентія	7: 1	15:28	8:49	15:35		
16	16	П	Ап. Матея ев.	Сатурнина	7: 1	15:27	9:57	16:10		
17	17	С	Григорія нек.	Андрея ап.	7: 2	15:26	10:55	17:00		

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:

7 листопада — 1 Кіслев.

ПОГОДА В ЛИСТОПАДІ. Столітн. календар відує в листопаді: До 20-го погода непевна й нестійна; по 20-ім випогодиться й настають приморозки; під кінець міс. холодно й сніг із дощем.

У місяці грудні дня меншає на 16 хв. Пересічна довгота дня — 8 год. 30 хв.
Початок зими — 22 грудня о год. 15-й.

Стиль	С В Я Т А			Сонце		Місяць	
	Укрїнські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	захід	
1 18 Н	24. по С. Плятона, Ром.	1. Адв. Елігія еп.	7·3	15·25	11·39	28	
2 19 П	Авдія пр., Варлама мч.	Бібяни д.	7·4	15·25	12·10	19	
3 20 В	Григорія, еп. ☉	Франца Ксав.	7·5	15·24	12·31	20	
4 21 С	Введ. в храм Пр. Бог.	Варвари л. і т.	7·6	15·24	12·50	22	
5 22 Ч	Филимона ап., Кикилії	Сави еп.	7·7	15·24	13·02	23	
6 23 П	Амфілохія, Григор. еп.	Миколая еп.	7·8	15·23	13·11	24	
7 24 С	Катерини, Меркурія	Амврозія еп.	7·9	15·22	13·22	00	
8 25 Н	25. по С. Климента п.	2. Адв. Н. З. ПДМ.	7·10	15·23	13·32	2	
9 26 П	Алипія Стовл., Юрія	Леокадії д.	7·11	15·23	13·46	3	
10 27 В	Якова Перс. вмч. ☉	М. Б. Льорет.	7·12	15·23	14·05	4	
11 28 С	Стефана прпмч.	Дамазія м.	7·13	15·23	14·29	5	
12 29 Ч	Парамона й Філомена	Александра м.	7·14	15·23	15·10	6	
13 30 П	† Андрея перв. ап.	Лукії д. і м.	7·15	15·22	16·31	7	
14 1 С	Груд. Наума, Філяр.	Спіридїона еп.	7·16	15·22	17·32	8	
15 2 Н	26. по С. Авакума пр.	3. Адв. Максиміна	7·16	15·22	19·01	11	
16 3 П	Софронія, Сави, Теод.	Евсевія еп. і м.	7·17	15·22	20·30	11	
17 4 В	Варвари, Івана Дам. С	Лазаря еп.	7·18	15·23	21·53	11	
18 5 С	† Сави Освящ. прп.	Сух. Очікув. МБ.	7·18	15·23	23·12	12	
19 6 Ч	Миколи св. чуд.	Немезія еп.	7·19	15·23	24·00	12	
20 7 П	Амврозія еп., Івана мч.	Сух. Теофіла м.	7·20	15·25	00·28	12	
21 8 С	Потапія еп.	Сух. Томи ап.	7·20	15·25	1·42	12	
22 9 Н	27. по Н. Зкч. Пр. Б. Ан.	4. Адв. Зенона м.	7·21	15·25	2·50	12	
23 10 П	Мини, Ермог., Йосафа	Вікторії д. і м.	7·21	15·25	4·10	12	
24 11 В	Данїїла, Никона прп.	Нав. Адама й Еви	7·21	15·25	5·24	13	
25 12 С	Спіридїона еп. ☉	Різдво Христове	7·22	15·26	6·38	13	
26 13 Ч	Евстратія, Євген. Авкс.	Стефана	7·22	15·27	7·49	14	
27 14 П	Тирса і Левкія мч.	Івана ап. і ев.	7·22	15·28	8·50	14	
28 15 С	Елевтерія свмч.	Дітей убит. у В.	7·22	15·28	9·02	15	
29 16 Н	Н. Праот. кн. Софії, Аг.	Н. по Р. Томи еп.	7·23	15·29	9·15	17	
30 17 П	Данїїла пр., Ананія	Евгенія еп.	7·23	15·30	9·29	18	
31 18 В	Севастіяна, Модеста	Сильвестра пап.	7·23	15·31	10·00	20	

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:
21-го грудня — 25 Кіслев (посвячення
святини Ханука); 27 грудня — 1 Тебет.

ПОГОДА В ГРУДНІ: На початку міс.
приморозки, коло 6-го сніг, коло 20-го
можна сподіватися на відлигу й змі-
ну погоди. Потім до кінця міс. погода
з морозом.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ІХVІ ТВОРИ

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Року 1936 минає 75 літ від смерти Тараса Шевченка — генія українського слова, письменника слави світової, що українське письменство окрасив високо-художньою формою своїх творів та глибоким провідним змістом — і національного і вселюдського характеру. Але на протязі майже ста літ, відколи вперше залунало слово поета, — цей правдивий сторож національної душі, що беріг, остерігав та будив її енергію, — темні сили старалися створити стіну між постом та його народом, затемнити й викривити правдивий зміст його слова.

Та сумна доля, що спіткала літературну спадщину поета, ставить перед нинішнім українським громадянством конечне завдання — зібрати й видати все, що вийшло з-під пера нашого генія, щоб заховати й передати дальшим поколінням чистий його образ не лише в усій красі художньої форми його творів, але й у повні його громадянської думки.

Певну частину цього великого завдання, в свідомості конечної необхідності, переймає на свої плечі УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ у Варшаві, оскільки це досягнути можна за нашої одірваності від рукописних джерел шевченкознавства. В справі видання творів того, хто став найповажнішим джерелом свідомості української нації, чинником та гаслом духової її єдності, мусять, на глибоке переконання наше, об'єднатися всі напрями української думки, замовкнути всі партійні, класові чи які-будь інші партикулярні ріжницї та заговорити має лише здорова свідомість національного добра.

Зв'язуючи свій намір з 75-літньою річницею смерти письменника, УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ негайно приступає до першого повного видання його творів та першої серії дослідів над його життям і літературною діяльністю. Видання обіймає 16 томів такого змісту:

- Т. I. Передмова від видавництва. Літературна біографія Т. Г. Шевченка. Автор біографії П. Зайцев.
- Т. II. Поезії до року 1843.
- Т. III. " 1843 — 1847 р. р.
- Т. IV. " 1847 — 1857 "
- Т. V. " 1857 — 1861 "
- Т. VI. Назар Стодоля. Дрібніші твори. Томи II — VI редакції П. Зайцева.
- Т. VII. Повісті: Художник. — Наймишка. — Варнак.
- Т. VIII. Повісті: Княгиня. — Музика. — Нещасний. — Капітанша.
- Т. IX. Повісті: Близнята. — Прогулька.
- Т. X. Журнал. Редагує Л. Білецький.
- Т. XI. Листи. Редагує Л. Білецький.
- Т. XII. Т. Шевченко, як маляр (з численними репродукціями малюнків). Автор розвідки Д. Антонович.
- Т. XIII. Т. Шевченко в його польських взаєминах. П. Зайцев.
- Т. XIV. Т. Шевченко в чужих мовах. Переклади Шевченка на польську. Редагує Б. Лепкий.
- Т. XV. Т. Шевченко в чужих мовах. Переклади Шевченка на інші мови. Редагує Р. Смаль-Стоцький.
- Т. XVI. Біографія творів Т. Шевч. та праць про нього. В. Дорошенко.

Творчість поета знайде всебічне освітлення в спеціально написаних для видання розвідках, а також коментарях та примітках до тексту різними авторів.

До співпраці запрошені, крім означених угорі, такі особи: І. Бале В. Біднов, О. Бочковський, І. Брик, Є. Вировий, Є. Гловінський, Д. Дорошенко, І. Дубицький, Ф. Колесса, А. Крижанівський, М. Кордуба, С. Лаврик, Є. Маланюк, М. Рудницький, В. Сапівський, В. Садовський, В. Славинський, М. Славинський, С. Смаль-Стоцький, Д. Чижевський, Л. Чикаленко.

Кожний том обійматиме пересічно 320 сторін друку. Окремі томи друкуватимуться в тій черзі, як будуть готові до друку. Перший том з'явиться 1 вересня, другий — 1 листопада 1934 р., з тим же інтервалом до кінця 1935 р. по одному тому, й закінчено буде видання у 75-ту річницю смерті поета — 1936 р. (в перші чотири місяці по одній книжці що-місячно й в кінці року — по одній книжці що-два місяці).

Інститут оголошує передплату. Кожний том коштуватиме в передплаті, разом з коштами пересилки, 2 золотих 50 гр. для передплатників у Польщі, 13 корон в Чехословаччині, 63 леві в Румунії, 24-80 динарів в Сербії, 58 левів у Болгарії, 8-50 франків у Франції, 7-30 лірів в Італії, 1-50 марок у Німеччині, 0-60 долара в Північно-Американських Сполучених Штатах. Для решти країн сума передплати відповідає вартості 1-80 швейцарських франків. Хто оплатить згори ціле видання, діставатиме книжки в паперовій оправі (оплачувати можна ратами — по 10 золотих: 1 вересня та 1 листопада 1934 р. і 1. I. та 1. III. 1935 р.).

В книгарському продажі окрема книжка коштуватиме 4 золотих. Кошти передплати належить надсилати на конто Інституту в РКО Warszawa, nr. 28670, або на адресу: Warszawa, ul. Służewska 7, m. 4. Українські Instytut Naukowy. — В Чехословаччині передплату приймає І. Сапівський (Podebrady Lazne, Zamek), в Румунії D. Herodot (Strada De la Veche, 45, Bucuresti), у Франції I. Kossenko (42, rue Denfert-Rochereau, Paris V), в Болгарії — Я. Маженовський, (Софія, вул. Чумерна, 27).

Передплата надсилається згори на ціле видання або на кожний том. Передплата на окремі, вибрані з цілого видання, томи не приймається. Замовлення без внесення передплатної суми уважатимуться за неважкі.

Український Науковий Інститут звертається до всіх земляків та патріотів українського народу з гарячим закликом своєю участю в передплаті на перше повне видання творів генія українського слова допомогти успішному виконанню завдання, що має задовольнити одну з істотніших потреб української нації.

Директор Інституту **О. Лотоцький.** Секретар **Р. Смаль-Стоцький.**

Прожектор.

(Ескіз).

Кинули жереб.

І коли він упав на мене, й я широко оглянув присутніх, бажаючи знати, хто буде разом зі мною, душа моя враз проясніла, побачивши, як струнка Наталчина постать швидко підбігає до мене.

Що? Наталка?

Я миттю кинувся до неї, рвучко простягнув руку й міцно, так міцно, що почув хрускіт під своїми пальцями, стиснув її маленьку долоню.

Наталка легко скрикнула від болю й, коли я розтулив пальці, привітно всміхнулася до мене.

— Ну, то не тратймо дорогого часу й гайда в дорогу! — заквапив нас Андрій. — Одно памятайте — від успіху справи залежить дуже багато. Коли вам пощастить зробити це — шлях утечі для ворога буде відтятий. Ну, з Богом, любі!

Ми швидко попрощалися з усіма й слідом за Андрієм, що чекав уже в плащі й у шапці, вийшли на вулицю.

Безодня сліпого мороку поглинула нас. Чорна земля, чорне небо — й між ними в якійсь дикій оскаженіlosti з гудінням і свистом справляв відьомське весілля вітер. Погодка, в яку, каже народ, добрий господар паршивого пса не вижене з двору.

Ми зупинилися й якийсь час мовчки стояли, пильно прислухаючися.

Мовчання перервав Андрій.

— Ані пса живого навколо. Погодка, дорогі мої, мов на замовлення. Ну, ходімо. Йти тихо за мною й ні про що не розмовляти!

Сказав, повернувся й пішов.

Я переклав у ліву руку чорну пачку з піроксиліною, взяв правою Наталку за лікоть і, розміривши крок, пішов нога в ногу з нею рівною військовою ходою.

Андрій узяв напрям на позаміські сади, й ми пішли вузькою вуличкою поміж високими деревляними парканами. На весні рожевів за цими парканами яблуневий цвіт, уліті серед густої зелені спіли червонобокі циганки й довгі, подібні

до ручних гранат, соковиті бери, а тепер було там чорно й голо, й у шарудливому галуззі дерев дико ревів вітер.

Широкоплеча Андрієва постать ледве помітною чорною сільветою коливалася в п'їтми перед нами, й чулася в нїї якась залїзна твердїсть і рїшучий обдуманий замір. І власне це відганяло від мене всякі думки про те, куди я йду й що маю робити, а свобїдна Наталчина хода була така легка й безжурна, неначе вона йшла не на ризиковне діло, а ось просто так собі на прохїд чудової місячної ночі.

Йшли тихо, мовчки.

Збоку в далині, за тихим сонним робїтничим передмістям із чорними купами покрївель жидївської бїдноти, свїтилися великими вогнями електричні лїхтарні в осередку міста, й були вони якїсь таємничі й сумні серед цього непроглядного мороку, як похоронні свїчки над чорною труною. А спереду слїпою пїтьмою розлягався перед нами безкрай холодної темряви.

Перейшли одну вуличку, другу, повернули кудись круто вбїк і вийшли в поле.

І стало якось моторошно серед цих голих просторів без темних людських осель і без затишних деревляних парканів навколо, і чорна небезпека звїдусїль видивилася на нас своїми пукатими неморгливими очима.

Андрїй раптом зупинився й, повернувшись до нас, тихо запитав із пїтьми:

— А електричну лїхтарку не забули взяти?

І те, що він подумав у цей час про лїхтарку, й те, що запитав якимсь гробовим здушеним шепотом, виразно говорило, що небезпека близько.

Я швидко мацнув рукою по кишені й відповів:

— Є.

І ми пішли далі.

Вїтер із шаленою силою гнав по полю, немов у смертельному жаху втікав від когось, шарпав нашу одїж і, пробираючися до голого тіла, перебігав по ньому холодними здригами. І чулося в цих здригах, що десь зовсїм близько коло нас була рїка.

— І що він там бачить серед цього мороку? — тихо шепнула мені над вухом Наталка, й від цього шепоту стало мені якось теплїше й бадьорїше на душі. — Я-б просто у самі ворожі лапи попалась.

Я мовчки, без слів, сильно стиснув Наталчину руку й почув, як вона щїльнїше притулилася до мене.

Почали спускатися кудись надїл і, хоч нічого не було видко, виразно чулося, що тут десь зовсїм близько перед нами вода.

— Ну ось... Тут! — зупиняючися, прошепотїв Андрїй, і в чорній темряві коло нас мокро захлюпали розгойдані хвилі.

Я повернув голову праворуч, туди, де мав бути міст, але нічого в темряві не побачив.

Андрій раптом присів і, шелестячи руками в очереті, почав щось шукати. Потім підвівся й повернувся до нас.

— Усе в порядку, — тихо, самим диханням прошепотів він. — Човен тут. Тихенько сідайте.

Першою зробила рух до човна Наталка. Андрій підхопив її під лікоть і допоміг сісти. Потім вернувся до мене й узяв з моїх рук піроксиліну.

— Сідай! Сюди, сюди... Піднось ногу!

І, коли я, намацуючи руками Наталку, сів поруч із нею, почув близько коло свого вуха:

— Візьми фугаси. Постав їх у ногах напроти себе. Дрючок на дні човна. Знайшов?

І коли я знайшов дрючок, Андрій сказав:

— Ну, тепер з Богом!

Я почув, як човен посунувся в очереті, й Андрія раптом не стало. Чи він пішов назад, чи стояв десь віддала й із п'ятьма дивився на нас — не знаю. Мла проковтнула його.

Я залишився на самоті з Наталкою й раптом почув безмежну близькість до неї. І першим моїм рухом було так близько посунутися до цієї милої дівчини, щоб зовсім злитися в одно ціле з нею. Потім перехилився набік і намацав рукою очерет.

— Пливемо? — запитав я.

— Пливемо! — відповіла пошепки Наталка.

Я потягнув за очерет, і човен із легким шарудінням повернувся в Наталчин бік. Наталка гнучко нахилилася й зробила те саме. Човен випростався й повернувся знову в мій бік.

— Давайте разом! — шепнув я, й ми обоє нахилилися. Човен поплив.

Від ріки дихало льодовим холодом. Вітер скаженими поривами іноді налітав на нас і шумно шелестів навколо в сухому очеретинні.

Я вглянувся в воду. Вона була темна, як чорнило, й лише зрідка, як тмяна срібна нитка, перебігали по ній сліпі, ледве помітні блискучі змійки. І тільки хлюпіт води говорив про те, що по ній неслися хвилі.

Плисти треба було проти води, й човен посувався дуже поволі.

— „Чи встигнемо до півночі?“ — подумав я й підніс до очей руку з годинником. Але нічого не побачив.

Раптом великою чорною масою, як сліпа потвора з широко вилупленими очима, тмяно вирізався перед нами на тлі неба міст.

Я запер віддих і якийсь час нерухомо дивився в п'ятьму. Небезпека була дуже близько.

— Ну? — здивовано шепнула мені Наталка, й я знову нахилився й потягнув до себе очерет.

А міст із кожним нахилом вирисовувався все виразніше й уже можна було бачити два чорні бики, на яких, простягнувшись довгим пасмом, лежало прозоре мереживо залізних луків.

Раптом щось блиснуло в п'їтми й, осліпивши нас, забігало довгим вогневим хвостом по мості.

Прожектор!

Одну коротеньку мить у зачарованні я дивився на гарний, повний якогось казкового чару, освітлений ажур мосту. Потім швидко вхопив Наталку за руку й, міцно тримаючи її, потягнув на дно човна.

Прожектор помацав мостові бики, сліпучою стрілою ховзнув по ріці й, обминувши нас, миттю згас.

— Швидче, швидче! — схопилася Наталка, й ми, з гучним биттям сердець у грудях, почали сквапливо хапатися за очерет.

Чорна маса мостового бика вже зовсім близько. Ще трохи — й він сховає нас від страшних намацувань прожектора.

Роблю останнє зусилля, щоб яко мога швидче проскочити цю прокляту, таку коротеньку й таку небезпечну, відстань — і ось ураз, пронизавши морок ночі, вогневий сніп упав просто перед нами на беріг. І стало ясно на ньому, як удень.

Дихання сперлося, віддих завмер у грудях.

А за кілька кроків від нас із божевільною ясністю й виразністю виднілася розїзджена колесами мокра осіння дорога й стояв над нею жах, від якого не було куди сховатися.

— Ну, значить, край! — розпучливо блиснуло в мене в мозку, й душа вмить зробилася холодна й порожня, немов зайшов у неї вітер і вигнав звідти все, що там до цього часу було.

Але не встиг іще я здати собі справу, що робити, як сніп прожектора, мов вогневий стовп над Мойсеєвими скрижалями, постоявши задумливо на місці, майнув угору, швидко перебіг по верхах дерев на березі, що дико розкидав у всі боки вітер, блискавкою перекинувся на другий бік мосту й, побігавши по ріці, згас.

Похапцем я схопив дрючок з дна човна, вперся ним у беріг і погнав човен до бика. Ще трохи, ще, ще — й я вхопився руками за кострубаті, необтесані боки гранітових масивів.

І стало враз затишно — вітер вияв із того боку бика, й стало легко на душі — бик закривав нас від прожектора.

В пориві безумного щастя й безмежної радості я сильно обхопив рукою Наталку за шию, притиснув її до себе й гаряче поцілував просто в уста.

Наталка не перечила.

Над головою висіла темна маса мосту. Як дістатися туди?

Я випустив Наталку з рук, помацав долонями камінь бика, що прямовісною стіною спускався згори у воду, й, із силою відштовхнувшись від нього, спрямував човен до берегового стояна.

Блиснув знову прожектор і разом із його блиском долетів до нас звідкись здалека тонкий протяжний свист паротягу.

— „Не встигну!“ — жахливою думкою пробігло в голові, й я вхопився за якесь каміння на березі.

Швидко, похапцем шепнувши Наталці, щоб вона тримала човен, я з гарячковим поспіхом почав роззуватися, намацав плаский холодний камінь коло човна, простягнув руку по піроксиліну й виліз на беріг.

Поїзд зближався.

Прожектор забігав по фермах мосту й нагорі почулося протяжне переक्ликування вартових:

— Сматрі-і-і!

Я підніс голову вгору й у світлі прожектора побачив цілий ряд східчастих брил каміння, що провадив до опори мосту.

Швидко, як вивірка, я скочив із одного каменя на другий, підбіг до найближчої брили й почав лізти нагору. Ще одна брила, ще, ось остання — й я вхопився руками за холодну залізну траверзу. Намацавши місце на ній, примостив чорний пакет із піроксиліною, привязав до неї запальний шнур і, розмотуючи його, почав швидко спускатися наділ.

— Сма-атрі-і-і!.. Сматрі-і-і!.. — голосно переक्ликувалися над головою.

Тримаючи кінець шнура в руках, я підскочив до човна. Наталка вже чекала на мене, розіпнявши широко перед собою велику вовняну хустку.

Я впав перед нею навколішки, заліз під хустку й, упершись ліктями в Наталчині коліна, засвітив сірник. Почувся запах горілого, іскра змієюю побігла по шнурі й я вскочив у човен.

Глухий шум поїзду вже гудів на мості й легко потріскував на залізних його скріпах.

Із силою я відштовхнувся від берега й пустив човен на чисту воду.

Раз і другий необережно бовтнув дрючок у воді, яким я відганяв човен на середину річки, й раптом сліпуче світло прожектора, простягнувшись в один, потім у другий бік, впало просто на нас.

— Стой! Кто пливйот? Стреляю! — грізно закричали зверху.

Я з цілою силою гріб, намагаючися чим далі відплисти від мосту. У вухах моїх стояв гук поїзду, що з шипінням і свистом вискочив уже на міст і миготів світлами в його залізному ажурі.

Розляглося кілька стрілів із мосту, кулі просвистіли над нашими головами, і в ту саму мить щось пекельним громом ударило в землю й у небо, прожектор миттю згас і з дзвоном, тріском, гуком і страшним плескотом усе позаду нас провалилося в чорну холодну безодню.

Високі хвилі хитали човен, несамовито крутили його, несли кудись у темну безвість, але я не зважав на це. Шалена радість сліпучою блискавкою прожектора освітила мою душу. П'яний від радості й дикого несамовитого щастя, я міцно обхопив руками Наталчин стан і почав покривати її милі уста, очі, волосся, дорогі мені плечі палкими, жагучими, божевільними поцілунками...

ЄВГЕН МАЛАНЮК

Подорожні нотатки

I.

1.

Місто мріє на дні, а навколо — високий полон:
Губалівка, Носаль і скелястий двогорбий Гевонт.

З по-за гір насуваються хмари. Спадають дощем.
Але верхами — сніг, мав до весни далеко іще.

Листя мертве, зітліло-бронзове іще шарудить,
Весна грає лишень в плюскотінні гірської води,

Та ялини й смереки про вічно-зелене шумлять
І наїжилась ними дибуча, зіпята земля.

2.

Сонце гріло труну так, немов воскресити хотіло.

Вітром з гір долітав голубий сніговий аромат.

Мальовничі гуралі до цвинтаря вносили тіло,

Спеліле ще в Кракові. Шерегом жалісних втрат

Привітали хрести над горбами нову оцю втрату.
Ксьондз ретельно читав нестерельні латинські слова,
Потім — падали мови: артисту, учителю, брату...
Древню пісню жалоби гуральський скрипаль вигравав.

І ущухло. Крізь тишу цвірінькали тільки пташини.
Обізвався паротяг. Стали кидать на віко грудки.
Сонце ляло тепло. Усміхалися снігом вершини.
З рівним рокотом падали води гірської ріки.

30.IV. 1933. (похорон К. Стриєнського).

3.

Сірий день. Мандрівництво наше
Залізниця перетина'.
А в ухах — Коцюбинського кашель,
Булькотіння води й тишина.

Так, мов бачу: ступає поволі
Вгору, вгору — самотній завжди,
І, соромлячись, морщиться з болю,
І вслухається в плюскіт води.

А вночі крізь безсоння і муку
Пригадає Чернігів, Дніпро,
І напружує змучену руку,
І у хустку викашлює кров.

4.

На обрії скелясті зломи,
Ялини зелень жалібна,
А нижче — вже зелений племінь,
Зелений дим... Невжеж весна?!

Ще з-під снігу, як з-під маски,
Але горить блакитний зір,
Знайомий зір з дитинства, з казки,
Прозорі очі феї гір.

І віллі скоро будуть повні
Спортовців і сухітників,
І дні свій гомін невимовний
Зеднають в нероздільний спів.

Закопане 1.V. 1933.

II.

Чепурні, супокійні оселі
 В черешневім розмаю весни.
 Вколо вруна буяють веселі
 І доноситься подих лісний.

Небо ллється над вами ласкаве
 І голубить вас леготом хвиль,
 А там — крячуть голодні гави
 Над пустелями піль.

Будяками та диким маком
 Чорну землю квітчає цей май,
 Що чвала' бездорожним баскаком
 І гукає — „топчи й витинай”.

Під Краковом 27.V. 1933.

III.

Глибоке небо, білі хмари
 Та плюскіт срібної води
 І, поки пам'ять тихо марить,
 Шумлять широкі левади —

Так само, як колись шуміли
 Там-ті, вірніше — та, одна,
 Де сяяв світ, як мати, милий,
 Де осінь гріла, як весна...

Вже жовте жито половіє
 По рівних басаманах піль,
 Ячмінь підводить довгі вії
 В очікуванні пізніх жнив,

Овес хвилюється і морем
 Пливуть безмежні пшениці.
 ...Вдивляймося в простори оці,
 Та днів тих, серце, не повторим...

На Дунаю біля Братислави 29.VII. 1933.

ОЛЕНА РЖЕПЕЦЬКА

На берегах Гориня.

Оповідання*)

Здається, все. Мое призначення — в кишені, валіза запакована, мама, вбрана в сірий, давно знайомий плащ, уважно оглядає мене з усіх боків. Все добре — не забули нічого.

Ловлю на собі мамин погляд — сумний і ніжний. Він ніби обволікає мене тоненьким пахучим серпанком.

Поруч із моїми радісно-схвильованими думками біжать мамині слова:

— Андрію, не носи чорного гарнітуру, пошануєш одержу раз, вона тебе пошанує двадцять. Курча зіж сьогодні, бо зіпсується, й телеграфуй зараз по приїзді.

Відриваюся від своїх думок.

— Добре, добре, курча зім, гарнітуру не буду носити, хіба що оженюся.

— Який ти ще молодий! — сумно зітхає мати.

— Молодий, мамо, молодий, нічого не вдієш.

Поїзду нам доводиться ждати чверть години. У мамі очі, здається, вже вогкі.

Маю шалене бажання схопити її на руки й закрутитися по пероні.

Близько мене стоїть начальник стації, піднявши худі, підмошені ватую плечі й заклавши за спину руки. Він важно випнув гарбузуватий живіт і поважно морщить біленькі їжакуваті брівки під червоним кашкетом. Він має семеро дітей — самі дочки.

Яка чудесна валіза з великими срібними ініціалами в Абрама Варшавського! Я цілком байдуже оглядаю ту валізу сьогодні.

Поміж нашою звиклою публікою вирізняються три офіцери коло маленької, вертлявої пані з китицею квітів у руках.

Присутні на пероні, наче змовившись, поглядають у той бік, звідкіль має прийти поїзд.

Звикле явище на двірцях — це дві панночки під ручку, що ходять по перону там і назад. Вони вештаються тут безперестанку, взад і вперед, взад і вперед. Проходячи повз нас, вони роблять байдужі міни й замовкають, а коли минають, дзвінко сміються.

*) Пані Ол. Ржепецька — не новик у нашій літературі. Її перу належить кілька оповідань, надрукованих у передвоєнному „Літ.-Науков. Вістнику” під псевдонімом **Нічий**. Друкуючи це гарне оповідання шанов. авторки, щиро вітаємо її поворот на українську літературну сцену. — **Редакція**.

Ні одна, ні друга мені не подобаються, але я чогось мимоволі, коли вони зближаються, витягуюся рівніше. Хочеться, щоб вони подумали: який стрункий хлопець!

Вмить згадую короткі рукава моєї куртки й червонію.

Але ось, сопучи, неначе роблячи тяжку роботу, підкочує до перону поїзд.

Мама, хапаючися, тюпцем біжить за мною до вагону. Перед вагоном швидко цілує мене й хрестить кілька разів мою голову. Перон, мама, обидві панночки, їжакуваті брівки — все втікає від мене, й я залишаюся сам.

Не жаль мені кидати міста, обридло одно й те саме щодня. Офіцери в щавльових мундурах, пані в капелюхах на бакир, нудні розмови урядників про брідж.

В останнім часі я пересварився з усіма маминими знайомими, навіть з Євгеном Войцеховським. Ходить він до нас останніми часами занадто часто. Здається, подобається сестрі.

Виходжу на коритар.

Хутко біжать перед очима засіяні збіжжям поля й дихають мені в обличчя теплим передчуттям нового життя.

Яке це життя буде? Безліч разів за останні два тижні уявляю собі місце мого нового побуту, хочу знати, як виглядає мій майбутній начальник, ліс, де працюватиму, хата, де житиму.

О третій годині, коли від курчат залишаються самі кості й мені хочеться пити, поїзд стає, й кондуктор викрикує назву станції, до якої я їду. Станція Волошки.

Станції властиво нема. Стоять два товарові вагони. З дверей одного виглядає вагітна жінка в синьому фартуху. В глибині вагону видко ліжко з різнокольоровими подушками й залізна піч. Другий вагон править за двірєць.

Покинувши мене на станції, поїзд побіг далі.

З валізою в руці ніяково оглядаюся на всі боки. Молодиця, байдуже оглянувши мене, зникла в глибині вагону.

Урадував мене дядько, виринувши наче зпід землі, з багатом в руці.

— Може, паничу, вас треба відвезти?

Відповідаю, що мене треба відвезти до лісництва.

— Ага, ага, знаю! — й дядько тикає пужалном туди, де в віддалі, не більше верстви, темніе густою щетиною ліс. — Це там! А вам до самого лісничого?

— До самого.

— Ви може помічник новий? — цікавиться дядько.

— Помічник, — відповідаю й, трохи здивований, питаю: — А ви звідки знаєте про мене?

— А якже, давно чули, що приїздить помічник, і то молодий.

Дядько зникає за вагоном і за хвилину виїзджає возиком, запряженим сірою, непевною шкапиною.

Мої очі мимоволі слідкують за далеким димком поїзду, що втікає по міцно натягнених струнах блискучих рейок. Сонце яскраво світить, легенький вітрець розчісує на просторих ланах зелений колос.

Червоний, як кров, мак цвіте поміж житом. Чи не зацвів це піт хлібороба, впавши йому з чола?

Моя самопевність десь зникає. В груди із пахучим вітерцем закрадається смуток. Чогось почуваю себе самотним. Ці два іржаво-червоні вагони, загублені на широких ланах, і ця баба в синьому фартуху розвівають мою ранішню відвагу.

Поволі, як старий, мощуся на возі зі своєю валізою.

— Ну, що-ж, їдемо!

Дядько цмокає й шкапина перевозить нас через рельси на вузьеньку дорогу в житі. Як багато червоного маку в ньому!

А голос на возі, як сорока, стрекоче:

— Начальство у вас буде сердите, теперішній лісничий — сувора людина. Старий лісничий був кращий. Дереву було в нього роздобудеш дешевше, а хмизу то й даром дасть. А цей ні, за все гроші править.

В моїй уяві виринає сумний образ кращого лісничого, що помогав сам себе скидати за революції. Він дихав колись повітрям цих ланів.

Дядько виймає капшука й набиває люльку. Викресавши вогню, питає:

— А ви маєте жінку?

Відповідаю, що ні.

— Кавалер, значить, — і іронічно додає: — По війні можна знайти жінку під кожною сосною. В ціні наш брат мужчина тепер! Наш лісничий жонатий, але тьху! — й візник плює на дорогу.

— Чому тьху? — зацікавлено питаю.

— Що там говорити, самі побачите — й, ніби боячись сказати зайве, відвертається від мене й замовкає.

Доріжка в житі відразу упирається в широку дорогу в лісі. Ліс мішаний: береза, граб і дуб, попадаються колючі сосни, по ярах повно калини. Вбита чорноземна дорога здається прийшлася по серцю кобилі: вона раптом шарпнула й побігла хутко.

— А ось і лісничий, гляньте, — несподівано говорить дядько.

— Тпру, стій!

На дорозі трое людей. Стоїть високий огрядний пан, білявий, із лисиною, коло нього молодик літ сімнадцяти й ще один, надзвичайно високий, у камізельці, без маринарки, в високих чоботях. Усі трое уважно оглядають ровера, що його тримає молодик.

Підходжу до лісничого й представляюся.

Він простягає мені руку.

— Чекали на вас! — І, оглядаючи мене: — Ви ще зовсім молодий.

Я сміюся й обіцяю швидко постарітись.

— Цієї глупоти не робіть якнайдовше. Ну, щож, — їдьте до свого помешкання. Сьогодні прошу на обід до мене, а завтра влаштуєтеся самостійно. Григорє, — звертається лісничий до чоловіка в камізельці, — покажіть панові його мешкання.

Григор по військовому стукає закаблуками.

Я дякую за запрошення й іду до воза.

Григор широкими кроками ступає врівні з возом.

Дімок для помічника стоїть на горбку на зрубі. Тоненькі берізки підступили майже до самої веранди; мій попередник обсадив їх крученими паничами й хмелем. Три кімнати мого дімочка повні сонця й світла. Заставлені тільки необхідним і нагадують шпиталь. Все тут блищить — і шкло вікон, і білі дошки дверей, і жовті мальовані підлоги. Зовні зеленими віконницями він дуже нагадує театральні дімки, в яких живуть різні Маргарити.

Недалеко від моєї хати є балочка. В ній сховалося джерело з вапняним дном, до якого я ходжу що-день умиватися. Вузький струмочок, що біжить із джерела, старий Ігнат Ломачук перехопив коло свого городу й поставив на ньому невеличкий на один постав млин. Самого села не видно. Воно сховалося в лісі. Місце, де стоїть село, зраджує тільки гавкіт псів.

Був я в гостях у побережника Григора, запрошений у неділю на обід. Його дружина, бездітна жінка, столує мене, посилаючи що-дня смачний, поживний обід. Марія Степанівна говорить своєму чоловікові „ви”. Григор—висока, майже двох метрів людина, з пишною білою бородою й вусами. Широко розставлені, ясно блакитні, як лід його північної батьківщини, очі дивляться з спокійною увагою на світ. З рушницею за плечима й з зеленим кашкетом на голові поморянин робить вражіння якогось лісовика. Селяни його бояться.

Заїхав він сюди з Архангельська, привіз із берегів холодного північного моря незломне здоровля й невмирущу тугу за сонцем. Море Григор згадував з ентузіазмом, непрохідні північні дикі пущі з тихим смутком, але сонцю—Богові світла поклонявся з пристрасстю поганина. До релігії був цілком байдужий.

— Попав я на Україну до війська й не захотів вертатися до рідного краю. Там душа замерзає, — оповідав Григор. — Ви мене не зрозумієте, бо не жили на півночі.

Я ставлюся до Григора й його дружини, як до рідних людей.

Лісничого я бачу рідко, якісь таємничі справи потребували завжди його присутності в місті, дома він бував рідким гостем. Мені доводилося провадити й його, й свою роботу. Я підготовляв йому відомості й рахунки, й він, за недовгий свій побут, по ночах ухитрявєя вирівнювати залеглості.

У лісничого є донечка-приймачка. Старий Ломачук думає, що це його таки дитина від покоївки.

Жінка лісничого, пані Катря, виховує дитину, як свою. Я помітив, що пані Катря чомусь уникає зустрічі зі мною. Угледівши мене, вона несподівано обертається й іде назад або ховається в найближчі кущі. Така поведінка моєї принципальши зробила те, що я, забачивши здалека дитинячий візок, не розбираю, чи то сама пані, чи нянька, й стараюся зникнути в лісі.

Вчора на мене несподівано надбіг лось. Здивовані обое, хвилину дивилися одно одному в очі, опісля тварина, піднявши високо задні ноги, без шелесту зникла в лісі.

Тут безліч вужів. Один із таких плазунів лежить у мене в кишені й вигрівається.

Беру в об'їздного струнку кобилу Гапку й їду далеко в ліс, верстов за п'ятнадцять. Поспішати мені нема куди, ніхто за мною не тужить і ніхто не жде. Дороги не вибираю, їду просто лісом. Гапка пирхає ніздрями, легко підіймає стрункі ноги. Кує зозуля. На мій запит, скільки літ буду жити, прокувала вісімдесять шість разів. Дякую тобі, сіренька зозуле, бо світ прекрасний.

Проїхавши далі, сполохав, наче куропаток, двох дівчат із кошиками грибів. Перелякані дівчата, маючи спідницями, втікають і гублять по дорозі гриби.

Спинив Гапку й чекаю. Дівчата теж зупинилися. Одна з них поправляє хустку. Мені видно, як блищить на сонці, наче золота, головка з червоно-рудим волоссям. Дівчата дивляться в мій бік, до мене долітає безбоязний, глузливий їх сміх. Мені здається, що ту, з рудим волоссям, я вже зустрічав близько млина старого Ломачука й навіть чув її сміх. Григор напевно відобрав-би дівчатам гриби.

Приїхав землемір із нашого міста значити ділянки. Чорний, як жук, худий чоловігя. Чорна борода його стирчала на всі боки, й здавалося, що він тримає шмат чорного кожуа в роті.

При роботі землемір ні на хвилину не замовкав, познайомивши мене з своєю біографією: прапрадід його — військовий писар за Хмельницького, а батько був оженений з японкою. Вилаяв уряд, свого шефа, всіх бюрократів і духовенство. Видко було, що людей він не поважає, але обійтиса без них не може. Оповідає, що любить грати в карти й може грати по дві доби. До нього приїхала тепер сестра,

що розійшлася з своїм чоловіком, і в хаті в нього стало шумно й весело.

Ця насмішкувата людина запросила мене до себе:

— Їдьмо, не пожалкуєте, сестра в мене зух, людей буває купа, смуток утікає з моєї хати у вікна й двері.

Скінчивши роботу, ми поїхали — я на Гапці, мірник ровером, стараючися ввесь час триматися на своїй машині поруч із Гапкою.

— Скажіть, будь ласка, на вас не роблять неприємного вражіння неосвітлені вікна вашої хати, коли ви ввечері вертаєтеся додому?

Я сміюсь і відповідаю, що не мав нагоди задумуватися над цим. Що-день приходжу додому, дивлюся на свої вікна: вікна, як вікна — тільки, що темні.

Землемір уважно крутить ногами.

Хата землеміра зараз недалеко від стації Волошка, стоїть перша при вїзді до містечка. Паркан великого саду й стіна дому виходять у поле. Залишивши на подвір'ї коня й ровер, ми по сходах ідемо на ошклену веранду.

— Тут треба витерти ноги, — нагадує господар, — сестра любить чистоту.

Поки він шурує ногами по килиму, в дверях кімнати, як у рамі, стає жінка.

Лиця її майже не видно, тільки коси пронизані світлом.

З освітлених кімнат доноситься спів і музика.

— Добри-вечір, братуню, наморився?

Голос жінки низький, розмірний і самопевний. Вона подається назад і запрошує:

— Прошу, будь ласка, заходити.

Стою перед жінкою цілком несловянського типу. Волосся на її голові чорне, блискуче, як у землеміра, шкіра жовтава, але ніжніша, як у брата. Землемір бере мене за рукав і представляє:

— Приводжу тобі дикуна, обростає вже мохом, бо крім лісу й побережника Григора нікого не бачить. Моя сестра Зіна.

Господиня стискає мою руку й знайомить із гістьми. Робить вона це дуже комічним способом, наче показує експонати. Підходимо до сивого пана на канапі. Зіна показує на нього рукою й, сміючися, говорить:

— Оце номер перший, пан Аксель, дворянського роду, тепер тільки суддя слідчий, прикмети: буйна срібна чуприна, палкі чорні очі, обличчя бліде, расове, характер неможливий.

Суддя поважно кланяється.

— Номер другий, — дзвінко звучить її голос, — місцевий адвокат, пан Гончаренко, чоловічина тридцяти літ, пристійний шатен, нежонатий, прикмети: скуповатий.

Скуповатий пан міцно, по товариськи, стискає мені руку.

— Номер третій, нашої парафії батюшка, обіграє цілу околицю в преферанса.

Огрядний пан-отець не протестує.

— Номер четвертий, донька батюшки, панна Оля, фатальна помилка природи: мусіла народитися дві тисячі літ тому, або стільки-ж пізніше. Прикмети: зараз після смерти буде канонізована.

Помилка природи простягає мені мягку, гарячу руку.

— Номер пятий, пані Ева, учителька німецької мови, чудесний профіль, легковажна вдача, прикмети: як попаде до німців, повісять за брак патріотизму.

Німка бризнула сміхом, підняла ліву руку з клявішів фортепяна й простягнула її мені.

Підходимо до останнього гостя — він сидить коло пані Еви й тепер устає.

— А це можна сказати, номер шостий і на сьогодні останній: інженер-електротехнік, пан гордовитий і бундючний, за словом до кишені не лізе, носить трагічне прізвище: Скоропадський. Ми називаємо — третій. Прикмети: приїде на Україну, гетьманом не буде.

Потім бере мене за руку й говорить до всіх:

— Що торкається цього лісового пана, то ви вже чули його прізвище й становище. Думаю, що він нас полюбить.

Звертається до мене:

— З братом моїм ви вже знайомі — на брата матеріал добрий, на знайомого не дуже, часом кусається, й то несподівано. А тепер прошу вас сідати.

Вона залишає мене й сідає в куточку на канапі. Я давно не був у товаристві й зацікавлено оглядаю присутніх.

Приходить і сідає коло мене землемір.

— Сестра Зіна має талант купчити коло себе людей найпротилежніших верств, віку й навіть націй. Із присутніх тут осіб у мене перше ніхто не бував. Хто привів, наприклад, до нас батюшку? Чув я про нього, що сумно живеться йому, бо стара попадає, після смерти двох дочок, які отруїлися грибами, заглядає в чарочку. Батя цілі вечорі тепер просиджує в нас, згадує семінарське життя, а Зіна його терпляче слухає. Суддя Аксель пропав свою молодість і програвав великий маєток у тоталізатора. Жінка з розпуки вмерла. Мусів витягти з шуфляди давно забутий диплом і просити посади. Мені здається, що він буде свататися до Зіни.

Землемір рекомендує своїх гостей злісніш і тверезіш, ніж це робила пані Зіна.

Суддя щось говорив, не зводячи очей із пані Зіни. Сильні терпкі пахощі від чорно-жовтої, в паски сукні, коли вона представляла мене гостям, одуром стоять у моїй голові.

Над канапою висять дві побільшені фотографії білявого пана з борідкою й ніжної японки в кімоно, матері землеміра й пані Зіни.

Пані Зіна нагадує портрет на стіні; як і в матері, тонкі чорні брови на гладенькому жовтавому чолі й карі з золотом очі, покриті пухнастими віями. Її уста червоні, вогкі, кутики їх увесь час пнуться догори від усмішки. Та усмішка наповняє мое серце ніжністю.

Коло ідального стола під лампою розкладали пасяне панна Оля й адвокат. Руки адвоката поправляли щось у картах і дотикалися рук пани Олі. Тоді очі дівчини лякливо вглядалися в лице Гончаренка.

Мені спало на думку, що атмосфера кімнати напоєна закоханістю.

Служниця вносить самовар. Висока, чорнява, з великими сірими очима в глибині чорних вій, наче ставки, оточені тополями. Землемір штовхає мене в бік.

— Оця дівчина напевно була-б моєю жінкою, коли-б не приїхала сестра. Взагалі дивуюся, як мене досі не женили. Це легше зробити, ніж випити шклянку води. Прекрасний матеріял на чоловіка, як видко, змарнується.

І він задоволено сміється.

Після чаю гості почали прощатися.

Тримаючи за повідки Гапку, я стояв коло фіртки, пропускаючи вперед гостей. Несподівано коло мене опинилася пані Зіна. Повіяло пахощами не то цинамону, не то чебреця. Мені здається, так повинно пахнути повітря далеко на сході де земля дихає вульканами, цвітуть вишні й хризантеми, а в зеленому морі купаються люди з тілом, подібним до спілої гранати.

Поблискували на місяці сережки у вухах пані Зіни, коли вона сказала мені:

— А вас прошу приходити частіше, без церемоній.

Запросив мене й батюшка.

Вертаюся додому. Світить місяць, коло нього, наче стадо білих баранів, змарки. Чорно-блакитне небо густо всіяне зорями, виразно біліє чумацька дорога. Таємничо шелестить жито.

— — — — —
Кілька днів я не бачив землеміра — був зайнятий приготуванням площі під шкілку.

Увечері проходив я коло млина. Спусти були затамовані, внизу в хатині світилося. Коло воріт темніла жіноча постать.

— Добри-вечір, пане!

Голос перетканий сміхом, дуже знайомий.

— Добри-вечір. Ви називається Ломачуківна?

— Ні! — сміється дівчина. — Мене кличуть Сяня. Ломачуківна чорна, а я руда. Село глузує з мене за мої коси.

— Дуже гарні ваші коси, — зауважую я.

Я пригадую укладені в корону на маленькій голові червоно-золоті коси.

Йй треба йти додому. Від дівчини йде здоровий запах поля.

— Я можу провести вас? У лісі самій невесело.

Сяня пригадує нашу першу зустріч.

— Ви не хотіли нас доганяти тоді в лісі, ви добрий. Ах, як ми втікали! Я думала, що згублю серце.

Поволі ми вступаємо в ліс. Чую близько коло мого плеча тепле плече Сяні. Мягким оксамитом накриває нас темрява. Сяня вже не сміється. Ми знижуємо голоси й зменшуємо ходу.

Тиша, зелена, запашна, повна таємниць, приступила зовсім близько й пригорнула нас. Моїх уст шукають гарячі Сяніні вуста, найшли, притулилися міцно й наповнили солодким дурманом тіло.

Запахло чебрецем і білою трояндою, безвільно стуляю повіки й пю солодку отруту до дна.

Вернувся я додому ранком.

Приходив до мене в гості батюшка з дочкою й адвокатом. Я гостив їх суницями зі сметанкою. Батюшка каже, що в них влаштовується вечірка на користь бідних дітей, просив бути.

Купую білет і обіцяю бути.

Перед вечіркою я довго одягаюсь і їду до міста.

Мала саля набита людьми, знаходжу своє місце й за хвилину починається представлення.

Вийшла пара, убрана в паперові жовті штани й пантофлі на високих обцасах. Виконали танець невідомого імени й походження, танцювали довго, не лінуючись. Несподівано на одній із баядер рвуться паперові штани, цей випадок викликає задоволення в публики й оплески. Панночки всетаки докінчують танець.

Після них із переляканими очима й кривим усміхом на вустах зявилася донька зубного лікаря. Тремтячим голосом вона питає.

Нащо мені чорні брови?

Нащо карі очі?

Опісля деклямувала з Шевченка пані Карпінська, низенька, з короткими й товстими литками пані. Говорила вона басом, розмахувала руками на всі боки й була нагороджена оплесками.

При кінці виступив молодий хлопець з бандурою. Як видно, ним розпорядчики хотіли винагородити публику за всі муки аматорського представлення.

Довго грав і співав бандурист про козака Сірка, про славу козацькую, що не вмерла й носить смутним привидом по степах і морю Чорному, про гетьманів, Московою замучених, про жінок ніжних, покинутих, про гордих удовиць,

дівчат, зі смертю повінчаних, про високі козацькі могили, кійлом порослі, чужими руками споневіряні.

Захоплений, разом із цілою салею, бю браво бандуристові. Якийсь неспокій вповзає в мою душу, стараюсь відгадати причину його, бо мені здається, що хтось тихенько шарпає мене за серце. Озираюся — у мої очі падає погляд золотих, сміливих очей, просто в саме серце. Несміло кланяюся і сиджу до кінця представлення напів-живий. Часом мені здається, що хтось тихо ворухить чуприну на моїй голові. Заплющую очі, ніздрі пожадливо вдихують запах чебреця й троянди.

Представлення скінчилося. Низький голос питає мене: — Сподобався вам концерт?

Тримаю ніжну руку, а пані Зіна говорить:

— Давно вас не видко. Батюшка переказував, що у вас прегарно.

Як у чаді, говорю їй, що збираюся давно до них, що не забуваю їхнього дому, говорю без тямки, перше, що спливає мені на язик.

Як зачарований, не можу відірвати очей від смаглявого обличчя. А натовп несе нас до виходу.

Тут, немов із-під землі, виростає Аксель і панна Ева. Ева, сміючися, міцно трясє мою руку, як доброму знайомому. Суддя, відсунувши плечем мене від пані Зіни, ввічливо вітає:

— Дуже приємно вас бачити.

Поволі йду з ними. Коло ліхтарні пані Зіна повернулася, дорогим подарунком блиснули її очі й зуби, а милий голос сказав:

— Приходьте, чекати буду.

Я кланяюся і повертаюся навпростець до залізниці. Лечу, як на крилах. Поруч зо мною біжить вітрець і пустоливо ворухить сонну стерню. Із темряви випливають образи один від одного яскравіший, один від одного кращий.

Коло стації стояв поїзд. Ним приїхав лісничий.

— Блукаєте, Андрію Федоровичу? — зустрів він мене.— Як бачу, ви цілком закліматизувалися в наших сторонах.

Від нього пахло алькоголем і тютюном. Вперше це назвав він мене по імені, й я зараз відніс його прихильний тон на рахунок алькоголю. Стиснувши протягнену руку, я озирнувся.

— За кіньми не оглядайтесь, їх нема, — зрозумів він мене. — Я не телеграфував, бо не збирався сьогодні вернутися до рідного вогнища.

Він поклав натиск на слово „рідного“.

Я запропонував іти пішки.

— Ходім, ніч чудесна, прохід не завадить, — згодився лісничий.

Ми пішли.

Збіжжя стояло в копицях. Під скупим світлом шербатого місяця здавалося, що на полі причаїлися якісь таємничі ворожі постаті. З містечка долітали відривки музики. Десь недалеко, збоку, заокотала, зірвавшись, перелякана куропатва.

Лісничий мірно ступає, посапуючи, й часто підносить цигару до рота.

— Ви чого ходили до міста? — питає він мене.

Я розповів йому про концерт і музику бандуриста.

— Ага. А я гадав, що ви до бабів ходили. Зловить вас якась ніжна дама й змусить будувати домове вогнище. І скажіть будь ласка, пощо жінкам домового вогнища? — звернувся він до мене й шпурнув цигару в стерню. — Нащо воно їм?

Став і взяв мене за гудзик маринарки.

Я теж став. Лісничий опустив руку, але продовжував далі, як видко, болючу для нього тему.

— І те вогнище очевидно з дитиною, з усіма додатками; нема своєї дитини — візьме чужу й запевнить вас, що створює родинну атмосферу для вашого добра. Хіба можна зогріти мужчині серце чужим бахором, в додатку милого пролетарського походження. Ви-б узiali собі чужу дитину? Не відповідаєте?

Я не знав, що відповідати на таке питання, але лісничий і не чекав на мою відповідь.

— Тут справа ясна, як день: напевно не взяли-б, — вирішив він, махнувши рукою. — Я згоджуся платити за виховання, але най воно не служить мені об'єктом для насильного створювання штучної сім'ї. Я не інкубатор і хочу мати свою дитину, свою власну. Це право моє, ваше й кожного іншого з нас, мужчин.

Кілька хвилин він іде мовчки.

— Коли-б я знайшов жінку, яка подарувала-б мені дитину, яка після першого поцілунку не скорочувала-б мого імени по собачому, пішов би за нею на край світу. Мое імя спеціально надається на різні звукові досліді. З Анатолія мене переробляли на Натолія, Атолія, Толя й Оля. Була одна, що називала мене Латана, казала, що на неї віє старую Грецією від такого переіначування.

Лісничий зупинився.

— Давайте трохи відпiчнемо, — запропонував він, сідаючи на звалене дерево біля дороги.

Ми закурили папіроси.

— Життя мусить створити нову породу жінки, — продовжував лісничий, — або переіначити мужчину, що, на мій погляд, цілком неможливе. Я не уявляю собі тієї нової жінки, бо, скільки не приглядався, бачив тільки три відміни цього твору. Насамперед треба виключити сільську жінку, бо там специфічні жіночі прикмети майже затрачені. Перша

відміна, на мій погляд, це тип, який нічого не вміє й нічого не думає, тип ростинний, що має в собі дев'ятьдесят п'ять відсотків хитрощів і глупоти нашої прабабки Еви. Цей тип живе й дуже добре живе. Половина роду мужеського любить саме такий тип жінок. Друга відміна, яка щось уміє й знає, але після першого поцілунку забуває втовкмачене з таким накладом знання, пере пелюшки й іде на мотузку в чоловіка, часто далеко дурнішого від себе, — це найменш шкідливий ґатунок. Третя відміна, найшкідливіша — це передова жінка: багато бачила, вчилася, все пам'ятає, перейнялася всім, чого навчилася, вірить тільки собі й любить теж тільки себе. Вона всіх учить, дає поради, критикує й аналізує найменше почуття своє й близьких, шукаючи первісної причини. Вимагає від нас морального вдосконалення, з кожним днем усе більшого, й нарешті висушить тобі мозок і серце так, що людина біжить від такого Сократа в спідниці.

Несподівано він голосно, сердечно, щиро засміявся.

— А ви не завдавали собі питання, за що ненавиділа Ксантипа Сократа? Чи не мав цей кирпатий дядько жіночої вдачі? Недурно ненависть Ксантипи живе віки й перейшла в історію.

Коло хати лісничого ми стали. Він знову закурив цигару, довго слідкував за вогнем сірника в траві, подав мені руку, побажав доброї ночі й порадив пам'ятати його слова.

Я подякував, і ми розійшлися.

Ще не було шостої, як мене збудив хлопець із папером від мого начальника, де офіційним тоном наказувалося негайно удатися до відлеглої ділянки лісу: там на мене чекатимуть таксатори.

Проснідавши й запакувавши пляни, я сів на Гапку й поїхав. Проїжджаючи коло хати землеміра, я подивився вгору на вікно пані Зіни.

Згадавши всі відміни жінок, про які оповідав мені лісничий, я зняв шапку й низенько вклонився перед цим відчиненим вікном.

Минувши місто, де на майдані жваво крутилися перекупки, я виїхав у поле, на виднокрузі якого темнів ліс, мета моєї поїздки.

Згодом, пробираючися лісом, я мало не вилетів із сідла, так несподівано кинулася вбік Гапка. Розглядаюся кругом, шукаю причини її переляку.

Ліворуч, недалеко від мене, грається двоє сірих собак. Прив'язую коня й іду до них: малі не втікають, навпаки, перекинулися догори лапками, виказують бажання познайомитися ближче. Це вовчєнята, не більш, як двомісячні. Почухавши обое за вушками, я забираю їх, вертаюся до Гапки й, тулячи до себе вовчєнят, їду до хати лісника. Там я застаю таксаторів.

Останні дні червня. Південь. Облиті сонцем, сосни по-рожевіли, як дівчата, горить блідорожевим цвітом листя вільшини, тремтить нервова осика й миє свої коси в воді зелена чепурна верба. Під нею прохолода й затишок.

На березі привязані до сосни Кузьма й Демян, мої вовчєнята. Вони ростуть і почувають себе в неволі цілком незле. Ось і тепер сидять і слідкують за чайками.

Несподівано просто на мене вийшов їжак. Побачивши мене, зщулився й наставив голки. Кладу на ці голки грудочку землі. Їжак лежить непорушно й лежатиме довго, бо чує небезпеку для свого їжакового життя. Раптом появляється другий, не помічаючи мене, бігає по траві, шукає товариша. Несподівано знаходить його з грудкою на хребті, лягає й завмирає поруч із ним.

Кузьма й Демян занепокоїлися. Відв'язую їх, здіймаю грудку з їжака й лягаю кілька метрів далі.

Їжаки довго не ворущаться, опісля один із них, як видко, відважніший, висуває мордочку, тикає носом свого товариша й обоє втікають із небезпечного місця.

Сонце підійшло вище. Горинь сміється. На грудях його гойдаються дикі курочки й лиски.

Несподівано приїхала сестра Ганя, хоче перед школою відпочити в мене.

Ввечері ми довго ходили по лісі, сестра переказувала ріжні новини про місто й ні слова не сказала про себе. Мені ввесь час здавалося, що є щось, чого вона не хоче, або не може сказати.

Переночувавши, вона так само несподівано, як приїхала, почала збиратися додому.

Ганя завжди була самостійніша, ніж ми з братом, не любила висловлюватися й не довіряла людям.

Але тепер звиклої певности в неї не відчувалось, щось, видко, тривожило її душу, якась безпорадність була в усій її постаті. Я відчув це, але не мав відваги розпитувати.

Я просив її ще побути в мене, але вона відмовила й поїхала.

Ввечері я пішов до землеміра. Радів щастю зустрічі з Зіною й боявся не застати її вдома. Поспішав, роблячи сяжневі кроки.

Майже при кінці лісу, десь недалечко, в кущах, заспівав жіночий голос.

З ким цю ніч я, молода, скоротаю,

З ким цю ніч я, хороша, просумую.

На хвилинку став, як остовпілий. Голос дуже знайомий, кидаюся вперед, ще два кроки — передо мною пані Зіна.

В яскраво-червоній суконці, в червоній хусточці на голові.

Я ще не стямився, як вона заговорила:

— Правду кажуть: на ловця й звір біжить. Тільки-що думала про вас. Дайте мені руку й скажіть — ви задоволені, що зустрілися зі мною?

Я щось говорив їй, але Зіні не тяжко було догадатися, який я був щасливий.

— Суддя Аксель на мене гнівається й третій день не приходить. Уявіть собі, — блиснула вона жовтими очима, — він освідчився мені й запевняє, що я буду з ним щаслива. Я сказала, що хочу кохати свого чоловіка, не зраджувати його, а коли піду за Акселя, то буду змушена це робити. Розгнівався на мене й не приходить. От я забралася й пішла в ліс у надії зустрінутися з вами. А ви куди це йшли, може до нас?

— Ні, я не йшов до вас, мені треба було оглянути фosi на границі.

— Ну, то ходім разом оглядати ці ваші фosi. Добре?

Ідемо плече в плече. Зіна оповідає мені про себе й про свого чоловіка.

— Ви знаєте, я розходжуся з своїм чоловіком. Попередній досвід навчив мене бути обережною з мужчинами й я відмовила пану Акселеві відразу. Але годі про це. Розкажете щось про себе.

Я розкажую їй про маму, про Ганю, про свавільного молодшого брата, кожний крок якого кінчається веселою анекдотом. Дуже веселий він у нас, ми з Ганею цілком інакші. Мама каже, що такий самий був наш батько й залишив найменшому в спадщину свій сміх і радість життя.

Непомітно зближаємося до ровів. Це були довгі фosi півтора метри завширшки й стільки-ж завглибшки.

Пані Зіна нахилилася й ахнула.

На дні довгого рову лежало кільканадцять вужів і гадюк. Вони впали сюди й лежали без надії вибратися.

Я бачив, що пані Зіна смертельно зблідла.

— Ходім звідсіль, — вхопила вона мене перелякано за рукав. — Нічого на світі так не боюсь, як вужів.

Я нічого не сказав їй про вужика, який спав у кишені моєї маринарки.

Я веду її під руку. Ось тут, поруч, коло самого серця, відчуваю її милу близькість. Світло її очей відбивається в мене, в грудях одно бажання: йти так без кінця, не переставати слухати її, не випускати цих рук, затримати їх при собі назавжди, на ціле життя.

Зіна здригається всім тілом.

— Ах, як я змезла! Другим разом ви запросите мене до себе, добре?

— Добре, — відповідаю й цілую на прощання її руку.

В п'ятницю ввечері лісничий присилає наказ їхати в су-

боту до міста, завезти папери до лісової управи. Вискочивши з вагону, я побачив, що з сусіднього вагону виходить пані Зіна з маленькою валізкою в руці.

Урадуваний, протискаюся крізь натовп, кидаюся за нею й, дігнавши, схвильовано говорю:

— Привіт вам, Зінаїдо Марківно.

Очі її проясніли усмішкою, й рука, затягнута в рукавичку, стиснула мою руку.

Розпитавши, що робитиму в місті, пані Зіна розповідає, що іде до знайомих. Коні за нею приїдуть о третій годині до „Римського Готелю”, в яким, коли я хочу, можу її відвідати.

З радістю згоджуюся й підсаджую її на візника.

Я полагодив свої орудки в місті й пішов до готелю. Зіна була вже там. На столі в неї стояли у вазочці червоно-криваві троянди, лежало пуделко з цукерками й кілька загорнених пачок із крамниці.

Вона вже була в місті, пообідала, поробила справунки. Тепер може трохи побути зі мною й показує мені рукою на канапу.

Я стараюся бути весело-безжурним, сідаю й оповідаю, що робив в управі.

Голова моя в солодкому тумані, ніздрі вдихають пахощі чебреця з трояндою, а криваво-червоні троянди в вазоні пахнуть, як любов.

Я встаю й пересідаю з канапи на крісло далі від Зіни.

— Так. На жаль, мушу спішно вертатися до лісу, — говорю я.

Коли я відходив від неї, вона провела мене до дверей і несподівано сказала:

— Андрію, поцілуйте мене.

Мені видалося, що підлога раптом поплила кудись із під моїх ніг.

— Ні, пані Зіно, — говорю глухим голосом, — не можу. Коли ви прийдете до переконання, що можете бути моєю жінкою, повідомте мене, я прийду. Не смійтеся з мене. Це з величезного егоїзму я роблю так, а не інакше, бо хочу мати вас на все життя.

Цілую безвладну руку й виходжу. І коли причиняю за собою двері, мені здається, що причиняю тяжке віко до труни над собою.

В вагоні проти мене сидить жінка й, прикривши соромливо груди, годує дитину. І стільки ніжності й ласки в її негарному лиці, що воно в цій хвилині прекрасне. Дитина заснула, ніжні вусточки вигнуті вперед, їм іще здається, що вони пють молоко життя. Жінка тримає одною рукою дитину, а другою хоче застібнути собі сукню. Я миттю кладу свою торбу, не говорячи ні слова, нахилиюся до жінки й застібую

їй гудзики, — їх було шість. Вона не дякує, тільки посилає мені щирий, вдячний і трохи соромливий усміх.

Ми вже як знайомі. Входить робітник і сідає поруч із жінкою. Вона, видно, зморилася, чоловік обережно забирає від неї дитину, хвилину ніби соромиться бути нянькою, оглядається по боках і, зустрівши зичливі погляди, схиляється над дитиною.

Мале спить, розставивши ніжки. Робітник обережно, як перинку, бере маленький мізинчик, сміється ніжно й підносить вдячно очі на жінку. Обое з радісним здивуванням, наче вперше, розглядають цей пальчик, а ми всі шестеро в переділі також.

Згадую ніжні груди Зіни.

Кого благословляти за моє існування?

Приїхавши додому, я написав Зіні листа, побіг на стацію, вернувся додому й, упавши на ліжко, заснув, як забитий.

Сонце розгубило золоті стріли по лісі. Сиджу коло своєї хати й дивлюся, як вивірка, що має кубло на цій грубій сосні, вчить своїх двох малих перескакувати з одного дерева на друге. Малі бояться, вони розгойдують свої маленькі тільця, так само підіймають догори хвостики, як і мама, набираються відваги й кидаються вперед, але не завжди це їм удається. Здебільша ні, вони падають униз, наче великі руді шершні. Мати прожогом злітає на долину, пускає малого вгору, сама біжить по стовбурі за ним, і наука починається наново. Вся ця трійка живе на моєму утриманні: я що-вечір кладу для них кусники білих сухарів, а в неділю кілька горішків. Мені хочеться приручити їх, але це не вдається через Кузьму й Демяна.

Між іншим, лісничий просив мене подарувати йому одне вовчення, але котре? Ось вони обидва лежать коло мене, й мені шкода розлучитися з ними, як з одним, так і з другим

Не маю від Зіни жадної вістки. Що, коли вона не пришле за мною?

Прийшла Саня, вона жалкує, що я не доручу їй свого маленького господарства. Ніколи не зробить хлопець ліпше за жінку. Білизна напевне у мене не в порядку, — вона дивується, як досі я не згадав про неї.

Прошу її сідати, говорю, що не хочу бути їй тягарем, але коли вона має таке бажання, то дуже їй вдячний. Оповідую їй, що хутко, певне, буду женитися.

Вона слухає мене, дивлячися далеким поглядом кудись убік. Опісля встає, хвилину мовчить і говорить:

— Бувайте здорові, коли так.

Я встаю й іду слідом за нею до дверей.

В сінях вона обертається й обіймає мене.

— Я зостануся сьогодні, ви не виглядаєте на щасливого.
І лишається до рана.

Другий тиждень минає, а від Зіни жадної чутки.

Третій день падає дощ. Чорні хмари, ніби збиті купи вовни, поволі повзуть по небу. Листя на деревах, обтяжене дощем, висить непорушно.

Цілими годинами ходжу по узліссі, дивлюся в бік стації, чи не йтиме хто від землеміра. Перелічую поїзди й боюся глянути на годинник. Скільки минуло часу, як я ходжу тут взад і вперед, то зникаючи, то виходячи з лісу. Година, дві?

Для мого серця — вічність.

Може Зіна прийде сама. Я що-день ставлю тепер свіжі квіти в моїх кімнатах. Чи існує на світі щось тяжче від муки очікування?

Не одно людське серце перегоріло в цьому горні.

Муки очікування висушують кров у жилах, перепалюють мозок, нищать гідність, розбивають гарт духа.

Я чекав, чекав уперто, що-день, з рана до ночі і з ночі до рана, як маняк, як божевільний.

Вдивлявся в два червоні вагони вже безнадійно.

Вчора по відході поїзду показалася підвода. Їхала вона в напрямку лісу. Ця підвода рішуче когось везла. Ззаду, за візником, виглядала голова в жіночому капелюсі.

Серце починає бити в грудях, ніби молотком.

Заговорили рештки гідності мужчини. Коли це їде Зіна, то рішуче не повинна мене тут бачити. Ховаюся за дерево й жду. Притримуючи віддих, дивлюся на віз, що зближається. Мені здається, що найменший мій рух здмухне очікуване зявище, як пух.

Віз уже близько. Я можу навіть відрізнити риси, я пізнаю ті риси, — це лице моєї сестри Гані.

Неспокійно-здивований, виходжу з лісу просто проти возу. Сестра скрикує, але в тому вигуку я не відчуваю радості. Без усмішки Ганя вітається зі мною, сідаю поруч із нею й ми їдемо до моєї хати.

Питаю, як здоровля мами. Сестра мовчки киває головою.

Дома при вечері я відчуваю, що Ганя має щось дуже важне сказати, але не питаю нічого, — хай вона збереться з духом.

І вона сказала. Після вечері лягла й покликала мене до себе.

— Андрію, сядь тут, не неси світла — не треба.

І ми так залишилися.

Зі столової кімнати залітало світло. М'яке, розсіяне — воно невиразно освітлювало обличчя Гані.

— Коли я приїздила до тебе вперше, я хотіла сказати тобі те саме, що скажу тепер, але стратила відвагу, не мог-

ла. А сьогодні мушу. Мама не повинна знати про це, за-
тяжко це для неї, у тебе мушу знайти пораду, розв'язати це
питання, або... або я не повинна жити.

Відшукую її холодну руку, нахиляюся й цілую.

— Вчора вдруге Євген просив бути йому жінкою. Я
люблю його й не можу піти за нього.

Голос Гані ломиться й затихає.

— Чому?

— Ти пам'ятаєш о. Петра, який давав мамі роботу?

Відчуваю недобре в тому питанні, але відповідаю:

— Пам'ятаю.

— Ну, от. Спочатку я не розуміла, що він зробив зо
мною, а коли зрозуміла, було вже пізно, навіть помститися
не могла. Та й не потрібна та пімста.

В півтемряві підіймається біла рука Гані й безнадійно
лягає на ковдру.

В моїй уяві впливає постать нашого хлібодавця, висо-
кого мужчини в рясі, з блискучою виплеканою, русявою бо-
родою. Ніби приклеєна, завжди снувала в тій бороді усміш-
ка. Завжди він усміхався, ніколи не підвищував голосу, але
жінка й двоє дорослих дітей боялися його, як вогню.

Пам'ятаю такий випадок. Отець Петро був у нас в го-
стях і сидів при столі між мною й мамою. Коло ніг у мене
притулилася моя собачка Ася. І от я побачив, як біла рука
в ластовиннях разом із широким, шовковим рукавом по-
повзла вниз. Відхилившись, я зауважив, як та рука схопила
ніжну шкірку Асі й міцно скубнула.

Собачка заверещала від болю.

Рука отця Петра, як змія, виволіклася назад і спокійно
лягла у нього на колінах, й напевне її рідна сестра-правиця
не знала, що зробила лівиця.

З незмінною усмішкою отець Петро зацікавився криком
Асі.

Схопивши тремтячу собачку, я почав її заспокоювати.
Дуже мені хотілося сказати щось гостре отцю Петрові, але
при мамі не посмів.

Як я ненавидів тоді його самого й ті пухкі його руки
в ластовиннях.

— Не може цього бути, — протестувала потім мама. —
Випадок з Асею тобі приснився.

Умер він якимось нагло. На похоронах було багато людей
і багато чулих промов. Дуже змерзли тоді в мене ноги, слу-
хаючи про добрі діла отця Петра, про чуле гаряче серце для
бідних, про заслуги перед Богом і перед церквою.

Може чув ці промови і небіжчик і, коли чув, то напевно
сміявся ехидною усмішкою в русяву, виплекану бороду.

Випадок із собачкою відвернув назавжди моє серце від
нього.

В хаті тяжка мовчанка. Гладжу сестру по чолі. Гордовитій душі Гані тяжких зусиль коштує це признання. Всіма силами хочу допомогти їй, заспокоїти, допомогти їй зрозуміти, що не має вона права нівечити своє життя за чужий гріх. Говорю їй про те, що майбутній чоловік не має права до її минулого, а лише до майбутнього. Вкладаю в мої слова всю ніжність брата й досвід старшої людини. Бачу, що сестра цілком зломана.

— Ти поїдеш додому й даси згоду своєму нареченому. Най він буде вдячний тобі, молодій, інтелігентній, здоровій людині, яка приносить йому такий скарб, як кохання. За цей скарб можна все дарувати. Опісля, коли зживетесь, коли вас злучить в одно життя й діти, тоді можеш звіритися йому, але, Ганю, час, припорошивши твою бідну голову сивиною, pomoже тобі зрозуміти, що кривда зроблена не твому майбутньому чоловікові, а тобі самій і ще людськості, між якою жила та гадина. Може не одна ти плачеш тепер і не одній тобі святий старець зогидив душу.

Ганя не відповідає. Я нагнувся й заглянув в її обличчя.

Широко відкриті очі моєї сестри вглядалися в темряву просто перед собою. Що вони бачили там?

І знову я сам. З тривогою чекаю вістки від сестри. Працюю й підбадьорюю себе працею, як можу.

Два дні не виходив з лісу й нікого не виглядав. Соромно перед самим собою.

Був у Григора. Його дружина хвора. Разом носили воду з криниці на купіль, опісля сам чистив Гапку. Вона відмолоділа в мене, розпестилася, завжди ловить зубами за рукав, скосивши в мій бік ніжне каре око.

— Стій, Гапко, не балуй. Хутко купимо візок, і будеш ти возити молоду жінку, подібну до золотої мухи з чорними крильцями. Не сьогодні-завтра вона пришле, Гапко, за нами. Мусить прислати. Бо ми обоє їй необхідні. Запевне, Гапко, треба виждати, аж та мушка надумається. Це дуже поважне для неї питання — жити з такими самотниками в лісі, як я й ти.

Гапка стукає ніжкою й порскає чорним носом на згоду. Так ми й ждемо, я та Гапка.

Оглядаю мій чорний гарнітур, вкладаю руки до кишені, щось гостро вколело мене — це ножички, тоненькі, для гострих жіночих нігтів ножички. У мене таких нема. Пригадую, що, будши в готелі у Зіни, я взяв зі столу ці ножички: маю негарну звичку в розмові хапати й крутити в пальцях перше, що попадеться в руки. Мамі таким робом з багато річей попсував. Це — ножички Зіни. Маю нагоду піти до землеміра: у мене чужа річ, яку мушу звернути. Прихід мій буде цілком зрозумілий, нікого не здивує, навіть Зіни.

Загортаю ножички в папірець і кладу до кишені. За півгодини переді мною два червоні вагони, за ними видко садок. По стежках цього садка бродять ніжки в жовтих черевичках із чорним лякером.

Звільняю хід. Щось ніби спутало мої ноги, несмілим чужинцем зближаюся до фіртки. В усіх вікнах, не вважаючи на те, що землемір того не любить, світла нема. Значить, Зіна теж нема вдома.

Треба вертатися додому, але я можу зачекати. Можливо, що Зіна вийшла на прохід і зараз вернеться.

Починаю міряти дорогу під плотом.

Перейшло кілька поїздів туди й назад. Замоккли в місті звуки грамофонів, десь недалеко заспівав один, за ним другий і третій півень. Не знаю, котра година, бо не маю сірників. Тепер вже не можна піти й віддати ножички служниці. А втім, можна ще зачекати. В місті нема ждного балю, значить Зіна десь недалеко. Можливо, буде вертатися сама.

Час минає. Поїздів пасажирських не чути, ідуть лише товари. Проспівали другий раз півні, на сході небо поблідло. Дивлюся на Квочку й Волосожар, відшукую зорі на Чумацькій дорозі, але їх нема. Я вже зовсім стратив надію, коли несподівано зовсім близько почувся знайомий голос.

Продзвенів у повітрі, чистий, як кришталь, і збудив притихлу тугу в моєму серці.

Заспівали два жіночі й один чоловічий голос. До фіртки підійшли: Зіна, пані Ева й Аксель.

Схвильовано прислухаюся до голосу Зіни, пю звуки його, як вино. Маю бажання підбігти й поцілувати куряву коло її ніг.

І от уночі, в темряві, залунав ясний сміх. Довго тягнулася та нота дзвінка, мінлива, так довго, що встигла наповнити мою душу смутком.

З Зіною прощалися. Спочатку Аксель, опісля пані Ева. Аксель ще раз вернувся й поцілував руку Зіни, потім Зіна крикнула: „Добраніч”. Я чув, як вона, поспівуючи, бігла через подвіря. Стукнули двері, й усе затихло.

За хвилину в кімнаті Зіни заблиско світло. Дивлюся на вікно, затулене фіранкою, виймаю ножички з кишені, кидаю їх і йду додому.

Я вже минув стацію. Незмірна тривога змушує мене вернутися. З розпукою шукаю під парканом на дорозі ножички, нарешті знаходжу — вони лежали під кущем блекоту. Обережно загортаю ножички в хусточку й рішуче йду додому.

Скінчивши працю в канцелярії, йду перейтися вглиб лісу. Верстов за півтора лежить кладовище нашого села.

Відхиляю на одній завісі фіртку й заходжу.

Мене охоплює почуття, що на мене з усіх сторін хтось дивиться. Це були квіти, яснолілійові іриси. Їх було багато, цілі сотки. На темній зелені вони робили несподіване вражіння живих. Чи не зацвіли це душі померлих?

Нема тут ні написів, ні плит, ні надгробків: маленькі, деревляні хрестики похилилися, розпалися або лежать на землі.

Все тут просте й немудре, як просте було життя людей, що тут лежать.

Могили позападали й поросли травою, трудно пізнати, де лежить несвідома дитина, а де зраджений життям старець.

Більшість тих, що тут лежать, ціле життя очікували поліпшення своєї долі й, не дочекавшись її, помиралі.

З'являється болюча гадка, чи варто жити, коли Зіна не покличе мене. Чи не буду я мучитися ціле життя? Дивлюся на ясні квітки — очі землі, прислухаюся до тиші кладовища й починаю відчувати тишу в моїй неспокійній душі.

— Варто жити, — кажу собі, — хочби для того, щоб слухати дзюрчання мого струмочка, присипаного іржавим листям, стогін берези під сокирою, плач молодиці по померлим чоловіку, крик зайця на зорі, кування зозулі, стукіт дятла, гегіт гусей на червоному вечірньому ставку й ледве чутне шелестіння змії в траві. Варто жити на те, щоб бачити, як офірною лямпадою горить вечорами сонце над лісом, молиться тоді йому напрацьована за день земля й я разом із нею.

Варто жити, щоб почути, як у гарячий південь сповіщає дзвін небу, що милосердна смерть вирвала з старих тремких рук плуга й веде дідуся на спочинок. Молоді руки продовжать діло старого, й буде колоситися на весні й спіти праця його.

Варто жити на те, щоб піти вночі до лісу й підслухати, що шепче земля, зілля, трави, як пе молоко життя коріння дерев глибоко під землею, як опадає роса з листків, подивитись, як світяться огненні блискаки.

Ось пробираються в селянські вівса дикі свині. Тишу ночі роздирає звук стрілу, йому відповідає лютий крик болю й безпорадне тяжке тупотіння стада, що втікає вростіч.

Варто жити, щоб подивитися на бурю, що, заплутавшись косами блискавиць у верхівіттях дерев, голодною вовчицею носить по лісі, як бадилля перегризує гострими зубами сосни й дуби.

Варто жити хочби на те, щоби вигодувати кровю свого серця ці прекрасні, живі, лілійові квітки.

Сьогодні не виглядаю нікого й не буду виглядати. Скоро вже три тижні, як бачив Зіну.

Сідлаю Гапку. Втикаю їй жовту квітку в гриву, пускаю цуглі, й ми летимо. Притримую рукою шапку, ніби батогами

шмагає вітер по лиці. Випростую груди й голосно, зотяжно кричу:

— А-а-а-а-х.

Кожна жилка й нерв мій хочуть жити й відчують життя. Гапка теж несеться, як несамовита, її тіло зогрілося й гостро пахне кінським потом. Так вилітаємо на поле, звідкіль видко два руді вагони.

Просто на мене йде слуга землемірів. Бачу, що він щось хоче говорити.

— Станемо, Гапко!

— Добри-вечір, — вітає мене післанець, — я до вас іду.

Щось легко штовхнуло мене в груди, до серця приплила кров і застукала в скронях.

— Добри-вечір! А що там?

— Пані докторова (це — Зіна!) прислали вам цього листа, — простягає він мені маленьку коперту.

Розгублено дивлюся на нього й беру коперту. Відшукую рівновагу.

— Дякую, ви можете вертатися. Поздоровте від мене.

Хочу бути чимскорше сам. Повертаю коня й їду в ліс.

Там розпечатую коперту.

В листі одно слово: „Згоджуюсь”, а на другій стороні — „Ваша (підкреслено) Зінаїда Левчукова“.

Ховаю картку й кричу в шовкове вухо Гапки:

— Гапко, зрозумій, кохана тварино, Зіна згоджується мати мене своїм чоловіком.

Під вечір збираюсь. У дитинстві в свято мама дуже уважно одягала нас і тепер я боюся пропустити якусь дрібницю в своєму туалеті й тим зразити око Зіни.

Хочеться бути гарним сьогодні.

Підходячи до хати землеміра, побачив личко Зіни в вікні її кімнати.

— Андрію, йдіть просто до мене, нагору.

Перескакую по кілька сходів, широко розчиняю двері.

На столі коло вікна сидить Зіна. Вона не привітала мене й не зійшла зі стола. Лице її на тлі вікна зовсім темне, на ній ясніють, наче дві зорі, жовто-карі очі.

Не в силі промовити й слова, наблизившись до столу, я прилякнув, схопив у свої руки її ніжки й побожно придувся до них гарячими зголоднілими вустами.

В безмежному небі, поблискуючи бронзовим, хижим тілом, плаває яструб і виглядає здобич.

Пливу човном. Сам гребу й кермую. Стукають весла в кочетах у такт мойому щасливому серцю.

На дні човна, розкинувшись на мойому плащі, як квіт червоно-жовтий, дурманний, лежить Зіна й слідкує за яструбом.

Дивлюся на мій скарб безцінний, на жінку єдину, й не вірю сам собі, що вона так близько від мене.

Від часу, коли поцілував я ніжки Зіни, ходжу як заворожений у чарівному півсні, від якого не можу й не хочу прокинутися.

З думкою про неї лягаю спати, у сні відвідую з нею чарівні країни цариці любови й із серцем, переповненим теплом кохання й туги за нею, прокидаюся.

Стомившись, правлю човен до берега. Беру Зіну на руки й довго ношу по лісі.

Чоловічки в очах у неї звузилися, вогко полискують зуби в розхилених устах, по яких часто пробігає рожевий язик. Часом вона нервово витягається в моїх обіймах і міцно притискується маленькими гострими грудьми до мого серця. Коло вуха дзвенить і палить кров безжурний, пянкий сміх жінки.

Найкраще на світі слово — „жінка” містичним захопленням сповняє мене. З її святого лона зродився я, живу надією з нею створити життя й її теплі жіночі долоні хочу почути на мойому, скропленому смертельним потом чоли, коли буду вмирати.

Кладу мою ношу під кущ калини, рву хміль і обмотую її запашним чіпким зіллям.

Жінка з золотими очима сказала мені:

— Коли душа моя стане сумувати за тобою, а серце згадувати пестощі твої, я вивішу за вікно шовкову жовту хустку; як зможеш — прилинеш до мене.

— Добре, — шепчу в рожеву мушлю вуха.

В самий разгар праці мчуся, щоб побачити на мить чарівний талісман мого кохання. Перші часи хустка часто повівала на вітрі, але вчора її не було. Коли я не побачив золотого птаха над вікном, то розгублено, як непритомний, поплівся на стацію й дійшов до дому землеміра.

Віконниця в кімнаті Зіни була нещільно причинена й у цю щілину висунув кучеряву голівку помяк.

Підійшов селянин, підозріло оглянув мене, перейшов, ще раз оглянувся й став. Сором заволодів мною, я повернувся й пішов додому.

Вчора, коли я прийшов до Григора, застав у нього пана. Правдивого пана, вимитого, випеченого, з великими блакитними очима, з французькою борідкою.

Лице в цього пана було злегка опалене, а чоло чисте, з жилками на скронях, біле, як у дитини. Те чоло різко відбивало від гладко зачесаної темно-русявої чуприни.

На ньому був легкий сірий ґарнітур, такого самого кольору шовкові скарпетки з лілійовими стрілками й жовті чевіки.

Все на ньому було надзвичайно чепурне, некричуще, елегантне. Сорочка в рожеві пасочки, білий комірець і модний крават — усе хоч на виставу. В кутку я побачив шкіряну валізу й білий твердий з чорною стрічкою солом'яний капелюх.

Коли я ввійшов, не стукаючи, до кімнати в супроводі Кузьми й Демяна, пан у непримушеній позі, як на сцені, сидів на твердому стільці Григора.

Григор і його жінка були тут. Обличчя в обох були задоволені, а в самої Григорихи від напруги лице було витягнане вперед. Вони обое слухали, про що оповідав їм пан.

Забачивши Кузьму й Демяна, пан швиденько звівся з стільця, але на лиці в нього не можна було прочитати, перелякався він, чи здивований.

Потім його очі повернулися до мене. Не чекаючи, що скаже господар, пан представився:

— Антін Михайлович Одинець! — і, коли я простягнув йому руку, підставив мені стільця, на якому тільки-що сидів, і попросив сідати.

Опісля знайшов собі стілець і сів сам, заклавши ногу на ногу. Поза його знову була гарна, й я не помітив, щоб вона була у нього вдавана.

Антін Михайлович зацікавився вовками і навіть одного погладив, правда, трохи обережно. Потім зробив делікатно увагу, що вони, йому здається, настільки вже великі, що можуть наробити мені клопоту. Він так і сказав, що можуть наробити клопоту мені, а не комусь, що стерегтися повинен не хтось, а тільки я.

Я відповів йому, що один піде скоро від мене до лісного, а другого, коли помічу злі наміри, посаджу на ланцюг.

Далі пан пояснив мені, що, як це не дивно, приїхав він сюди відпочити.

Тут може нема комфорту, але повітря й тиші повно, а йому тільки цього й треба, а, в додатку, він хоче відбути молочне лікування, а молоко корів пані господині знамените.

Вичерпавши необхідні інформації для пояснення своєї появи в лісі, пан запитав мене, чи давно я тут і чи маю знайомих.

— Я маю надію, — вклонився він у мій бік, — що ви будете такі добрі, покажете мені трохи ліс і познайомите де з ким. Місто тут недалеко, правда, неважне, але треба вміти шукати всюди, — усміхнувся він і показав здорові, кремові, як зернята кукурудзи, зуби в рожевих яснах. — Коли сумувати тут у лісі без біфштеку, то хоч не дуже.

Я старався бути чемним з паном, хоча він мені, не зважаючи на всі симпатичні зовнішні ознаки, не подобався й навіть видався смішний своєю витонченістю в простих кімнатках Григора.

І коли опісля ми бродили по лісі, то з розмови пана я довідався, що він є директором банку й приїхав сюди власним автом.

— Я бував у цих сторонах, коли ваше місто було ще звичайним містечком, а ваш покірний слуга, — поклонився він у мій бік, — жовтодзюбим молодим парубком.

На прощання він попросив мене ще раз не уникати його товариства, бо він непривичаний до самотности, й тепер починав жалувати, що не виїхав кудись за кордон.

— Та вся біда, що часу маю мало, роботи мене чекає стільки, — і директор виплеканою рукою провів зправа наліво по штивно випрасованому комірцеві.

Я обіцяв зробити що зможу й ні словом не згадав про землемірів дім.

Під вечір наступила й зайняла пів неба, закривши ніжний рогатий місяць і зорі, хмара. Величава, страшна й тривожна.

Наче військо вороже, прийшла незвана, кидаючи зпід свого плаща блискавиці й знищення.

Мій бідний ліс розстрілювали сотні гармат, дерева, як безсилі діти, падали поторошені, понівечені.

Череда з поля кинулася в ліс. Із несамовитим ревом, задерши хвости, бігали корови, жалібно мекали овечки, квикали свині. Селяни, наче привиди, при світлі блискавиць розшукували по лісі худобу.

Вся широка лісова дорога, як після страшного побоювища, завалена була трупами дерев. Дуплиста сосна, на котрій жили мої вивірки, впала одна з перших.

Горинь розлютувався. Плює й бризкає піною, недалеко коло мого дому пригнав гарний міст, підпер деревами й у кілька хвилин збудував величезну греблю, через яку перекидається на другий бік водоспадом.

Чорна ніч напоена грізним чаром. Сидячи на порозі своєї хати, я бачив при світлі блискавиць, як трясуться зі страху мої вовченята. Я погладив їх, і вони тихо, жалібно заскавували.

Тільки вуж не реагує на погоду, сидить у мене в кишені й перетравлює свій обід — жабку.

Після бурі зійшло сонце й освітило трагедію знищення.

Дорога в лісі впоперек завалена деревами, до лісничівства доїзду зовсім нема. Декотрі дерева, як тріски, переломані надвое й верхи їх відкинуті гураганом на десятки метрів. Треба скликати робітників та очистити дорогу.

Ніби з чумацької люльки, снується вгору тоненькою сіньюю звійкою дим, обіцяючи погоду.

Розпечено ніжитья Горинь під сонцем, вигрівуючи свій сірий хребет.

Світ чудовий! Кров у моїх жилах змішалася з любовю, теплом гріє серце й прагне життя. Хустка висить за вікном, як золотий промінь.

Вдячність і поклін шлю тобі, Жінко, за цю милу ознаку пам'яті про мене й благословляю ручки з гострими нігтями, що вивісили її.

Ввечері в землеміра я несподівано застав директора.

В ідальні було тільки трое: Зіна, землемір і він.

Директор сидів у такій самій невимушеній позі, як і в Григора. На хвилину мені навіть видалося, що Зіна слухала його розмов із такою самою уважною міною, як і жінка Григорова.

Землемірові, було видко, гість заімпонував. Я зауважив це з того, як самурай подавав йому чай і підсував попелничку.

Зіна не втаїла своєї радості при зустрічі зі мною і в банькастих очах директора блиснув огник не то іронії, не то неприязні. А може я помиляюсь.

У годині дев'ятій прийшов Аксель. Він був у веселому настрою й, коли землемір знайомив його з директором, проговорив:

— Дуже радий. Нашого полку прибуло.

В Зіни правий кутик вуст на хвилинку піднявся вгору, — не вподобався, як видко, жарт Акселя.

По приході Акселя директор знову заволодів розмовою, й так було до кінця вечора.

На прощання самурай відпускає Одинцеві купу компліментів і запрошує приходити щодня. Я виходжу разом із директором.

Аксель провів нас трохи й вернувся до містечка.

Ідемо з директором удвох. Стараюся йти навмисне швидко, бо чую, як посапує мій товариш. Чвакають у болоті елегантські жовті черевики пана директора, це справляє мені приємність.

Говоримо про все, тільки, наче змовилися, не згадуємо про дім, перед хвилиною нами залишений.

Провожаю його до самої хати, прощаюся й що духу йду назад до містечка.

Вгорі ясніє високе, недосяжне небо з тремкими зорями. Поскрипують, наче в недузї, дерева.

Згадалось, як у школі, в перші роки, я боявся цього скрипу дерев.

Дороги не видко, більш угадую її, ніж бачу. Ноги ступають непевно, часто попадаю в баюри з водою, бризки летять мені в лице. Не дбаю про те — треба хутчій дійти, поки Зіна не згасить світла, й поговорити з нею.

Гадка ця підхльоскує мене, й я врешті біжу.

Ось і стація. Ще трохи — й я коло землемірової хати. Стаю й переводжу дух. В грудях із болем, нерівно, товчками, голосно стукає серце, горло заткане ніби мячем.

В кімнаті Зіни темно, в усій садибі теж.

Набираю жменю піску, розмахуюся й кидаю в вікно раз, другий, третій...

Тихо... Трачу надію й хочу відходити, аж ось вікно відчиняється й у ньому невиразною плямою манячить личко Зіни.

— Андрію, це ви? — зниженим голосом питає вона.

Цей голос гасить у мене ввесь запал, я роблюся покірним і безсилим, як мала дитина.

Вмить неважною здається справа, за якою прибіг уночі й збудив Зіну. Зовсім вона мізерна, та моя справа, в порівнанні з щастям бачити й чути свою паню.

— Так, це я.

Хочу сказати їй у сотий раз слова кохання й, наче в дзеркалі, бачу директора з перекладеною ногою на коліні й жовтими черевиками, що стирчать догори.

— Скажіть, будь ласка, звідкіль ви взяли цього недогризка?

— Якого недогризка? — і голос її стає трохи голосніший.

Я розумію, що Зіна знає, про кого я питаю, напевно там угорі, в темряві ховає глузливу усмішку в кутиках червоних уст.

— Та пана директора, — вже не стримуюсь я. — Звідкіль ви взяли його й прилучили до своєї менажерії?

— Андрію, мовчіть про менажерію... Ви ображаєте мене, але дарую вам це й відповім. Сам прийшов пан Одинець, хтось спрямував його до нас, замість до лікаря, йому дуже було ніяково, а мені ще ніяковіше випросити його з хати. Нарешті він зовсім не недогризок. Навпаки. А ви — злюка!

Я не відповідаю, не вірю в помилку Одинця, напевно десь зустрів Зіну.

В містечку десь старанно гавкає собака, видно з нудів. Безтямно прислухаюся до її голосу й лину всім своїм еством до Зіни.

Серце потягнулося до неї, хочеться притримати сухі, гарячі долоні в своїх руках, почути запаморочливі пахощі її перфум. Сьогодні вона тулилася до мене гострими грудьми й гладила мене по очах.

Спалахнувши, прошу:

— Зіно, я прийду до вас нагору.

Покотилися в темряву срібні коралі сміху й колючими іскрами вдарили мене по тілі.

— Ні, ні, прохолоньте й ідіть спати!

Стукнуло вікно, й я залишився сам.

Іду до Григора побачити, що робить Одинець.

З хати виходить Сяня, одягнена в краще своє убрання, з вузлом під пахою.

Побачивши мене, вона червоніє й зупиняється.

Ніяково вона тлумачить мені, що на просьбу Григора прийшла забрати білизну приїжджого пана.

— А може вам це не подобається? Тоді я не прийду більше.

Дивлюся на їржаво-золоті коси з квіткою збоку й мені робиться соромно.

Нічого не маю проти, — кажу. Навпаки, вона дуже добре зробить, коли допоможе в чім приїжджому.

Сяня нерішуче дивиться на мене.

— Про ваше весілля ще нічого не чути, — каже вона несміливо.

Шалена радість влітає в мої груди.

— Вже, Сяню, незабаром, — відповідаю й стукаю до дверей директора.

Я стараюся не спускати його з очей.

Коли він прямує до міста, зявляюся слідом за ним.

Здається, що він робить те саме, кружляє коло мого дому, як шуляк, і делікатно випитує, як думаю провести день.

Вовчечат моїх, здається, побоюється, бо все радить посадити їх на ланцюг.

Зіна запропонувала запросити директора на човен.

— Може ми розіримо нашу атмосферу неутральним елементом?

Я рішуче запротестував проти товариства Одинця.

— Мені не подобається його постать опереткового коханка, не подобається його солом'яний капелюх і ще те, що подобається йому ви.

— Це найголовніше, — жартівливо зітхнула Зіна.

Опісля вона говорить, що приїздить трупа, й радить запастися білетами, бо розберуть.

Приходжу купувати білети на концерт і з немилим здивуванням бачу коло каси спину директора. Миттю повертаюся й ховаюся за будкою каси.

За хвилину він виходить, ховаючи щось до гаманця.

Всовую лице до віконця й весело прошу:

— Я хочу взяти білети поруч із паном, що відійшов.

— Прошу дуже, він узяв три білети першого ряду. Вам один?

— А скільки є вільних місць першого ряду?

Панна тикає олівцем у книжку.

— В цій половині є сім місць.

— Прошу мені дати ці сім білетів.

Панна стриже ножицями й простягує мені зелений довгенький папірець.

— Ще прошу дати в четвертому ряді.

Панна озброюється ножицями й ріже два білети.

Я кланяюсь їй чемно, занадто чемно, підношу капелюх на голові, як це робить директор, і відходжу.

Поспішаю в ліс. Я мушу дібрати відповідне товариство для пана директора.

Іду просто до робітників, що копають рови в лісі. Це народ приблудний, сміливий і брудний. Товариство першорядне.

Вибираю більш обдертих, роздаю білети й тлумачу, коли треба йти й як знайти театр. Може їх захочуть не пустити, то раджу домагатися свого права: кожен пан за свої гроші.

О сьомій годині збираюся до міста.

У землеміра мені сказали, що пані й той пан пішли до міста. Певний, що найду Зіну з братом коло театру, й поспішаю туди.

Майже все „упривілійоване” населення містечка скупчилося в великому фое коло малої театральної салі.

До мене підходить Аксель.

— Добри-вечір, ходім на салю: пані Зіна вже там із директором.

І він проштовхується наперед. Я за ним.

Перше, що впадає мені в очі, це Зіна, що майже коло самої рампи, в напів-порожній салі, в першому ряді, сидить поміж директором і самураем.

Мені здається, що зайшла якась прикра помилка. Не може бути, щоб Зіна, давши наказ мені купити білети, залишилася сидіти коло директора. Раптом згадую про сім білетів розданих мною бурлакам.

Конечне треба розшукати їх, відібрати в них білети. Яке буде положення Зіни в цій компанії?

Покіль я роздумую над неприємним для мене випадком, Аксель іде до Зіни.

Я бачу, як він вітається з усіма трьома, опісля прекрасна голівка Зіни повертається й шукає очима по салі.

Наші очі нарешті спіткалися, я кланяюсь і показую здаля білети.

Вона трохи посиділа, наче вагаючися, далі встає і йде до мене.

Повний радости бачити її близько коло себе, простую до неї.

— Наші місця в четвертому ряді, — кажу я.

Вона заклопотано простягає мені руку:

— Ах, яка неприємність! Я гадала, що вам перешкодило щось, і прийняла запрошення директора. Не випадає залишити його на льоді й пересісти в інше місце. А втім, це не так важно, коли нас розлучили на один вечір. Може навіть краще. Про нас починають, здається, говорити.

Хвилюючися, тлумачу їй, що власне сьогодні вона му- сить сидіти не з директором. На те є дуже важні причини.

— Не може бути важних причин, коли йде про образу людини. Не робіть, Андрію, трагедій із дрібниць, не випадає залишити його. Він ні в чому не винен, треба було раніш сповістити мене.

В голосі Зіни брешуть нотки нетерпеливості й досади.

— У мене є важні причини...

Але вона перебиває мене:

— Андрію, зараз починається представлення, сідайте на своє місце. Опісля поговоримо.

Несподівано вона повертається й швидко відходить.

Я бачу, як вона з усмішкою вітається зі знайомими, ні разу не озирнувшись на мене.

Роблю спокійну, байдужу міну й прямую до виходу.

Коло яскравих оголошень стоїть кілька жидків підліт- ків. Віддаю двом із них мої білети. Хлопці так радісно зди- вовані, що навіть не дякують мені й прожогом кидаються до дверей театру.

Місяць стояв високо, коли я поволі підійшов додому. Дивлюся на темні вікна, згадую землеміра, повертаю вліво й слухаю якийсь час булькання сонного джерельця. Потім іду в ліс усе далі й далі. Чудесне мереживо місяця під де- ревами. То тут, то там спалахкують блищаки, гостро пахне грибами й сосною. Недалечко ніжно затирликала сонна пташка. З Гориня доноситься гукання бугая.

Стараюся не думати про вечірній випадок, треба не на- давати йому значіння. Най буде так, як сталося.

Сідаю на траву, притулююся до землі грудьми й дякую їй за те, що носить на собі таку мізерну комашину, як я.

Нахиляю вухо й прислухаюся. Здалека чую, як бється життьодатне таємниче серце землі, кожним нервом відчу- ваю благостиню її, силу, безмірність. Душа переймається тишею, гармонією й спокоєм, що віє від її прекрасного, вічного лона.

Все добре, все гаразд, — у нестямі шепочуть мої вуста. Най буде благословенний ліс, промінь місяця, зелені бли- щаки, запах зілля й та соснова голочка, що так ніжно оце коле мое вухо.

Лежу так до рана. Непомітно, як любов із химерного серця, відходить тихою стопою ніч. Розрізняю дерева й кущі. На поблідлому небі видко мені спізнену зірку. Неза- баром вона зникає.

Тут же коло мого рукава простягається несмілий золо- тий промінь. Побожно туюся до нього вустами, встаю й іду в той бік, звідкіль доноситься гукання бугая.

В Горині умивається сонце. На берегах простелені для нього великі рушники з сивого туману.

Я затихаю й стаю за деревом.

На березі стоїть житель лісу: бурий, вимазаний живицею дикий баран-одинець. Спокійно п'є з річки воду.

В кімнаті в себе на столі застаю телеграму, в якій мама просить негайно приїхати.

Схвильований іду до лісничого, прошу відпустки й збираюся до відїзду. Забігає на хвилинку Григор. Розповідає, що директор приїхав учора додому схвильований, переказував, що хтось посадив коло нього босяків, він навіть догадується, хто то зробив, але тимчасом мовчить.

На прощання Григор міцно тисне мені руку, щось бормочучи, що люди зовсім не розуміються на жартах.

Години повзуть неймовірно поволі, ходжу по коритарі вагону, роблю догадки. Не можу зрозуміти, що змусило маму вимагати моєї присутності вдома. Ховаю десь далеко в найглухіший кутик серця й мозку думку про Ганю. Жену її від себе, як найстрашнішого ворога, а вона вертається страшна й таємнича.

Коли нарешті спиняється поїзд, я вискакую з вагону, перебігаю перон і прошу візника скорше їхати.

Місто не змінилося, — нудне, як було. Зустрів кілька знайомих, між иншим старого скарбника Кубелка. Несподівано він перший низенько кланяється мені. Старий має звичку ждати поклону від знайомого й тоді тільки щойно кланяється сам.

Ось бульвар, костел, минаємо монастир і візджаємо в затишну вуличку, де живе мама.

Коло дому, наче провісниці нещастя, стоять кілька жінок і впивають в мене цікаві мовчазні погляди.

Іду нагору й, доторкнувшись до дзвінка, бачу, що двері відчинені.

В передпокої, сперши лікті на столик й сховавши голову на руки, сидить мужчина, в якому я пізнаю Войцеховського. Він підіймає голову й мляво простягає мені руку. Я не питаю нічого, бо чую, що сталося щось таке, про що найліпше довідатися як найпізніше.

Мимоволі роблю кілька кроків і з острахом заглядаю в кімнату наліво. Там на столі лежить щось довге, непорушне, прикрите білою тонкою наміткою, в чому я серцем вгадую Ганю.

Євген оповідає мені, як скоїлося нещастя: сестра завішувала фіранки при відчиненому вікні й упала на брук. Для нього загадка, як це сталося, бо Ганя була дуже зручна й здорова, заморочення голови виключене.

Раптом йому з'являється полохлива, але нова гадка.

— Не може це бути самогубство, — з трудом говорить він і тут же сам себе заспокоює. — Ні на хвилину не можу

припустити, щоб Ганя мала щось таке, що-б змусило її шукати рятунку в смерті.

Я такий прибитий, що не в силі сказати йому слова по-тіхи.

Євген робить рух рукою в бік спальні й тяжко сідає на старе місце.

Рівночасно відчиняються двері й виходить мама. Обличчя її цілком сіре, очі набубнявіли від сліз. Я підходжу до неї навшпиньках, наче боюся збудити когось, нахиляюся й ніжно цілую материну безталанну голову.

— Хто-б міг сподіватися чогось подібного, — говорить мама й підходить до стола.

Ми обоє вдивляємося в бліде обличчя смерти: мармурове чоло закрите золотим волоссям, крізь яке просочується кров. Кров застигла й у кутиках ніжних, міцно стиснених вуст.

Я не вірю в випадок. Яку боротьбу мусіла звести сестра з собою, як мало вірила вона людині-Євгенові й як сильно любила його, волівши вмерти, ніж колись утратити його.

Кімната, в якій лежить сестра, прибрана її руками, всюди порозкидані річі, зроблені нею. Я вирішую, що маму конечно треба вивезти звідсіля, бо тут найменша дрібниця дратуватиме її душу.

Згадалася мені Ганя в день приїзду до мене, коли, налякана огидою життя, шукала в мене рятунку.

Люба Ганю, що дав я тобі? Що дали тобі люди, яких ти від дитинства любила — мама, я, брат, Євген?

Умирала ти самотно, як умирає беззахисний птах у траві, підстрелений ворожою рукою.

А Євген? Де та любов єдина, всечиста, що все прощає, все розуміє, що перебуває на вершинах духа людського, що радісно приймає в дар спалені стражданням серця?

Ганя не знайшла її й умерла.

Сонце заходить. Ганя, освітлена ним, рожевіє, набирає барви в лиці, але найяскравіше живе червона кривава пляма на чолі й золоті кіс. Кутики очей і вуст цілує жорстока, невблагана смерть.

Мама й Євген знесилені заснули.

Цю ніч я ніс останню варту коло Гані. Знов, як у дитинстві, ми близько коло себе, а тимчасом розділені навіки.

Горять свічки й кидають тоскне світло на личко сестри, бігають тіні по ньому, на хвилину мені здалося, що це лице оживає. Ось зморщилося чоло, — чи не заплаче Ганя? В дитинстві вона ніколи не плакала голосно, як інші діти, а завжди тихенько, тяжкими сльозами дорослої людини. Ми з братом боялися тих тихих, тужливих сліз більше, ніж голосного плачу.

Затріщала й запалала великим жовтим вогнем свічка. Зрізую ножичками нагорілий гніт, сідаю й знову схилию голову до білої сукні вмерлої.

Роблю докори собі, що мало писав в останніх двох місяцях, особливо по її відвідинах мене. Я повинен був дбати про її бідну душу більше, знаючи трагедію, яку вона переживала! Мозок мій палає тепер, коли всяка поміч спізнена.

Спокоюєм віє від цілої постаті Гані. Мені робиться страшно в цій тиші з живим полум'ям свічок і мовчазною Ганею, — але тільки на хвилину... Я простягаю руку й тихенько глажу тонкі, холодні, мармурові пальчики Гані.

Ніч. Тихо, тихо. За дверима стоїть скорбота.

Я встав, зійшов по темних сходах на подвір'я.

Світало. Вгорі шумів вітер, внизу під моїми ногами шелестіло листя. Тут ріс клен. Схилиюся, згортаю пригоршню опалого листя, притулюю до обличчя й якийсь час жадібно вдихаю запах свіжого, п'яного тління.

Вибравши в темряві навгад кілька більших листків, я вернувся до хати й полбжив ті мертві листки коло мертвої голови моєї любої сестри.

На другий день приїхав молодший брат, і Ганю ховали. Положили її високо на горбі, що його цілий день цілує сонце.

Мама, не зважаючи на всі мої доводи, рішуче відмовилась переїхати до мене.

— Як я залишу Ганю? Ні, ні... Я не поїду звідси!..

— — — — —
Дома застаю листа від Гані, легким крилом торкає мене душа її... Сидимо вдвох. Чую Ганін сумний і спокійний голос.

Вона не може сказати Євгенові ганебної правди й не може жити без нього. Беру його кохання з собою і вмираю спокійно. Не тужи, Адю, за мною, підримай Євгена й бережи маму. Переконай їх, що я, не хочучи, впала з вікна, а коли будеш приїздити, то привези мені пару квіток із вашого лісового кладовища, — вони принесуть спокій моїй душі.

Ховаю той останній лист до решти сестриних листів. Радісним привітом житиме зо мною завжди згадка про тебе, Ганю!

— — — — —
На столі лежить ще одна коперта, грубий папір, протканий лілійовими жилками. Ця коперта прийшла з кімнати, в якій я цілував ніжки з холодними пальчиками.

Уважно оглядаю її, цю таємничу ознаку доброї чи злої пам'яті про мене, й нерозпечатану кладу на стіл.

— — — — —
Шумить ліс. Берізки пожовтіли й вітер здирає з них останнє листя. Сочиста трава висохла й блищить, тільки куцки чорниць зеленіють.

Назустріч осені прибрались у яскраві шати дерев. У вдячній уклоні схилилися додолу червоні китиці грабину калини й глоду. Лісове життя затихло, де-не-де колише в тами вивірка й стукає невтомний господар — дятел.

Скрипнула фіртка на кладовищі. Очі-квітки, що підсте регали мої рухи в перший прихід сюди, зникли. На запали могилах висохла трава.

Крижем падаю на землю. Одноманітною колисанкою шумить верховіття. Над лісом висить прозора хмара й час від часу кидає мені кілька холодних, тяжких краплин дощу. З ними просочується в душу мою спокій, бажання існувати.

Бо чи туга, що часто торкається моєї душі, не є рідна сестра радості? Притуливши до серця одну, мушу дати за хист і другій.

І так ми всі троє, радісно сполучені, йдемо до моєї кімнати, де лежить не прочитаний таємничий лист.

Мої вовчєнята розлучені. Кузьму взяли до лісничого й посадили на ланцюг. Того самого дня він роздер курку, що підійшла занадто близько, й посіяв у серцях людей перше проти себе незадоволення. Тепер усе, що підійде на віддаль ланцюга, попаде на гострі зуби Кузьми.

Демян ходить на волі, а вуж спить у кишені, бо любить затишок і тепло.

Вчора я проходив попри хату землеміра. На стежці в садку під сливою, гилля якої гнулися від сливок, стояв директор.

Григор оповідав, що по моїм відїзді директор сидів ще чотири дні, що з міста прийшло його авто з шофером у кашкеті, облямованім зеленим сукном.

Авто проїжджало кілька разів лісом і в ньому завжди сиділа та японка, землемірова сестра.

Заходив я до батюшки. Великий смутний дїм із худою, лагідною попадею. Вештається вона по кімнатах і сіє кругом себе байдужість і втому.

Батя замикає все й носить ключі з собою, бо все, що попаде під руку матушці, зараз продається і купується горілка.

Сидів я не довго, про землемірів дїм не питав і хутко пішов додому.

Не спиться по ночах, десь блукає мій сон. На подвірї лісничого невпинно плаче Кузьма. Одягаюсь і йду до нього. Зрадїв, побачивши мене, сірий, гладжу голову звіряти, вговорюю лягти й заснути. Якийсь час він мене слухає, опісля сідає, простягає голову й довго-затяжно вие. Висотує з своїх грудей той звук без кінця, наче безконечну сіру нитку з великого клубка.

Безпросвітня ніч, могильна тиша, смерть Гані, лист Зіни, скорботна мама, все пригадалося мені. Самотній звірячий плач дратує мою душу, будить зрозуміння його болю.

Як божевільний сідаю поруч із Кузьмою, обіймаю міцну, волохату його шию й тихо-соромливо ридаю разом із ним.

Ми довго сиділи так поруч, як брати, і плакали. Кузьма в неволі, а я... ніби вільний.

Над ранок, коли холод лизнув мене по тілу, я притомнію, відв'язую Кузьму й, попихаючи його вперед, лагідно раджу:

— Іди, малий. Іди, знайди своїх близьких.

Він зрозумів, що вертаю йому волю, й безшумною тінню зникає в лісі, повному таємничого життя.

Була два дні в мене мама. Оповідала, як відвідує щодень з Євгеном Ганю. Обое цілком повірили в трагічний випадок із вікном. Мама схудла, руки, коли тримають шклянку, злегка тремтять, часом вона довго не відповідає на питання. Перед відїздом вона хвилювалася, що залишила Ганю. Я бачив, що затримувати її — безнадійно.

На двірці я довго тулився до її рук, мені хотілося просити її зостатися, хотілось розказати, як дуже потрібні мені її теплі материнські долоні.

Я довго слідкував за димом поїзду, опісля глянув на дім землеміра.

З вікна не повівала жовта хустка. Не манила, не кликала мене до себе.

В цю ніч у мою хату вслизнуло погане потерча — самотність.

Сиджу дома. На столі коло ляmpi лежить у шапці вуж. Світло ляmpi гріє його. Звернувся й не ворухиться. Коло дверей дримає Демян. Болять мені руки й спина, цілий день копав із робітниками рови, треба зморити тіло, щоб відпочила душа. Читаю книжку. Є ще багато на світі чудесних річей, які варто бачити й знати.

Демяне, як ти думаєш, навіщо ти існуєш: щоб спати й мріяти про дику пущу зі струнками козами? Навіщо живу я? Навіщо живе й про що мріє жінка, закохана в жовтий кольор, що нагадує їй сонце й рідний край матері?

Демяне, не спи! Прокидаєшся? Дивишся? Може ми прочитаємо листа. Він пахне, той лист. Пахне степом і чебрецем, такою дрібненькою, невибагливою квіткою. Ми маємо право прочитати його. Жінка, подібна до золотої мухи з чорними крильцями, можливо, чекає відповіді.

Зіна ображена, вона має рацію, Демяне. Ах, як горять твої очі, вовчику. Так будуть світитися тобі очі, як пробиратимешся в темну ніч за здобиччю для сірої молодой вовчиці й її дітей від тебе.

Чи будуть мої діти дітьми Зіни? За це я післав би їй у дарунку серце з грудей, гаряче, живе, повне крові.

Я мав бажання, Демяне, показати їй степи з високими могилами, в яких дримає стомлена слава козацька.

У снах моїх на рудому верблюді неслися ми з нею по пустині дикій, де за дороговказ служили нам висушені сонцем кістяки, в черепях яких, наче думи тяжкі, гніздилися змії.

Я хотів повести її на гори високі, не зневажені стопою людини, й постелити під ноги її серпанки із хмар.

Блукав я з нею й на дні моря, по слизьких вулицях за-топленого міста; смутні легенди про нього співають при вогнях вечірніх у полі старі діди.

Хотів я викупати її тіло чудесне у водах, де лягає сонце золоте, й розчесати коси вітром південним.

Були колись, Демяне, ворожки. Жили вони в хатах на курячих ногах у непрохідних пушах. Ті ворожки варили чари й, як тільки чари починали кипіти під вогнем, людина, за якою тужили, здіймалася в повітря й, плачучи, неслася до того, хто її чекає.

Демяне, пошукаймо з тобою в лісі хатку на курячих ногах, а може знайдемо й зморщену бабу, що вміє варити чудесне зілля-приворот.

Лежить на столі коперта, як споминами ніжними, проткана лілійовими жилками. Боюся розпечатати її, як унікав би занесеного над собою батога.

Заворушився й застриг вухами Демян. У сінях хтось є.

Підходжу, відчиняю двері й, наче пхнутий ножем, відступаю. В дверях закутана хусткою стоїть Зіна.

— — — — —
Прийшла й зразу-ж, як засохлу землю дощем, наповнила мою душу радістю. Звук її голосу вигнав із моєї хати тривогу, тугу й сумніви. Мое тіло випружується й знов здатне до боротьби.

До рана сиділи ми, притулившись одно до одного. Зіна оповідала мені чудесну байку з свого життя, блілого й холодного без мене.

Поволі, дрібними кроками вів я жінку додому й здавалося мені, що вона, як лісна дріяда, коли вийде з лісу, не вернеться туди вже ніколи. Ми довго прощалися коло дому й розійшлися, коли ніч поволікла свої темні одежі на північ.

На прощання Зіна цілує мене й говорить:

— Недобрий ти, Андрію, й злопам'ятливий.

І знов я поспішав додому, спотикаючись об рідлю, наче п'яний. Дома я кинувся до столу, щоб прочитати лист, що пролежав майже три тижні, але його не було ніде, ні на столі, ні в хаті. Видко, Зіна забрала його.

Най буде благословенна воля твоя!

— — — — —

В безмежному просторі прозорого неба скубе хтось куделю чудесну й стеле срібну основу по стерні. Мають у повітрі біленькі пухові нитки, з яких натче собі осінь килимів.

Стоїть бабине літо — ніжний усміх золотої осени. Небо без одної хмарки, кожний звук брентить гостро в чистому повітрі й ломиться, як кришталь. Горинь дихає холодом, у його грудях вже застигла теплінь літа й соняшних ласк.

Неділя. Селяни їдуть до церкви. Чоловіки в свитках, дівчата в яскравих спідницях.

Між ними йде Сяня з припнятою червоною жоржиною до рудої голівки. Вона йде поруч із чорнявим парубком, і мені навіть здається, що вони тримаються за руки.

На подвір'ї землеміра я застав директора. Він учив Зіну їздити на ровері.

І директор і Зіна, видко, були дуже перейняті цією важною справою. Сказавши мені кілька слів, Зіна, в зеленому светрі й шапочці, знову сіла на ровер.

Директор привітався зі мною чемно-байдуже. Тепер він підтримує Зіну за стан, а часом за клуби й біжить поруч із ровером.

— Тримайтесь керми, сміливіше, не бійтеся — я тут! — кричить він.

Видко, роля вчителя дуже не легка, бо він засапався й почервонів. На чолі в нього краплини поту.

Коли учениця й учитель відпочивають, я говорю Зіні: — Чому ви мені не сказали про ваше бажання їздити на ровері, я-б вас вивчив давно! — і з чемною усмішкою додаю: — Ви зовсім замучили пана директора.

Але пан Одинець заперечує:

— Це зовсім не тяжко й крім приємности мені нічого не справляє.

Лекція продовжується ще й ще.

Мені хочеться вдарити директора чимсь гострим по голові. Користаю з нагоди, коли вони відїжджають, і непомітно зникаю.

Заду над вікном Зіниної кімнати має в повітрі мягенька шовкова хустинка.

Коло двірця повертаю праворуч, доходжу до сусіднього села й тільки звідтіль прямую через ліс додому.

В моїй кімнаті, з книжкою в руці, сидить Зіна. Коли я вхожу, вона кладе книжку на стіл і незадоволено говорить:

— Давно чекаю на тебе. Ти зник так швидко тоді. Мені хотілося поговорити з тобою.

Мене радують її слова, та щось гамує показати це, й я холодно, без усмішки, відповідаю:

— Ви були заняті з паном директором, не хотілося вам перешкоджати. А втім, пан Одинець був так близьенько, що моя відсутність напевно була непомітна. Я хотів би нарешті

довідатися, з якою ціллю оббиває ваші пороги цей пан і яку ролю граю я при нім?

Жовті Зініні очі темніють.

— Вважаю Одинця за порядну людину й за такі-ж його наміри. Сьогодні він освідчився братові й мені.

Хочу вдати насмішку й пересохлими вустами питаю:

— І ви...

— І я прийняла його освідчини, — різко перебиває мене Зіна, встає й підходить до вікна.

Якийсь час у кімнаті тяжка, гнітюча тиша.

Опісля я зло кидаю:

— Можу вас поздоровити. Видко, авто й тантієми відіграли не останню ролю в вашому такому наглому рішенню.

— Зовсім ні. Пан Одинець освічена й вихована людина. Він не накупить напевно білетів і не посадить поруч із жінкою, яку любить, семеро босяків, щоб скомпромітувати її.

— Коли-б я знав, що ви сидітимете з директором, — не зробив би напевно цього. Я просив вас тоді перемінити місце, ви не послухали мене. Ви стільки-ж винні, як і я. Наказали мені принести білети, а опісля засіли в першому ряді з Одинцем.

Я тақ і сказав „засіли”.

Зіна різко повертається й дивиться мені в обличчя. Дріжать сережки в її вухах, губи побіліли.

— В той вечір я порівнювала вас обох і це вийшло не на вашу користь.

— Чого-ж ви прийшли до мене?

— Так було жаль вас із вашим горем.

— Жаль?

— Крім того хотілося забрати листа, в якому сповіщала, що зриваю з вами, — добиває Зіна. — Ви навіть не завдали собі труда прочитати його за стільки днів.

— Передчував, що нема там нічого доброго для мене.

Зіна нетерпляче перебиває мене:

— Досить, я все чула. Будь ласка, в останне проведіть мене додому.

— Прошу дуже.

Ідемо мовчки поруч. Ніколи Зіна не була мені така далека, як тепер. Мені здається, що я ніколи не любив її, й певний, що вона відчувала те саме.

Загублені в темряві ночі, ідемо, як два вороги. Я бачу, що Зіна часом спотикається, мимоволі роблю рух допомгти їй і раптом згадюю постать директора, коли він учив Зіну їздити на ровері. Здається, чую думки того пана, бо власне після лекції директор освідчився Зіні. І ось ідемо й несемо в грудях зерно зневаги й підозріння.

Коло дому Зіна мовчки, по чужому сує мені руку й, не сказавши більше ні слова, майже біжить по подвірю.

І в ту хвилину, як вона відходить, мене опановує слабкість, і я, ніби в передсмертній тузі, кричу голосно:

— Зіно, що ми робимо?

Нема нікого коло мене. Ніч і самотність. Гостро, ніби по серці ножами, стукають Зініні обцасики по сходах.

— — — — —
Ідемо з лісничим намічувати фосої в передній частині лісу. По дорозі лісничий говорить:

— Чув я від крамарів, що Одинець жениться з докторою. Ви повинні про це знати, бо буваєте там.

Відповідаю, що пані Зіна не ділиться зі мною справами особистими. Мені тяжко відповідати, хочеться впасти на землю й плакати.

На узліссі мої очі приковує до себе жовта хустка над вікном Зіни, якою немилосердно потріпує вітер.

Першим моїм відрухом було бігти, бігти туди, де має чудесний, ображений птах моєї любови. Крамарі кажуть, що виходить заміж... Глум це, чи...

Лісничий перебиває мої думки:

— Щодень у землеміра сушиться одна й та сама жовта шматина. Що вони роблять із нею?

Через силу питаю:

— Якто що дня?

— Всі дні, відколи я дома.

Значить, чотири дні.

Я мусів із лісничим зробити вестов із десять, а опісля до півночі працювати з ним у канцелярії.

Вночі я прокидаюся. Мені здається, що у кімнаті хтось є. Свічу лампу, тривожно оглядаю кімнату й шафу, чи не вліз туди хто, щоб напасти на мене підчас мого сну.

Друга година ночі. Докоряю собі, що не пішов уночі до Зіни. Міг би залишити картку під дверима з повідомленням, що перешкоджений не міг прийти. Землеміра нема вдома й картка не попала-б у чужі руки. Мое серце повне тепла й ніжності до Зіни: чотири дні чекає на мене, вона, мое серце, моя душа, пані життя мого. Чекає цілі чотири дні на свого невільника.

Не випадає бігти зараз, але мушу встати як найвчасніше. Спершу піду на двірець, загляну на пошту й уже звідти до неї.

Світає. У мої вікна заглядають обдерті берези. Встаю й іду до джерела вмитися. Спочатку роблю все поволі, опісля з тривожним поспіхом. Мій хлопець приносить мені сніданок, якого я не їм.

Восьма година. Тривога росте. Коли я дійшов до дому землеміра, здивувало мене неприємно зелене, блискуче авто коло брами. Саме виходить покоївка й кладе на сидіння плед і валізку Зіни.

Значить, Зіна не спить. Обходжу авто, не питаючи нічого в покоївки, прямую до сіней і біжу нагору. З їдальні виглядає Одинець, убраний по дорожньому. Перед дверима Зіни я переводжу дух і стукаю. Мене ніби чекали, бо в ту саму хвилину чую:

— Прошу!

Я зовсім не уявляю собі, що буду говорити Зіні. Мене вражає кімната, якась нова, повна квітів. Зіна стоїть коло столу, убрана по дорожньому. На ногах у неї ті самі лякерові черевички, що й за першого мого приходу. Ще я побачив у кутку на підлозі жовту хустку. Вигляд її відбирає мені відвагу.

— Прошу вибачити, що турбую, — несподівано для себе говорю офіційно. — Судячи по деяких ознаках, мені було дозволено прийти.

І я показую на кинуту в кутку хустку.

Зіна дивиться на мене спокійно, я-б сказав, байдуже. Таксамо байдуже, якимсь новим голосом вона відповідає:

— Це було вчора. Ви веліли дуже довго чекати на себе. Від учора в моїх думках і постановах багато змінилося.

В смертельній тривозі пригадую ранішню візиту Одинця й авто з валізою.

В одчаю пояснюю їй, що не виходив кілька день із лісу. Не знав, що вона хоче бачити мене й забути наші непорозуміння.

— А сами-б ви не потрудилися прийти? Ніколи нічого я вам не забуду, Хустка висіла, бо мене не було вдома.

Вона хутко ходить по кімнаті й тяжко говорить:

— Ніхто не чекає на вас, ніхто. Розумієте ви?

Бездумно воджу за нею очима, чую, як холодіють мої руки.

В порожній, без жадної ясної думки голові, як хробак, заворушилася гадка, що з мене глузують. Безсило сідаю на стілець. Зіна підходить і лагідно говорить щось до мене. Коло серця тремтить несміла надія, що все буде гаразд. Збираю останки свідомости, щоб зрозуміти слова Зіни.

— Андрію, ми не можемо бути щасливі вдвох і мусимо трактувати це питання поважно. Занадто вперті ми обое, нічого не хочемо й не можемо подарувати одне одному, а зрештою, що будемо робити — обое бідні: ні у вас, ні в мене нічого нема, в нужді і в лісових нудах зненавидимо себе.

— Що ви говорите? Що це значить? Чому ви не подумали про це раніш?

— Як то не подумала, — завсіди думала. Я згодилася любити вас і не обіцяла вийти замож, не гадала, що це вам потрібно. Андрію, — вона нахилиється до мене, — не гнівайся, чим хутчій ми забудемо одне одного, тим буде краще. Коли-б ви прийшли вчора, все могло-б бути инакше. Я ждала вас до другої години й о другій післала телеграму Одинцеві.

Я встаю з пустою в серці й, не оглядаючися, йду до дверей. Знаходжу в собі силу кивнути головою директоріві, що стояв коло сходів із здивованою міною на обличчі. Мляво, м'якими ногами йду до фіртки.

Який несамовито-яскравий день!

На сидінні авта лежить валіза й парасолька Зіни. Стою й безтямно дивлюся на ці речі. Притомнію від чогось холодного, що ворухиться коло ліктя, ловлю коло манкета хвіст вужа й відкидаю. Ніби сталева стрічка, блиснув він на сонці.

Коло двірця сталеві рейки будять у мене гадку, що можу виїхати звідсіль сьогодні, завтра, якнайскорше. Не знаю, як довго я стояв там. Мою увагу звернуло м'яке журливе курликання: вгорі тоненьким трикутником летіли журавлі й слали на землю прощальний привіт. Цей м'який музикальний клекіт несподівано заглушив крик смертельно переляканої людини.

Я озирнувся.

Як у сні побачив авто, а на ньому чітко вирізану постать Зіни, що стояла в зеленій шапочці.

Кричала вона. Поруч, стоячи плечима до мене, борикався з нею директор. Авто, як ранений птах, нерівно підскакуючи, неслося до мосту без керманіча. Опісля я побачив, як мужчина, залишивши жінку, нервово схопив керму, але було вже запізно. Ще мить — авто зникло з пасажирами.

Все це сталося в одну безмірно коротку хвилину. Як божевільний, побіг я до мосту, щось кричучи Зіні.

За мною неслися люди зі стації й землемірова служниця.

Коли я спустився в яр, побачив, що зпід авта, яке лежало колесами догори, виглядали ніжки Зіни в бронзових черевичках.

Не памятаю, хто вийняв Зіну зпід авта. Казали, що це зробив я. Щойно за кілька годин я зрозумів, що сталося. На камінні, прикрите жовтою хусткою, лежало щось, страшне своєю мертвою непорушністю. Блистіло розбите авто, недалеко валявся сплющений термос директора. Самого директора вже не було: тяжко раненого повезли його до шпиталю.

На камінні сиділи ще блідий Аксель і двоє понятих селян.

Я був у директора в шпиталі. Нещастя сталося через вужика, якого моя рука, не хотючи, кинула в авто. Коли Зіна, злякавшись, хотіла вискочити з авта, перестрашений директор кинув на хвилину керму, й це коштувало Зіні життя.

ВОЛ. ДОРОШЕНКО

Політичний розвиток Наддніпрянської України.

(Вступ до історії укр. національної революції 1917-20 рр.)^{*)}.

Події 1917-20 рр. на Наддніпрянщині — випадок чи льогічний, закономірний вислід природного розвитку укр. руху? Сторонній спостерігач цього руху, навіть прихильний до нас чужинець, може висловити певне здивування: як могла статися така несподівана, незвичайна річ, коли взяти під увагу цілу слабкість, мало не мізерію передвоєнного українства на Наддніпрянщині?

Нижче я й хочу дати відповідь на це питання в формі короткого огляду історії укр. політичного руху в колишній Росії перед світовою війною, напередодні відновлення над Дніпром укр. державности, коли то Україна, вперше по полтавській катастрофі 1709 р., стала до збройної розправи з Московщиною й таким чином навязала кінці розірваного ланцюга власного державного життя.

Правда, цей новітній зрив скінчився майже так само трагічно, як колись під Полтавою, але для нас, українців, мав він і велику вагу додатно: був тою купіллю вогненою, з якої ми вийшли з новою душею, позбувшись до решти „ветхого чоловіка” — психіки раба, невольника общеруськості.

Відповідно до свого завдання я обмежуся тільки на історії політичного руху, себто нотуватиму тільки ті факти й прояви укр. життя, що свідчать про невмирущість його політичних цілей і змагань, майже обминаючи інші сторони.

Вони й більше відомі нам та й байдужі для моєї теми. Але чи-ж можна взагалі говорити про історію новітнього укр. політ. руху? І справді, для стороннього ока українство під жорстоким царським режимом начеб то не має свого власного суцільного, нерозривного розвитку. Це ніби відокремлені вибухи підземного джерела, що час від часу виходить наверх і зачинає бити живішим струмочком. Та глянувши тепер із історичної перспективи, й неприхильний обсерватор признає, що ці окремі вибухи й струмочки зливаються таки в одну неперервану течію, себто розвиток українства під Росією, не зважаючи на мимовільні пе-

^{*)} Відчит на святі української державности, улаштованому політичною еміграцією у Львові 21. І. 1934 р. Для тих, що бажали б поглибити знайомість із заторкненими тут побіжно фактами, подаю відповідну літературу. Історію укр.-нац. політ. і культурного руху в XIX і на початку XX в. подає моя брошура „Українство в Росії“, Відень 1916, пор. ще мою передмову до 3. видання Ю. Бачинського „Ukraina Irridenta“, Берлін 1924.

перви, має свою тяглість, причиновість і послідовність, словом свою історію.

Підчас отсих перерв, чи, як їх називав Драгоманив, „антрактів” — тимчасового зникнення українства з поверхні публичного життя — сторонньому спостерігачеві, ба навіть самим землякам, могло здаватися, що справа українська не існує, що українство поховане навіки. Але скоро в Росії минала політична „зима”, з новою весною, зпід криги, що щойно скресла, знову зачинала бити укр. течія, знову зеленіли буйні укр. вруна. Виглядало це справді на якесь чудо, але, розуміється, це ніяке чудо, тільки сильна невмируща стихія нашого народу, який після всяких історичних катастроф знову повставав цілий, як фенікс із попелу, допоминаючись одного: змоги жити й самому творити власне життя по власній уподобі.

Завдяки цій своїй стихії й міг укр. народ із нечуваною стійкістю протиставлятися веденому з цілою величезною силою могутнього державного апарату московському натискові. Отсе уперте змагання оборонити, обстояти свою індивідуальність супроти Москви проявлялося в укр. народі від самого початку прилучення України до Московщини на кожному полі: політичному, культурному, економічному. І цю свідомість відрубности від москалів посідала не лише верхівка нації, але й широкі маси укр. народу. В союз бо з Москвою ввійшла Україна, як індивідуальність цілком свідома своєї відрубности, як зовсім окрема національність, що мала свою окрему, високу й своерідну культуру, таку однакову на цілому просторі укр. земель і zarazом таку відмінну від культури своїх сусідів. Отся давно набута культура вкупі з природною живучістю раси, викоханої на буйних укр. просторах, і давала Україні змогу ставляти безперестанний опір насильникові. Московське „обрусеніє” могло часово приголомшити національну українську свідомість, але цілком убити її не здолало ніколи. Так час від часу все наставало відродження укр. руху, що вперто навязувало до давніх традицій і таким чином сполучувало між собою розрізнені етапи розвитку. Таких „відроджень” було властиво кілька — після кожного більшого „антракту”. Отож із цього погляду годі й говорити про якесь новітнє відродження укр. руху в звязку з появою „Енеїди” Котляревського та пояснювати його різними причинами зпоза самої істоти українства („ідея національності”, „романтизм“ etc.). „Енеїда” Котляревського, поза політичним своїм змістом і значінням, поява чисто літературного порядку, поминувши вже цілу випадковість її виходу в світ: аджеж вона могла й не явитися друком, якби не Парпура, або могла вийти пізніше.

Та вернемося до нашої теми, себто до проявів політичної свідомости.

Довго було б наводити цілу низку доказів цієї нац. свідомости з укр. історії. Досить пригадати, що, від часів Хмель-

ницького почавши, москалі не переставали нарікати на „малоросійську шатость“ і від 1654 до 1709 р. українці нераз із зброєю в руках боролися з москалями. Пригадаймо хочби Конотіп! Але й полтавська катастрофа, не зважаючи на чисто сталінські репресії Петра I, не вивітрила з українців бажання заховати свої „вольності“. Пригадаймо хоча б безугавні домагання привернення гетьманської влади. *) Як відомо, 1764 р. Катерина скасувала укр. автономію, а вже зараз потім, три роки пізніше, домагаються укр. депутати до законодавчої комісії 1767 р. привернення гетьманства. Тодішній Постишев — Румянцев скаржився Катерині на „коварство и своевольность“ українців, на „фальшивыя и имъ несвойственныя республиканскія мысли“; Катерина, сердючись на „внутреннюю противъ великоросійского народа ненависть“ та „развратное мнѣніе“ українців, завдяки якому вони „поставляли себя народомъ отъ здѣшняго отличнимъ“, констатувала дійсний факт. Українці тогочасні вважали себе по праву культурно вищими за москалів. Довго треба було чекати, щоб обставини змінилися якраз навпаки — щоб російська культура вивищилася над українською. Тоді ж іще було інакше. Починаючи з XVI в. українці були культуртрегерами на Московщині. Грубість, некультурність, варварство москалів дуже разило в тих часах не лиш укр. інтелігенцію, але й простий народ, та заставляло його почувати свою відрубність ще сильніше. Ось напр. як відзивається про москалів один українець, що довгий час жив між ними й добре їх пізнав.

„За якийсь час, звикши до крикання ворон, до лайок російського шляхетства, я доклав усіх своїх зусиль, щоб виявити, на чому загалом ґрунтували свою ніби - перевагу панове москалі над українцями. Гляючи на бідняків і мізероту, що творять 2/3 шляхетного стану, вельми ясно бачив я з усіх їх манер, учинків і балачок, що були вони справжні мужики; наближаючись часом до заможніших, хочі дряпаній ними, я завважував, що більшість і їх, навіть виховані чужинцями, дуже обмежені в знанню... Звідки ж і з чого таке упередження? По докладніших розшуках бачу, що вина тут стародавня, якби вроджена всім москалям ненависть до всього чужого й неупітьке презирство їх до всього нерідного. Ця вада у москалів ледве коли-небудь зникне. Я, живши більш ніж 40 літ між ними, знаю їх у всіх станах і по совісті скажу, що дурна ця самохвальба ще й тепер дуже властива всьому народові. Хто цікавий, може що-години переконатися в цьому: заговори тільки про що-небудь чужинецьке, й зараз почувеш найдурніші відзиви, і не від самих бородачів; ні, щодо цього дворянин, урядовець, військовий, навіть учений — усі виказують себе правдивими мужиками“. (Гр. Винський: Мое время, записки. Спб. 1914, ст. 28).

Румянцев лютував, що українці „при всѣхъ наукахъ и въ чужихъ краяхъ обращеніяхъ остались козаками“ й плекали гарячу любов до „своей собственной націи“, що вони „інако не отзываются, что они изъ всего свѣта отличные люди, и что нѣтъ ихъ сильнѣе, нѣтъ ихъ храбрѣе, и нигдѣ нѣтъ

*) Пор. цікаву працю А. Яковлева, Українсько-московські переговори XVII і XVIII вв. Варшава 1934.

ничего хорошаго, ничего полезнаго, ничего прямо свободнаго, что имъ годиться могло, и все, что у нихъ есть — то лучше всего“, І правитель України політикою терору й „обрусенія“ намагався вибити з укр. голів це „развратное мнѣніє“.

Українці ще при кінці XVIII в. виразно означували своє незалежне відношення супроти Росії:

„Не думай, чтобы ты сама была мой властитель,
Но государь твой и мой — общій повелитель“ —

так говорить Україна до Московщини в діяльозі „Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей“ 1762 р.

Протягом цілого XVIII в. Москві не вдавалося цілком зламати хахлацьку отсю „упертість“ і „зарозумілість“. Усередині не затихали автономістичні змагання, за кордоном майже до самого скасування Гетьманщини вели діяльну протимосковську агітацію мазепинці (Пилип Орлик, † 1742 р.; син його Григор, † 1759 р.). Не зважаючи на скасування Гетьманщини (1764), Запорожжя (1775), заведення панщини-кріпацтва на Україні (1783), традиції колишньої вольности не вмирили серед укр. старшини, поверненої в рос. дворянство. 1791 р. висланник її Василь Капніст їздив тайно до пруського канцлера Герцберга просити помочі проти „рос. тиранії“.

Не забудьмо також, що Січ іще довго, аж до 1828 р., існувала за кордоном Росії, що знову не лишалося без впливу на народні маси на Україні.

Отся любов до рідного краю, привязання до його традицій виявилися як найкраще у розвитку літописання, що само є вже виявом національної самосвідомости. Ціла низка укр. хроністів XVIII в. продовжує традиції XVI і XVII вв. Кінець-кінців ця історіографія знайшла найкращий вислів в „Історії Русів“. Переїнята палким патріотизмом, гарячим привязанням до автономії Гетьманщини й ненавистю до московського гнету — мала вона величезний вплив на укр. інтелігенцію XIX в., що відбився також на укр. історіографії та красному письменстві. Традиції власної державности, заховані на Лівобережжі довше, ніж деінде, завдяки Гетьманщині, й були причиною, що саме тут і зачалось нове укр. письменство та культурний, науковий і суспільно-політичний рух. Недурно Полтава й Харків майже до половини XIX віку та в значній мірі й пізніше є головною ареною новітнього укр. руху. „Перелицьована Енеїда“ це правдива дитина культури й традицій Гетьманщини й заразом її епопея. Свідома любов до батьківщини виразно бе з цієї ніби-пародії. Памятаєте:

„Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат,
Там жизнь — алтин, а смерть копійка,

Там лицар — всякий парубійка,
Козак там чортові не брат.

— — — — —

Або:

Де общее добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку —
Лети повинність ісправлять.

Знаємо, що й у „Наталці Полтавці“ недвозначно зазначив Котляревський своє патріотичне, національне становище.

Майже рівночасно з появою перших творів новітнього українського красного письменства починаються й наукові студії над минулим і сучасним укр. народу — починається наукове українознавство — вивчення рідної історії, мови, етнографії. А ці твори, з свого боку, ставали могутнім чинником дальшого поступу, не даючи національній свідомості згаснути серед неприхильних обставин. Краса, поезія, мова України й драматична її історія захоплювали навіть чужинців. Поруч із примусовою урядовою асиміляцією українців у ХІХ в. іде процес асиміляції українцями чужинців і реасиміляція своїх таки змосковщених земляків. Досить назвати імена таких ентузіястів українства, як москалі Срезневський і пізніше Русов, поляки Антонович, Рильський, пізніше Липинський. Повітря України таїло в собі такі могутні чари, що навіть потомки насланих Москвою гнобителів нашого краю ставали вірними її дітьми, укр. патріотами. Укр. визвольними традиціями одушевлялися й сусіди. В тогочасній рос. літературі можна бачити цілу укр. школу, паралельну до польської.

Низка письменників українців (Наріжний, Гребінка, Гоголь та багато-багато інших) і не українців (Рилеев, Пушкін) захоплюються українською старовиною, її побутом та оспівують колишні українські вольності. Згадаймо, з якою побожністю говорить, напр., Наріжний про гетьманство у своїм романі „Бурсак“ із р. 1824; як палко оспівує козацькі часи Рилеев 1825 р.; як сильно підносить у своїй поемі „Полтава“ 1828 р. змагання Мазепи здобути самостійність Україні Пушкін, що до речі й природу України чудово оспівав, нарешті, як прославив козацтво Гоголь у безсмертному „Тарасі Бульбі“, не кажучи вже про інші його твори на укр. сюжети. І їх палкі слова не падали на кам'янистий ґрунт. Ці рос. твори будили укр. свідомість у приспаних московською отрутою укр. душах не гірше, як свої рідні. В тих часах, коли укр. слово мусіло мовчати, ці чужі писання на укр. теми були мало не єдиним пробудником укр. національної свідомості — очевидно поминаючи величезний вплив укр. народнього побуту, стихії рідного села. Але побут цей зроджував стихійну любов до свого, а вони — будили й політичну думку.

Ось пара цитат із цих рос. творів. У поемі Рилєєва „Войнаровський“ ось як оповідає Войнаровський про повстання Мазепи проти Петра I:

„Такъ мы свои разрушивъ цѣпи, На гласъ свободы и вождей Среди отеческихъ степей...“	Ниспровергая всѣ препоны, Помчались защищать законы
---	--

Далі Войнаровський каже про себе:

„Миѣ надо жить: еще во миѣ Горить любовь къ родной странѣ, Еще, быть можетъ, другъ народа	Спасетъ несчастныхъ земляковъ И, достояніе отцовъ, Воскреснетъ прежняя евобода!...“
---	---

Про свою жінку Войнаровський озивається так:

„Ея тоски не зрѣлъ москаль: Она ни разу, и случайно Врага страны своей родной Порадовать не захотѣла Ни тихимъ вздохомъ, ни слезой.	Она могла, она умѣла Гражданкой и супругой быть И жаръ къ добру души прекрасной, Въ укоръ судьбинѣ самовластной, Въ самомъ страданьи сохранить...“
---	--

В другій поемі Рилєєва — про Наливайка — автор вкладає в уста Наливайка такі слова:

„Миѣ адъ — Украину зрѣтъ въ неволѣ,
Ее свободной видѣтъ — рай!...“

— — — — —
„Пора, — миѣ шепчетъ голосъ тайный, —
Пора губить враговъ Украины!“
Извѣстно миѣ: погибель ждетъ
Того, кто первый возстаєтъ
На утѣснителей народа;
Судьба меня ужь обрекла.
Но гдѣ, скажи, когда была
Безъ жертвъ искуплена свобода?
Погибну я за край родной, —
Я это чувствую, я знаю
И радостно, отецъ святой,
Свой жребій я благословляю!“

Пушкін у „Полтаві“ такими словами малює невдоволення козаків перед повстанням Мазепи:

„Теперь бы грянуть намъ войною
На ненавистную Москву!
Когда бы старый Дорошенко,
Иль Самойловичъ молодой,
Иль наш Палѣй, иль Гордіенко
Владѣли силой войсковою,
Тогда бь въ снѣгахъ чужбины дальней
Не погибали козаки,
И Малороссіи печальной
Освобождались ужь полки...“

А далі Мазепа так викладає Кочубеївній свої заміри:

„Безъ милой вольности и славы	Но независимой державой
Склоняли долго мы главы	Украинѣ быть уже пора —
Подъ покровительствомъ Варшавы,	И знамя вольности кровавой
Подъ самовластіемъ Москвы.	Я подымаю на Петра!“

Український історик і поет Микола Маркевич, який у листі до Рилеева восени 1825 р., дякуючи за „Войнаровського“ й „Наливайка“, писав: „Ми не спустили ще з очей дії великих мужів-українців, у багатьох серцях не зменшилася давня сила почувань і відданости вітчизні. Ви ще знайдете в нас живим дух Полуботка“, 1831 р. сумно співав у своїх „Укр. мелодіях“:

„Гетьманщини нѣтъ, Хмельницкаго нѣтъ,
А съ ними и счастья давнихъ тѣхъ лѣтъ“.

Навіть льояльний Гребінка заторкнув справу самостійності України в своїй поемі „Богдан“, писаній при кінці 30 рр. XIX в.

„Самимъ же намъ держаться невозможно:
Направо степь, налево степь кругом;
Нигдѣ преградъ природа не дала
Намъ отъ враговъ; задумали и — разомъ
Какъ воды къ намъ текутъ со всѣхъ сторонъ...
Границы наши — буквы на пескѣ:
Повѣялъ вѣтръ — и ихъ какъ не бывало.
О, если бы опоясать Украину
Широкими, глубокими морями,
Или вокругъ ея воздвигнуть горы,
Тогда бы... а теперь она — какъ ива,
Растущая сироткой у дороги:
Ее не топчетъ развѣ кто не хочетъ...“

(Сочиненія, т. V, Спб. 1862 ст. 53—54; пор. мою брошуру про Гребінку в збірці „Життя і Слово“, Львів 1918)-

Отсі Гребінчині думки про незабезпечені природою границі України як головну перешкоду, щоб укр. держава могла устоятися, довго ще повторяли різні Хоми-невірні. Але тут цікаве не це, а те, що справа укр. самостійності мусіла так чи інакше обговорюватись у тодішніх гуртках укр. інтелігенції. Цим вільнолюбним словам відповідали й такі самі вчинки. В масонських льожах та різних тайних революційних товариствах, що з них вийшов опісля т. зв. рух декабристів, гуртувалися також і українці, як от батько нової української літератури І. Котляревський, дідич В. Лукашевич та ин. Очевидно обстоювали вони укр. домагання та відповідно впливали на провід і програми тих гуртків. Напр. із оповідання К. Михальчука знаємо, що на зїзді декабристів у Василькові перед 1825 р., як заступник укр. народу, висту-

пив Т. Падура (Д. Дорошенко, 3 споминів про К. Михальчука, ЛНВ., т. 66, 1914, кн. 5, ст. 238. Про Падуру є окрема книжка В. Гнатюка, Харків—Київ 1931, пор. ще статтю про нього І. Лоського в ч. 2 „Літопису Червоної Калини“ 1934 р.). В 1823 р. брати Борисови, українці з Харківщини, заснували під впливом польського революціонера Юліяна Люблінського тайне т-во під назвою „Обєднані Слов'яни“. До цього т-ва належало багато офіцерів із рос. війська, стаціонанованого на Україні (Київщині), здебільшого українці зроду (крім Борисових — Іван Горбачевський, Яків Драгоманів, дядько Михайла та ин.). Товариство це ставляло собі за ціль визволення всіх слов'янських народів ізпід чужинецької неволі, утворення кожним народом власної держави з точно означеними гр'яницями, в формі демократичної республіки, та злуку тих республік у федеративному союзі. Задля здійснення цього домагалися Слов'яни скасування панщини, ріжниць станів, заведення релігійної свободи та широкої освіти (пор. „Записки“ Івана Горбачевського, Москва, 1916, ст. 17—19). Пізніше цю програму майже в цілості перейняли кирило-методіївці.

Є звістки про заснування й тайного т-ва з чисто українськими цілями. А саме згаданого вище масона Василя Лукашевича, багатого дідича, маршалка шляхти переяславського повіту на Полтавщині (в рр. 1811—12, 23—25) обвинувачувано підчас слідства над декабристами в заснуванні „Товариства визволення України“, що його ціллю була нібито незалежність України (пор. „Русская Старина“ 1898, XI, 345; про В. Лукашевича дивись ще окрему статтю І. Лоського в ч. 1 „Літопису Червоної Калини“ за 1934 р.). Варто зазначити, що того самого Лукашевича свого часу обвинувачувано в піднесенню тоасту за побіду Наполеона. (Про цей тоаст та про інші вияви симпатії укр. громадянства до Наполеона диви Борщака „Le mouvement national ukrainien au XIX-e siecle“, Париж 1931, ст. 15—16). Ці обвинувачення, хоча й не довели нічого, все ж таки свідчили, що нема диму без вогню. Маємо й інші свідоцтва невдоволення українців початку XIX в. з рос. режиму, невдоволення, що переходило при нагоді в правдиву ворожість. Ось напр. високий достойник церковний, єпископ могилівський, українець Варлаам Шишацький за фр. окупації підчас походу Наполеона на Росію, певний поразки Росії й мріючи про окремий український патріярхат за її межами, незалежний від російської церкви, наказав духовенству своєї єпархії молитися за цісаря Франції. Дуже цікаві відомості про настрої українського поміщництва подає в своїх споминах генерал Олександр Михайловський-Данилевський, що в тих роках обїздив Україну: „Часті поїздки мої, подає він у записках із 1824 р., познайомили мене з багатими поміщиками, між иншим із родиною Родзянок, найосвіченішою в цілій Україні, але ця родина бу-

ла пересякнута, як і інші, ненавистю до Росії... Я — каже далі генерал, — не знаходив на Україні ні одної людини, з якою доводилося балакати, що була б прихильно настроєна до Росії: в усіх панував дух опозиції. У них є пословиця: „Він усіма сторонами гарний, та москаль“. Отже значить лихий і небезпечний чоловік. Отся ненависть походить від порушення прав України, від занепаду кредиту й торгівлі, від збільшення податків, які викликали повсюди на Україні нужду, та від поганого устрою судівництва, де совість була продажна“ („Русская Старина“, 1900, IX, ст.212). На кольоніяльний визиск України Московщиною нарікав у 1813 р. й відомий харківський діяч, один із основників харківського університету, Василь Каразин. „Ми примушені — скаржитися він — збувати наші продукти в такому вигляді, як їх дає нам природа, і, маючи подостатку всякої сировини для фабрик, ми майже всі свої потреби заспокоюємо здалека, платючи за транспорт у середину Росії й назад, переплачуємо бідними грошима нашими десятьом перекупням, через руки яких переходять перш сирові наші продукти, що опісля повертаються до нас у обробленому вигляді“ (Пор. Н. Тихий: В. Каразинь, „Кіевская Ст.“ 1905, кн. 5, ст. 262).

Не вмирала пам'ять про колишню свободу й серед широких шарів закріпощеного селянства, тим більше, що на Лівобережжі побіч кріпаків існував стан вільних селян, тзв. козаків. І отсі традиції козацькі такі були сильні між укр. людністю, що сам російський уряд при скруті старався їх використати. Так, і в 1812 р., підчас наполеонового походу, і в 1831 р., підчас польського повстання, пробував він творити окремі охотницькі козацькі полки для боротьби з ворогами. І хоч як ні сумно скінчилися ці спроби для самого населення (про козаччину 1812 р. диви статті М. Свідзінського в кн. 5 „Наукового Збірника Катедри Історії Укр. Культури“, Харків, 1927, та П. Клепацького кн. 5 збірника „За сто літ“, Київ 1930 р.; про козацькі полки 1831 р. диви „К. Ст.“ 1897, 59, та в „Трудах“ полт. арх. комісії, вип. 7; пор. також „Сторінку минулого“ — „Тризуб“ 1934 ч. 1 (407), ст. 17—19), все ж таки мають вони для нас певне показове значіння. Селяни й поміщики з захопленням кинулися організувати такі полки, сподіваючися зміни на краще^{*)}. Перші, записуючися в козаки, сподівалися в результаті війни здобути волю й бути надалі вже вільними козаками, другі вбачали в цьому перший крок до повернення колишніх автономічних порядків Гетьманщини. Який ентузіазм викликало на Україні організування цих козацьких полків, бачимо з писань таких льояльних українських письменників того часу, як Гулак-Артемівський (він тішився, „що цар, мовляв,

^{*)} Слід зазначити, що подекуди укр. селяни сподівалися визволення з панщини від Наполеона підчас його походу на Росію.

велів не некрутив, а козаків давать“), Гребінка, Бодяньський та інші. Та з цих сподіванок нічого не вийшло. Рос. уряд, лякаючись таких небажаних історичних ремінісценцій, звільнив з посади й самого ініціатора цієї козащини кн. Миколу Репніна-Волконського, що був „малоросійським генерал-губернатором“ (в рр.1816—34), підозрюючи його в сепаратистичних замірах, згодом скасував і само це генерал-губернаторство з його непевною назвою.

Під тяжким чоботом царя Миколи I здавлена була всяка вільніша думка й нічого дивуватися, що невдоволення й опозиційний настрій виливався нераз у формах карикатурних — в вигляді п'яного бешкетування мочимордів на Лівобережжі або балагулів на Правобережжі, сказавши до речі, здебільша перейнятих козакофільством. Нераз одначе виступи їх були різко протиурядові. Так напр. одного з пирятинських мочемордів — Закревського, Шевченкового приятеля, обвинувачувано в піднесенні тоасти за фр. революцію. У відповідь на це присутній офіцер поляк запропонував випити за укр. республіку (В. Щурат, 3 життя і творчості Шевченка, Л. 1914, ст. 47; див. ще статтю А. Козаченка „Діло поміщиків Закревських“ у кн. 2 збірника „За сто літ“, Київ, 1928 р.).

Але варто зазначити, що й серед селянства довго не замирили козацькі традиції. Великий селянський рух на Київщині 1855 р., підчас кримської війни, також прибрав ці форми козащини. Селяни, як і в 1812 та 1831 рр., „писалися в козаки“, сподіваючися ціною крови здобути собі на війні волю. І ця традиція дожила аж до нашого часу. „Вільне козацтво“ 1917—18 рр. повстало саме тут, у цім куті укр. землі, що все колись був центром народніх рухів від Хмельниччини аж до Гайдамаччини. Не диво отже, що саме з цього середовища вийшов великий пророк укр. національного визволення, найбільший укр. поет — Тарас Шевченко. Він увісав у себе з молоком матері старі козацькі традиції, які опісля усвідомив під впливом інтелігентного середовища — і своїх земляків і чужинців, москалів та поляків.

В укр. літературі нема другої такої книги, яка могла б дорівняти Шевченковому „Кобзареві“ щодо політичного значіння. Вплив „Кобзаря“ на українську інтелігенцію був просто кольосальний. Добре цей вплив схарактеризував іще П. Куліш, говорячи про значіння Шевченкової поезії для громади кирило-методіївських братчиків: „Спів цей був для неї воістину гуком воскресної труби архангела. Коли говорено по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився поломяний язик, то це було тоді в Києві“ (пор. його „Історичне оповідання“). Оплакуючи минулу волю України й виклинаючи сучасне поневолення й зраду земляків, Шевченко своїм натхненим співом зробив для пробудження укр. національної свідомости більше, ніж

усі його попередники. Його „Кобзар” (перше видання появилось р. 1840, два роки по тім, як Шевченко почав писати свої поезії), — це невмируща книга, правдиве евангеліє укр. визволення. Не дурно її знають не тільки на батьківщині, але й по всьому світі, так мало поза тим обзнайомленому з укр. літературою. Який вплив мав Шевченко на сучасників, крім свідоцтв його товаришів—Костомарова й Куліша, свідчить між иншим лист до поета на заслання від одного знайомого (С. Левицького): „Багацько є тут таких, що згадують Вас, а Головка каже, що Вас не стало, а на місце (Вас) стало більше людей, аж до 1000, готових стояти за все, що Ви казали“ (Лист цей, знайдений у Шевченка при трусі року 1850, коштував життя молодому ученому ентузіястові Миколі Головкові, магістрові харківського університету).

В кінці 40 рр. XIX в. повстає в Києві славне Кирило-Методіївське Братство, що обєднує квіт тодішньої молоді української інтелігенції (Т. Шевченко, М. Костомарів, П. Куліш та ин.)*). Кирило-методіївці ставляли собі за ціль просвіту й визволення селян із панщини й утворення незалежної української республіки в вільній федерації словянських республік. Змагання ці поза „Кобзарем“ Шевченка викладені в знаменитому творі Костомарова „Книги битія укр. народу”, перейнятому месіянстичним духом, навіяним Міцкевичевими „*Księgami narodu polskiego*”. Та й загалом польський революційний вплив сильно позначився на братчиках.

Ось пара кінцевих уступів із „Книги битія”, що добре характеризують палкий патріотизм автора:

„І пропала Україна, але так тільки здається... Лежить у могилі Україна, але не вмерла. Бо голос її, голос, що звав всю Словянщину на свободу і братство, розійшовся по світу словянському... І встане Україна з свої могили і знову озветься до всіх братів своїх словян, і почують крик її, і всгане Словянщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительство, ні пана, ні боярина, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар. І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Словянським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: От камень, егоже не брегоша зіждуції, той бисть во главу угла“.

За свої мрії Кирило-методіївці, як знаємо, тяжко заплатили. Р. 1847 братчиків арештовано, вьзнено й позасилано. Найтяжче покарано Шевченка. Українське слово заборонено. Десять літ тяглася царська реакція на Україні, аж поки кримський погром не струснув цілою державою. Українство знову й ще сильніше підносить голову. Кирило-методіївці вертаються з заслання й збираються в Петербурзі, де знову беруться до культурно-політичної роботи під старим своїм

*) Про це товариство є окрема книжечка М. Возняка, видана у Львові 1921 р.

прапором. По всій Україні організуються „громади“^{*)}). Повстає народницький рух на Лівобережжі, що на Правобережжі виливається в т.зв. „хлопоманство“^{**)}). Спершу виключно культурницький, згодом, при кінці 70-х рр., набирає цей рух виразно радикальної, революційної закраски, в pendant до рос. рев. руху партії „Народньої Волі“. Серед народовольців було багато українців, як от Желябов, Кибальчич та ин., що хоч симпатизували з укр. рухом та, захоплені революційною боротьбою з урядом, відклали національну справу „на другий день по революції“, вбачаючи в російській революційній конституанті ліквідаційну комісію рос. держави. Серед київських і одеських громадян у кінці 70 рр. було багато таких, що наближалися своїми суспільно-політичними поглядами до народовольців і кооперували з ними. Можна навіть говорити про окрему українську радикальну чи соціально-революційну партію, хоч організаційно й не оформлену (М. Драгоманів, С. Подолинський, Хв. Вовк, О. Русов та ин.). Жвава національно-культурна, наукова й політична діяльність українців перелякала уряд, який рішив силою здавити укр. рух: 18.V. 1876 цар підписав тайний указ, яким припинено всяку змогу укр. національного самовияву в межах Росії. Це був другий і рішучий удар Московщини. Вже по першій спробі міністра Валуєва спинити популярно-наукові й дитячі видавництва (обіжник 1863 р. з сумнозвісним гаслом „не было, нѣтъ и быть не можетъ никакого малороссійскаго языка“) українці звернули були очі за кордон, „за предѣлы досягаемости“ рос. жандармів, до братньої Галичини, куди протоптав стежку Куліш. Тепер київська громада висилає за кордон Драгоманова з місією заступати українську справу на міжнародньому терені та продовжувати за кордоном українську наукову й політичну діяльність, унеможливлену актом 1876 р. Драгоманів пробував оснуватися у Відні, але через неприхильні австрійські політ. умови мусів перенести центр своєї роботи до Швейцарії. Осівши в Женеві, а опісля перенісшися до Софії, відограє Драгоманів величезну роль в українському політичному русі. Судилося йому стати батьком українського соціалізму, ба що більше — батьком загалом соціалізму національного (білоруського, жидівського, тощо). Завдяки йому повстає укр. соціалістичний рух у Галичині, що кінець-кінцем починається тут до значного оживлення політичного життя,

^{*)} Про київську громаду див. статті в київській „Україні“ 1927, кн. 1/2 (Ол. Рябініна - Скляревського), 1928, кн. 1 (І. Житецького), статті О. Назаревського в збірнику „За сто літ“, кн. 5, 1930 р. та В. Міяковського в кн. 4 „Летописи революції“, Харків 1924; про харківську — в „За сто літ“, кн. 1, 1927 (І. Житецького), про одеську С. Єгунової - Щербини „За сто літ“, кн. 2, 1928 та О. Рябініна - Скляревського, там же, кн. 4. 1929; про подтаську громаду є окрема праця М. Гніпа, Харків 1930.

^{**)} Про це є брошура О. Мицюка „Українські хлопомани“, Чернівці 1933.

створює першу політ. партію — радикальну, а це тягне за собою організацію інших партій (нац.-дем. та соц.-дем.). Рівночасно стає Драгоманів, аж до своєї смерті 1895 р., признаним посередником між В. Україною й Галичиною та інформатором Європи про укр. справи. Заслуги Драгоманова на цьому полі величезні. Тепер у деяких укр. кругах настала мода розвінчувати Драгоманова, робити з нього слугу всеросійства та мало що не зрадника. Мовляв, Драгоманів був проти самостійности України, стояв за федерацію, отже він укр. Ефіяльт і т. д. і т. д. Правда, Драгоманів не проповідував збройної війни з Росією, але він не був принциповим ворогом сепаратизму. Тільки в даних історичних обставинах він обстоював — на його думку — реальнішу політику перетворення Росії в вільну спілку країв, ширших самоуправних об'єднань. Ці об'єднання мали б право єднатися в ширші спілки. Таким чином могло дійти шляхом еволюції до створення загально-української спілки в межах російської федерації. Але російська „вільна спілка” була для Драгоманова свого роду програмою мінімум, бо він завсіди мав на меті союз усіх українських земель, як згід російської, так і згід австро-угорської займанщини. Щодо цього Драгоманів стояв на ґрунті Кирило-методіївського братства й завсіди любив звязувати свою ідеологію з ідеологією братчиків, рівночасно поборюючи всеросійський централізм російських революціонерів. Це в царині нац.-політичній; у суспільній — еволюціонував Драгоманів поволі від романського соціалізму (Прудон) до англійського радикалізму. Щоб переконатися, як дивився Драгоманів на укр. національну справу, досить приточити отсі його слова з програмового числа женецької „Громади”: усяка громадська праця на Україні повинна мати українську одежу; кожна людина, що кинула Україну, кожний гріш, витрачений не на українську справу, кожне слово, сказане не по українському, — це видаток з української мужицької скарбниці („Громада” № 1, ст. 53 і 60)*. Автім, Драгоманів, опрацьовуючи свій проект „Вільної Спілки”, висловлював не лише свої думки, але й погляди своїх однодумців на Україні. Тоді саме, в рр. 1883—88, існував у Петербурзі серед української високошкільної молоді гурток „українських соціалістів-федералістів” (М. Василюв, М. Галин, М. Чернишов), який повставав проти московщення України та жадав „повної національної автономії України, самоуправи на демократичних основах”. Росію хотіли вони бачити перетвореною на вільний федеративний союз, при чому кожний з її народів мав право або прилучитися до цього союзу, або вийти з нього й заснувати свою окрему дер-

* Докладно представив погляди Драгоманова в нац. справі М. Лозинський у своїй брошурі „Укр. національне питання в творах М. Драгоманова”, Відень 1915. Драгоманову присвячена ціла кн. 23 київської „України” 1926 р.

жаву*). Гурток цей стояв у зносінах із Драгомановим і власне завдяки йому Драгоманів склав свою відому програму перебудови Рос. держави на федеративну спілку („Вільна Спілка“), — тільки Драгоманів ішов до автономії України не прямо, а через автономію окремих її областей, що вже самі мали рішати про своє об'єднання в ширшу спілку. Пізніше, у 90-х рр., Драгоманів, як згадано вже вище, стає на чолі радикального руху на Україні (М. Ковалевський та ин.) і в Галичині, де повстає під його моральним проводом, заходом Франка та Павлика перша справжня політична партія — радикальна. Автім, драгоманівство 80 — 90 рр. XIX в. було тільки лівим крилом ширшого руху тзв. „свідомих українців“ різних відтінків. Чоловими діячами тодішньої молоді, що клали більший натиск на національну справу, хоч теж не виставляли постуляту самостійности України — були Трохим Зіньківський та Борис Грінченко, що спочатку полемізував із Драгомановим, а опісля став його прихильником. 1892 р. ця молодіж зорганізувалася в „Братство тарасівців“, що рішуче рвало зі старим українофільством і виставляло в своїй програмі національно-політичне й соціальне визволення рідного народу, обстоючи самостійність України (програма тарасівців появилася в львівській „Правді“ 1893 р. під титулом „Profession de foi“ молодих українців). У „Братстві“ цім, що передчасно вмерло через жандармські арешти, гуртувався майже весь квіт тодішньої укр. молоді, люди, що опісля відиграли провідну роль в літ., науковім і громадськім життю України (І. Липа, В. Самійленко, М. Коцюбинський, М. Кононенко-Школиченко, М. Міхновський, В. Шемет, Є. Тимченко, та ин.)**). Та незабаром на зміну повстає нова, значно ширша нац.-демократична організація — тзв. „Безпартійна укр. організація“ 1897 р., що об'єднувала укр. громади. На той самий час припадає й заснування в Києві перших укр. соц.-дем. гуртків, що склалися з колишніх радикалів (І. Стешенко, Л. Українка та ин.). Та першою політичною партією на Україні була славна РУП, заснована в Харкові 1900 р. заходом М. Русова і Д. Антоновича, як укр. нац. визвольна організація. Вона спочатку обстоювала самостійність України — першу програмову брошуру її „Самостійна Україна“ написав колишній тарасівець Микола Міхновський. Та невдовзі РУП розкололася. Гол. частина під проводом Д. Антоновича стала на соціалістичний ґрунт і врешті відмовилася від постуляту самостійности; менша, що зосталася вірна первісному гаслу — утворила „Н. У. П.“ — Укр. Нар. Партію (Міхновський, Шемет та ин.). 1905 р. ця група видала у Львові одне число газети „Само-

*) Пор. М. Галин: „Сторінки з минулого“ в т. VIII „Праць“ Укр. Наукового Інституту у Варшаві, 1932 ст. 68, 69.

**) Про „Тарасівців“ див. у Літ.-Наук. Вістнику 1925 р. спомини Ів. Липи (кн. 7/8) і статтю Ю. Липи (кн. 12).

стійна Україна" й кілька брошур, де докладно уґрунтована націонал-соціалістична програма НУП, щось у роді теперішнього гітлерівства.

Поруч із РУП повстала, заходом Б. Ярошевського, друга соц. партія на взір Р.Р.С. — Укр. Соц. Партія, яка на короткий час злучилася була з РУП., але опісля розійшлася з нею. Та найважливішою й найпопулярнішою серед укр. мододі була таки РУП., що поволі еволюціонує до соціал-демократії і в 1905 р. переміняє навіть і назву на УСДРП. Ця партія, з чисто тактичних мотивів реальної політики, до нац. революції 1917 р. обстоювала автономію України в межах рос. держави. Рівночасно з перетворенням РУП на УСДРП найортодоксальніше крило її відколюється від партії й злучується з РСДРП, як її автономна організація (тзв. „Спілка“). Між „Спілкою“, що не признавала автономії, тільки тзв. обласну самоуправу, й УСДРП точилася вперта боротьба, що внесла незвичайне оживлення в укр. громадське життя. (Заслуги РУП: вільна „нелегальна“ преса — часописи, брошури, відозви, аграрні страйки 1901—2 рр.). Слідом за молодими, в 1902 р. організується й старше громадянство: правіше в тзв. Демократичну, лівіше в Радикальну Укр. Партію; в 1906 р. вони злилися разом в „Радикально-Демократичну Укр. Партію“. В її руках опинилася майже вся укр. преса, що повстала з вибухом у Росії першої революції, під її ідейним проводом стояли Укр. Громади в 1. і 2. Державних Думах. Українська радикально-демократична партія наближалася своєю суспільно-політичною програмою до рос. конституціоналістів-демократів („кадетів“), відріжняючись від останніх постулятом автономії України в федеративній Росії. Словом, програма її була трохи модернізована драгоманівська „вільна спілка“.

Столипінська реакція, що почалася з розгромом 2. Думи, знову загнала укр. політ. життя в підземелля. Ліві партії були майже розгромлені, багато їх членів опинилося по тюрмах на засланні та на каторзі, або мусіло тікати за кордон, гол. в Галичину, де вони продовжували далі політичну роботу. Навіть рад.-дем. партія не могла існувати легально й мусіла перетворитися знов у таємну безпартійну організацію, тзв. ТУП (Товариство укр. поступовців), яка під проводом проф. М. Грушевського властиво й кермувала всім укр. рухом у колишній Росії аж до вибуху світової війни.

Та роки сякої-такої політичної свободи—від першої революції 1905 р.—не минули дарма для укр. політичної думки. Вона викристалізувалася, уґрунтувалася, усамостійнилася. Навіть адміністративні репресії, що почали сипатися за Столипіна, й нагінка рос. громадянства, переляканого перспективами укр. руху, не лише не спинили цього руху, але ще й загострили його антиросійський, самостійницький характер. Антиукраїнська проповідь російського націонал-лібе-

рала П. Струве, при байдужному відношенні російської демократії, на яку досі покладало укр. громадянство великі надії, мала свій додатний вплив, особливо на укр. молодь. Талановиті й солідні історичні та публіцистичні праці проф. М. Грушевського („Освобождение России и укр. вопрос“ та ин.), що стає в цім часі керманичем укр. політики, основні економічні розвідки М. Порша*) та М. Стасюка**), що з великим знанням угрунтовували самостійність України саме з погляду суспільно-економічного, антиросійська публіцистика Д. Донцова („Модерне москвофільство“ та ин.), розяснюючи давно-минуле й сучасне, поволі вибивали з укр. голів туман обрусенія. Тепер уже ніякі репресії негодні були спинити розвиток укр. самостійницького руху. Заборона Шевченківського ювілею 1914 р., антиукраїнська політика, що розперзалася особливо з вибухом війни, яку рос. уряд і розпочав головно з метою знищити саме огнище мазепинства поза межами досягнення — в Галичині й Буковині, азіатська рос. господарка в цих окупованих австро-угорських краях — усе це тільки підсилювало вороже наставлення укр. громадянства супроти Росії. Початково льояльна позиція „ТУП-а“, висловлена в відомій заяві ред. „Укр. Життя“, переходить дуже швидко в гостро-опозиційну. Свідоме укр. громадянство переймається „пораженчеством“, себто бажанням розгрому Росії у війні.

Тимчасом за кордоном розвиває енергійну сепаратистичну діяльність заснований у Львові з вибухом світової війни укр. політичними емігрантами з Росії „Союз визволення України“. Видає він численну пропагандивну літературу різними мовами, веде освідомну національно-політичну й культурну працю в таборах полонених, де в 1917—18 рр. організує на поміч Вел. Україні спеціальні полки з українців-воєнків рос. армії („Синьожупанники“ в Німеччині, „Сірожупанники“ — в Австрії). Ця діяльність тишилася на Україні в часі війни великими симпатіями, особливо серед молодіжі. Російська преса, лаючи на всі заставки Союз, тільки сприяла його популярності. Рівночасно тягарі війни зроджували невдоволення й серед низів. Невдоволення це укр. інтелігенція старалася убрати в свідомі національні форми. Варто піднести, що мимоволі багато зробив у цьому напрямі сам рос. уряд, окупувавши Галичину й Буковину. Російські салдати-українці у переважній своїй масі вперше тут усвідомили себе національно, зіткнувшись зі свідомим укр. населенням та з незалежною укр. книжкою. Особливо багато причинився до цього безсмертний „Кобзар“ Шевченка, повний, не потятий царською цензурою.

*) Брошура „Про автономію України“, розвідки про робітництво на Україні в „Записках“ Укр. Наук. Т-ва в Києві.

**) Брошура „Автономія України“, розвідка „Економічні відносини України до Великої Росії“ в „Записках“ Укр. Наук. Т-ва в Києві.

Так перейшли ми усе життя укр. народу під московською кормигою й, сподіваємося, наведені факти промовисто свідчать, що політичні змагання його не завмирили ніколи, хоч часом це й могло так здаватися тому, хто стояв осторонь від нього. Навпаки, політичний живчик українства в останніх літах перед війною бив щораз живіше. Український рух зростав на силі, й не дивно, що з вибухом революції, коли порвалися чужо-державні кайдани, що здержували його ріст, він із такою нечуваною швидкістю, так спонтанічно обхопив цілу Наддніпрянщину і врешті спромігся на збройну боротьбу з Московщиною в ім'я самостійної й незалежної укр. республіки. Нехай ця спроба покінчилася невдачею, але вона всеж була, й не може лишитися без наслідків. Українці визволилися зпід гіпнозу російськості, — рос. державної, політичної, культурної, літературної й наукової супремації, а Україна знову вийшла на міжнародню арену як окрема індивідуальність і — надіємося — Москві цим разом уже не вдасться вичеркнути її з мапи Європи. Коли нас не стер із лиця землі білий царат із могутньою силою адміністрації, чиновників, поліції, дворянства, буржуазії й попівства, то не вдасться це й царатові червоному, що всі ці підпори зруйнував, а власну — віддане йому рос. робітництво — розіклав і здеморалізував. Крім добре годованого, але непевного (поза ГПУ) війська та величезного спрута совбюрократії — червоній Москві в годині скрути опертися ні на чому. Виголоджені нар. маси, що ненавидять тиранію, не можуть бути опорою. Проміжних сильних верств (тзв. з-російська „средостѣнія“) нема й влада може в один прекрасний момент зависнути в повітрі.*) Сучасна безприкладно цинічна політика Москви супроти України показує, в яку сліпу вулицю зайшов червоний царат. Коли вже навіть такі комуністи, як Скрипники, Дятлови, Річицькі et tutti quanti, непевні, коли Москва загалом обвинувачує всіх укр. комуністів, що вони ладні вийти з ССРСР, бо мовляв Україна все своє має: робітництво, фабрики, природні ресурси, — то наша справа не стоїть так зле, як може багатьом видається. Асирійсько-вавилонськими та тамерлановими засобами тепер не можна розв'язувати нац. питання великоміліонового народу. Українців трохи більше, ніж вірмен чи греків у Туреччині, або асирійян у Іраку, чи жидів у Німеччині, щоб усіх їх можна було вимордувати або виморити голодом.

А коли так, то будьмо доброї надії. Бо як каже поет:

„Народ не вмер, народ живе,
Хвилює по руїні,
І мова плеще і пливе
Річками по Вкраїні.

*) Пор. кінець цікавої статті В. Садозького „Похоронні псалми“ в ч. 42 (400) „Тризуба“ 1933 р.

Вона жива...
 Чого ж ви всі в задумі?
 Кохайтесь в ріднім шумі.

Розвійте сум
 І пийте шум,
 І ждіть ясної долі,
 Що рве колосся в полі“.

(О л е с ь).

ВАСИЛЬ БЕНЬ

Полонення цілої німецької дивізії за 5 хвилин.

(Чим скінчився наказ головної німецької команди арештувати Директорію УНР.).

Походу Січових Стрільців на Київ гетьманські дивізії не були в силі зупинити. Після кількох завятих боїв із Січовими Стрільцями гетьманські частини з московською добровольчою білою гвардією покинули фронт і в паніці відступили під самий Київ. Здавалося, що війна скінчена. Але це тільки здавалося. На фронті появилися німці, які прийшли заступити гетьманські частини.

Проте їх прихід ситуації на фронті не змінив. Навпаки, поява німецьких сталевих шоломів іще збільшила завзяття січовиків. Не трапляючи ні хвилини часу, Січові Стрільці повели проти ворога наступ.

По кількох упертих, але добре упрянованих боях німці подалися назад.

Побіда українського війська дуже занепокоїла головну німецьку команду. Скликана в Києві німецько-гетьманська військова нарада вирішила арештувати Директорію. Ця подія мала-б вплинути на настрій українського війська, яке дуже скоро розбіглося-б, а тоді з Січовими Стрільцями розправа була-б уже легка. На цьому рішенні стала ціла німецько-гетьманська команда, й уже на другий день телеграфістка ст. Козятин принесла до Директорії поданий із Києва телеграфічний наказ до німецької дивізії в Козятині негайно арештувати Директорію й під сильною ескортою доставити до Києва.

Члени Директорії й деякі міністри нового українського уряду жили в той час і працювали у вагонах на ст. Козятин.

Після короткої наради членів Директорії поїзд, у якому вона перебувала, негайно покинув Козятин на превелике здивування й досаду команди німецької дивізії.

На найближчому від Козятина перестанку Директорія виготовила відповідні уповноваження й вислала спеціальну делегацію до команди німецької дивізії з пропозицією до-

тримувати нейтральності, або негайно залишити межі України.

Делегація на чолі з д-ром Сивошапкою виїхала паротягом до Козятина, маючи наказ негайно повернутися назад. Одначе час ішов, а її не було.

Головний Отаман закликав мене до себе й наказав вибрати з охоронної сотні найкращих козаків і їхати до Козятина по делегацію. За хвилину все було готове й ми виїхали.

Не доїжджаючи до стації, я затримав паровик із одним причепленим до нього вагоном моєї команди й пішов на стацію сам.

В Козятині тимчасом німці оголосили вже військовий стан і приготувалися до військових операцій. Перевіривши мої уповноваження, німецькі дозорчі частини провели мене до команданта. Саме в цей час відбувалася нарада нашої делегації зі штабом німецької дивізії. Д-р Сивошапка й ще два члени делегації (імен тепер не пригадую собі) стояли, виструнившись, перед німецьким генералом і щось йому доводили. З веселих мін старшин німецького штабу було видно, що німці клять із наших представників. Я входжу й рапортую генералові, що прибув із доручення Головного Отamana.

Генерал з усмішкою подивився на мене, переглянув мої уповноваження і з веселою міною на обличчі запитав:

— Чим можу служити панові адютантові Головного Отamana війська Української Республіки?

Я хвилину мовчав, не знаючи, від чого зачати. Делегація приступила ближче до мене.

Нарешті починаю говорити:

— Прошу негайно відпустити делегацію. Дальші переговори зайві. Головний Отаман наказує вам, пане генерале, негайно скласти зброю, а все військове майно передати при описі начальникові української частини, яка в бойовому порядку підходить до Козятина. Найменший спротив із вашого боку буде суворо покараний. Навпаки, коли рішення ваше піддатися наступить негайно, панове ще сьогодні дістануть можливість спокійно відїхати до Німеччини.

Говорити далі в мене вже не було сили. Від хвилювання горло мені стиснулося й бракувало повітря до віддиху.

Всі присутні — й німці, й члени нашої делегації — здивовано видивилися на мене, як на божевільного.

Мовчання.

І ось по довгій хвилині тиші заговорив генерал.

— А чи знаєте ви, пане адютанте, що я можу зараз зробити з вами?

Я миттю відізався:

— Не розводьтеся, пане генерале, над тим, що ви зі мною можете зробити. Справа йде про життя соток і тисяч людей, яке залежить тепер від вашого вирішення. Прошу дати мені

негайну відповідь — чи дивізія складає зброю, чи ні? Згідно з данним наказом, українська артилерія негайно розпічне обстріл і за хвилину не залишиться тут ні одного з нас, а стація буде зруйнована до основи.

— Ви відповідаєте за те, що говорите? — запитав генерал.

— Я говорю, пане генерале, те, що ви чуєте! — різко й рішуче відповів я. — Прошу спішитися: за п'ять мінут (і я подивився на годинник) уже буде запізно.

— Але ми мусимо порозумітися з головною командою! — вже стривоженим голосом проговорив генерал.

— Запізно, пане генерале. Прошу негайної відповіді!

— То що-ж ми маємо робити? — вже зовсім розгубившись, спитав генерал.

— Що вважаєте за потрібне, пане генерале! Прошу негайно рішатися.

І я знову подивився на годинник.

Старшини раптом обступили генерала й у якомусь приступі панічного страху закричали:

— Згода! Згода!

А генерал голосом, повним розпуки, швидко підступивши до мене, заявив:

— Коли нема іншого виходу, пане адютанте, я складаю зброю!

Я швидко стукнув задками чобіт, подякував і, наказавши негайно скласти протокол, сквалливо вийшов. Куди й пощо — я сам не знав. Маскараду треба було довести до кінця.

Того самого пополудня німці виїхали до своєї Німеччини, залишивши нам усе своє майно й зброю, а на третій день після цього Директорія вїздила вже до Києва.

ЄВГЕН МАЛАНЮК

13. V. 1933

(Памяти М. Хвильового)^{*)}

Ще один український життєпис із кривавою крапкою кулі на передчасному кінці.

Ріжниця лише в тім, що Стешенкові, Мурашкові, Леонтовичеві й Чумакові ця крапка була поставлена з-зовні, Чупринка свідомо під кулю чекіста йшов козацьким кроком сам, Міхновський виконав над собою те, що мали ви-

*) Перші чотири уступи становлять реферат, прочитаний в Українському Клубі у Варшаві влітку 1933 р. — Є. М.

конати над ним, а Хвильовий 13. V. 1933 р. власною кров'ю окреслив границі людської особистості в умовах совітської сатрапії У. С. С. Р.

Що додати до цього й якими словами висказати те неказанне, що міститься під лицемірно - ляконічним некрольогом та приватним оголошенням на найостаннійшій шпальті „Вістей” та „Комуніста”:

Вчора 13 травня обірвав своє життя видатний радянський письменник Микола Григорович Хвильовий.

Винос тіла 14. V. о 1. год. на міське кладовище.

Та ще:

Президія харківського міського комітету письменників з глибоким жалем сповіщає про передчасну смерть видатного радянського письменника Миколи Хвильового і висловлює своє співчуття родині небіжчика — Юлії Григоровні Уманцевій та донці Любі.

Безпосередньо за цими оголошеннями йде оголошення про те, що управа „Дніпросталі“ в Дніпропетровському ліквідується і входить до складу об'єднання „Сталь” у Харкові..

І жадного оголошення від славетної „радвледи“, від тих, недавно ще колеґ по партії, для яких іще рік тому небіжчик був „тов. Хвильовий“. Вже в квітні 1933 р. (за місяць до смерті) Хвильовий почав фігурувати, як „якийсь там Хвильовий“ — так у своїм „експозе” висловився совітський статист Затонський.

І лише в каззонно-анонімовім некрольозі, однаковім у „Вістях“ і „Комуністі”, читаємо:

В момент, коли робітничі й колгоспні маси країни ентузіастично з успіхом (а як-же! — Е. М.) боряться на всіх дільницях соціалістичного будівництва (мільони задушених голодом!! — Е. М.), письменникові Хвильовому забракло революційного гарту.

1.

Так, для совітських статистів від літератури Хвильовому „забрало“ їх каторжного т. зв. „революційного”(?!) гарту. Для багатьох наївних критиків (на жаль, по обох сторонах!) був він лишень „новелістом“. Для окупаційної влади і для одного галицького фелетоніста був він „бунтарем“ та ще й, як прецизує цей фелетоніст, — „з монгольською кров'ю“. Для ГПУ був він просто „государственным преступником“, якого, подекуди, незручно було розстріляти й який — на славу Сталіну — розстріляв себе сам.

Для нас ця ще й досі де-що таємнича людина, що підписувала свої твори псевдонімом „Хвильовий“, — є насамперед українцем **нового пореволюційного типу**. Оцінюючи в початку 1927 р. десять років „буряного поліття” нашої літератури (ЛНВ, кн. IV р. 1927), писав я, що в Хвильовім —

— вперше по 1917 р. явлена українська особистість ще несформована, ще в ембріональнім стані, ще покалічена, але покалічена лише механічно, а не психологічно. — („Буряне Поліття”).

До цих слів сьогодні не маю що додати.

Чималий, чисто-мистецький дорібок Хвильового — не вважаючи на свою кількість — не залишає враження чогось суцільного, з виїнятком, очевидно, роману „Вальдшнепи”, який до нас дійшов у фрагментах і якого другу частину з наказу партії спалив сам автор.

Зачавши, як поет, Хвильовий, властиво, залишився ним і в своїй романтичній прозі. Звідциль певна лірична розхристаність і імпресіоністична фрагментарність, що часом стояла на границі т. зв. „віршів у прозі” („А сосни гудуть, гудуть..“), передовсім же — гіпертрофований і одержаний **посередньо** — через росіянина А. Белого — небезпечний стиль Гоголя з усіма гоголівськими комплікаціями.

Для того, щоб вирости на великого письменника (а Хвильовий мав **усі дані** стати українським реваншем за абсорбованого Росією Гоголя), мусів би Хвильовий, при відповідній зміні зовнішніх умов, трохи **знижити** температуру свого перечуленого романтизмом темпераменту і внутрішньо себе опанувати. А що була це людина щедро обдарована яскравим і оригінальним талантом, що був це потенціально матеріял на письменника високої міри, — сумніву немає. Досить прочитати кілька рядків першої-ліпшої новели його, навіть ще незрілих перших віршів, щоб у цім переконатися: стилістичний „слух“ — першорядний. Що-ж до органічної легкості його письма — то насувається порівняння хіба лише з Тичиною доби „Соняшних Кларнетів”, — з Тичиною ж ріднить Хвильового також **музикальність**, що наскізь просякає його новели з їх рефренами, ліричними уступами, оманотопеями і навіть субтельною інструментацією.

Під цим оглядом Хвильовий майже випадає з традиції нашої прози, канонізованої в натуралістично-статечних Стороженку й Нечую з одного боку, а в натуралістично-імпресіоністичних та символістичних — Коцюбинським і Стефануку — з другого. Що правда, з цим останнім, як і з Черемшиною, є певний генетичний звязок.

Досить пригадати розкидані перлами між уриваними, наче спазматичними рядками його новель геніяльно-влучні й насичено-короткі описи природи й людей, досить вслухатися в субтельно-тонку мельодію його фабул, досить придивитися його натхненому умінню накреслити двома-трьома рисами найскладнішу психологічну ситуацію, щоб зрозуміти, **якого** письменника, чи, вірніш, які ще не розквітлі можливості — втратила українська література зі смертю Хвильового.

2.

Та чисто-мистецька спадщина по Хвильовім, беручи її у відірванні від решти його діяльності, якою значною й оригінальною вона не є, була б лише малопомітною величиною

в порівнянні з тим великим і історично-важливим, чого dokonав Хвильовий-громадянин, особистість, людина національного чину, в найжорстокіших умовах, в яких коли-будь в історії перебувала людина. Маю на думці його славнозвісні памфлети й голосні, можна сказати — на цілу Європу, гасла цих памфлетів, а поруч із ними, повторюю, роман „Вальдшнепи” — твір, в яким громадянин-політик і видатний артист-письменник злилися в одну органічну цілість.

Ідеї, виголошені в памфлетах, як рівнож ідея „Вальдшнепів”, що їх можна загально окреслити, як **націоналістичні**), були досить висвітлені, щоб їх іще раз тут повторювати. Хитрий, але плиткий і обмежений урядовець ГПУ від літератури УССР п. Хвиля 1926 р., коли певна дипломатичність у справах „українізаційних” іще обов'язувала, вже відчував небезпеку і так писав у „полеміці” з Хвильовим: „І не думайте, тов. Хвильовий, що це упрощення, вульгаризація і всякі інші слова, яких так багато ви накидали у своїх памфлетах, накидали, а вони, як бомби, повибухали” („Ясною дорогою”, стр. 15).

Влучнішого означення годі нам знайти. Памфлети Хвильового були дійсно рядом вибухів, що їх грукіт підкреслив задушну тишу морального терору над українською душею й українською культурою. Вибухи ці люто **заскочили** окупанта. Аджеж кинула ті ідейні бомби людина в очах В. К. П. — „своя”, „робітник від варстату”, старий член партії, урянований на керманича власне духової русифікації України і знищення української літератури.

Лють місцевих органів КПБУ була тим гострішою, що її совітська жандармерія, впроваджена в блуд марксівсько-плеханівською фразеологією й апаратом „матеріалістичної діалектики”, не відразу розчовпала, не вважаючи на алярми землячка Пилипенка, агресивно-антимосковський **сєнс** памфлетів, чим допустила розгорнення широкої дискусії, в якій забрали голос навіть пп. Чубар і „сам” Сталін і яка тягнулася фактично аж до початку „деукраїнізації” (звичайно в літературі, бо пізніш ця дискусія прибрала інші колективізаційно-голодові і вже зовсім фізично-матеріальні форми).

Дуже характеристичне між иншим, що небезпеку перший зауважив не хто инший, як „самоотвержений малорос” Пилипенко, хоч назвати її властивим імям, звичайно, побоювся. Натомісь уперше виразно сформулював її р. 1927 в московськiм журналі „На посту” (яка характеристична

*) Прикметник цей за останні літа, занадто часто надуживаний, набрав характеру неприємної многозначности. В цiм випадку треба підкреслити, що є це націоналізм поки-що **бездержавного** й хижачьки **поневоленого** народу, отже явище органічно-нормальне й універсальне, властиве не лише для нашої, спеціально націоналістичної доби. — Є.М.

назва!) А. Селівановскій у статті під заголовком, що виключав яку-будь недоговореність — „В боротьбе протів шовінізма“:

Надо подчеркнуть асобенную слабость русскіх папутчиков (себто власне непартійних російських письменників — Є. М.) на Україні: ані с началом українізації предпачлі виехать за предели УССР...

В результаті такого „послаблення догляду“ з боку „вабще“ росіян —

„Гарт“ виделіл із себя шовіністическую „Вольную академію пролетарской літератури...“ І Лейтес (один із харківських „критиків“ — Є. М.) етава не дасматрел...

...Цітіруем здесь толька статьи Н. Хвілевова, давшаво квінтессенцію махроваво зоологіческаво націоналізма...

Далі, цитуючи, що не треба плутати політичного союзу з культурою, й інші тези Хвильового, автор жахається: —

Трудна представіть себе более законченную формуліровку українскаво шовінізма.

Критіке ещо предстаіт праследіть (!), как атразілась на творчестве ВАПЛІТЕ ідеологія „барьби с Масквой“.

Україна — многонаціональная (!) страна. Но нужна раз і навсєгда понять, что ми можем і должны гаваріть о пролетарской літературе України, как о літературе єдиной, вне завісімоті от єїо язика.

Говарят, что ВАПЛІТЕ покалось і ісключіло Хвілевова... Будущеє покажет, імеєм лі ми дело с поворотом ВАПЛІТЕ в сторону пролетарской літератури (себто Росії — Є. М.), ілі с хітроумним маневром. („На посту“ 1927 р. № 4, стр. 42—46).

Ця стаття п. Селівановского в свій час розвіяла всі сумніви й ударемнила езопівщину в дискусії. Нюх літературного чекіста був сильніший за поліційний нюх Пилипенка, такого собі „городово-во із малоросов“...

Та під шум дискусії зявилися ще „Вальдшнепи“, якими комуністична машкара з совітської адміністрації України була зірвана остаточно, остаточно були поставлені всі крапки над і. Хльороформ „комунізму“ був розшифрований, а слово „нація“ ужито було без жадних „пролетарських“ фігівих листочків.

Це встиг доконати Хвильовий!

3.

Щоб увйти собі, як прозвучав у совітській дійсності (на терені України!) цей роман, досить процитувати уривки із тих уривків, що дійшли до нас через совітську полемічну літературу (і за це належить вищезгаданому Хвилі наша спеціальна подяка).

Харків, як про це з жахом пише Хвиля в своїй брошурці „Ясною дорогою“, в романі називається „лопанським центром“. Але це може занадто, як на совітські вуха, тонка іронія. Є речі значно гірші.

Маркє є зовсім чужородний елемент для вашої країни (України — Є. М.). А тобі відомо, що коли до водороду додати кислороду, то гаряче тіло не встигає навіть приторкнутись до цієї мішанини — одразу ж виникає вибух...

...Хіба революційні гасла сьогоднішнього дня завтра не можуть стати реакційними? **Хіба ми не маємо прикладів?..**

...Я думаю зараз про наше фарисейство і думаю, чому ми не соромимось говорити про пюре й котлетки... Саме в той час, коли навкруги нас люди живуть у неможливих злиднях, у таких злиднях, що аж ридати хочеться...

... — Я випила, товариство, за **відважних і волевих людей**. Чуєте? Я випила за безумство хоробрих. Але не те безумство, що виродилося у соррентського міщанина Пешкова (дійсне прізвище Горького—Є. М.), — я випила за те безумство, що привело троглодита до стану вишуканої європейської людини... Я випила за **безумство конквістадорів**...

Я нова людина нашого часу. Я одна з тих молодих людей, що, **як гриби, виростають біля ваших комяченок**...

...Карамазова (героя роману, властиво автора його — Є. М.) захопила соціальна революція своїм розмахом, своїми ідеалами... В імя цих ідеалів він ішов на смерть... Але як мусів він себе почувати, коли, попавши в так зване „соціалістичне оточення“, побачив, що з розмахе нічого не вийшло і що його комуністична партія потихеньку та полегесеньку перетворюється собі на звичайного „собірателя землі руской...“ Словом Карамазов і Карамазови прийшли до жахливої для них думки: **нема виходу**... Отже — „ідея відродження його молодої нації“ — єдиний вихід.

...Та ж це (видатний партієць — Є. М.) той самий руский інтелігент-інтернаціоналіст, який з охотою говорить про самовизначення націй... **тільки не тих, що входять в радянський союз**. Він всюди бачить петлюрівщину... і не помічає своєї устряловщини (сменовеховець-евразієць, тепер совітський агент у Харбині — Є. М.), він і досі думає, що українська культура існує, як австрійська інтрига. Показуючи Європі досягнення руского генія, він виводить на арену й інші народи Союзу, але як цікавий ZOO образених русским царатом малп. Словом, це саме той інтернаціоналіст, який під своїм космополітизмом звичайнісенський собі зоологічний націоналізм...

... — Але я, Євгенію Валентиновичу (совітський вельможа — Є. М.), боюся цих поглядів, бо не хочу розлучатися з партією. Так? І потім, **навіщо мені ця критика, коли вона може порушити єдність мого калузького отчества?** Так? Краще я вже буду виконувати роллю туманоупускателя... щоб потім передати своєму рідному фашизові **єдиную-неделімую**. Так? **О, ти безперечно знаєш, де раки зімуть**. Ти прекрасно розумієш, що Робесп'єр давно вже післав на гільотину Дантона... і... сам доживає останні дні... Десь позахалявно ти може й зітхаєш важко, — мовляв, з диктатури пролетаріату та з світової революції нічого не вийшло, але в той же час ти не можеш не вітати себе тим, що **Рассея** збунтувала цілий світ і... значить, по-суті, нічого поганого не трапилося...

... — Знаєш, коли я говорю з тобою, тоді я не тільки переконаюсь, що ви **цілком пропащий нарід**, але й **більш того, мій світогляд усе більш загострюється й викристалізовується**...Справа в тім, що український націоналізм не дає і не дасть спокою твоєму російському **мракобесію**. Справа в тому, що як ти не кажи, а в його особі **виходить на історичну арену молодий прогресивний фактор**.

Як бачимо з цих цитат, авторові роману — в совітській дійсності **України** — справді далі йти було нікуди, окрім єдиного шляху: — під кулю. Не помогли ані каяття, ані видавання „аполітичних“ зошитів „Літературного Ярмарку“, ані політичного „Пролітфронту“. По вибухах памфлетних бомб і по тій високій ноті, що взяв її Хвильовий у „Вальдшнепах“, — навіть „відїзд до Москви“ 1932 р. не поміг.

Хвильовий бо вже від 1925 року, себто від перших памфлетів, був, властиво, „смертником“: куля, спрямована 13

травня 1933 року до власної скроні, була лишень фізичним ствердженням метафізично давно доконаного факту.

4.

Силкуючися вже тепер, коли луна стрілу 13 травня ще не затихла, робити спробу аналізу того явища в історії України останньої доби, що зветься „Хвильовий“, не можна не повторити того слова, що було сказане на початку: таємничість.

Ця таємничість обгортає постать, що носила псевдонім Хвильовий, цілковито, починаючи від дійсного прізвища, з яким Хвильовий уперто ховався й якого досі не зрадили большевики. Ця таємничість подекуди проступає і в дивно-терплячій довший час відношенню з боку партії: аджеж у році 1928 Хвильовий з **дружиною** (отже без „закладників“) відбув подорож за кордон, був у Празі й Відні (Віднем помічений один із „каятельних“ листів Хвильового) і це не спокусило Хвильового залишитися тут. Може про це могли-б оповісти щось **бувші** члени „ком. партії“ Західної України?..

Одне лишень є в житті Хвильового не таємниче, а навпаки — яскраво-недвозначне місце. Це тоді, коли партія наказала йому, визначному письменникові, zdegradovanomu до ступня колхозного селянина, взяти участь в інсценізації так зв. „всеукраїнського зїзду пролетарських письменників“ і на нім, саме в часі, коли в Москві „соррентський міщанин“, той самий Пешков-Горький робив усе, щоб воскресити „великую русскую літературу“ (декрет із 23. IV. 32) і одночасно знищити остаточно „смешное і ненужное наречіє, каторое служіт толька арудієм разабщенія трудящихся“, — задемонструвати цілою одіозністю **власне** своєї постаті — „смічку братських літератур...“. Саме йому, Хвильовому... І саме в часі, коли допроваджене до людоджерчого голоду українське село встеляло міліонами „гіндуських“ трупів шлях до міст, де сподівалося заробити хоч шматочок хлібця, того хлібця, що його до крові, до кісток міліонами тон випомпувала з них монгольська „плянова господарка“ організованого виголоджування України (знищимо, мовляв, матеріяльну „базу“, а тоді й „надбудова“ впаде). Коли цілком заглушені міжнародньою мафією і галасом пузатих Ерріо, сухо тріскали щоденні розстріли „петлюрівців“ і на північ тарахкотіли колеса замкнутих вагонів, набитих напівмертвим і мертвим вантажем „хахлоф-кулакоф...“, — тоді якась стала пружина розвернулася в цій сухітничій, остаточно ріжними „каяттями“ зламаній людині, і грізним громом на цілу країну прозвучав стріл 13 травня. Прозвучав далеко за межами України, бо **такого** стрілу („зрадницького“ за компетентним означенням Затонського) заглушити не можна було.

Хто-ж він був — цей чоловік? Чи це був дійсно рідкий примірик т. зв. „ідейного українського комуніста“, що трудним шляхом особистого досвіду в підсовітській тьмі дійшов (разом з обдуреною частиною свого народу) до прозріння національної правди? Чи, може, навпаки, був це свідомий борець за націю, що в неймовірних для такої боротьби умовах, в самій „Гренаді“ окупації совітської, під захистним кольором комунізму, роками містифікував історичного ворога, аж нарешті несподівано-різко зірвав маску „соціалізму“ з євразійської потвори хижака-імперіяліста й **показав** цілій Україні ту-ж саму національну правду? Невідомо, обидва — припущення, гіпотези: перша, може ймовірніша, ніж друга...

Але в обидвох випадках, тим чи иным шляхом, докрано чину історичного значіння. І псевдонім „Микола Хвильовий“ стане одним із найбільш справжніх, найбільш видатних і героїчних наймень підсовітського періоду нашої історії.

5.

Минув рік. І скільки ж змін у тій царині, де такий чинний був Хвильовий! З його смертю ніби впала остання загата і перед хижачкою стихією ненатлого гвалту московського не залишилося на терені підсовітської культури жадних перешкод.

Гірко бути зловісним пророком. Колись, з нагоди перших цькувань на Єфремова, у автора цих рядків вирвалось: „Нікого не мине чаша та, до кожного дійде його черга, навіть до останнього з Гриньків“. (ЛНВ „Чергова лекція“ 1929). Власне, як виявилось, один лише Гринько принатурився, акліматизувавшись у Москві на посаді „фінансового Безбородька ХХ ст.“. Та ще просперують Затонський із Любченком, але за них можна бути спокійними: перший являє собою випробований ще за царизму матеріал малоросійської тупости й поліційної „ісполнительності“, другий — просто син свого батька (повітового „ісправника“ поліції).

Але всі ті щирі й нещирі сторожі бідолашної української культури — і ті, що залишилися, і ті, що повернулися з еміграції... „одніх уж нет, а те — далече“, вживаючи виразу нині підвищеного до ступня „пролетарського“ й „інтернаціонального“ — Пушкіна. І то так „далече“, що й адреса їх невідома.

Відродився в ССРСР для українських справ словник бл. пам'яті „Кієвлянина“. Отже „національ-фашист Грушевський“ не лише „пропонує читачеві вірити, що з автора Слова о Полку був русин, цеб-то українець, націоналіст“ (стаття К. Копержинського „Формаліст на послугах національ-фашизму“ («Життя й Революція», 1932, № 6—7, стр. 212), але — по смерті Хвильового — воскрес просто таки славнозвісний

„язик Грушевскаво“ (диви численні „язикознавчі“ праці таких напр. учених, як Кагановіч!). Ще недавно безконкурентно-благонадійні марксистки, як Річицький, — стали раптом „прихованими фашистами, звязаними з капіталістичними інтервентами“. Нарешті, як грім із ясного неба „п'янової дезукраїнізації“, впала смерть найстаршого з „старої гвардії большевиків-ленінців“ — комісара Скрипника, — смерть досить таємнича ще й досі... І в справах української культури щораз частіше почали забирати голос такі знавці, як Стасек Косіор і Павлуша Постишев (завжди в московській „косоворотці“ і з шевелюрою а la молодий Горький доби „буревестника“).

Що-ж говорити про простих смертельників, які з інтронізацією Постишева автоматично обернулися на потенційних „смертників“?

Найвизначніший белетрист В. Підмогильний — невідомо де, хоч був довголітнім редактором „Життя й Революції“ і навіть членом партії. Рильського ґрунтовно „перебудовано“ (частинно Соловками, частинно — за посередництвом совітських Кулябок — на місці). Филипович у наукових працях тепер инакше не титулує Єфремова, як „запеклим фашистом“ (!), хоч цей „фашист“ до кінця свого легального існування, та певно й тепер, сидючи в Ярославській в'язниці, мріє лише про продовження своїх академічних статей...

Щодо поета-перекладача з латинської літератури й професора М. Зерова, то наступила спеціальна „Постанова бюро кийського мійського парткому від 10 грудня 1933 року“ про „знахабнілу фашистську вилазку українського націоналіста М. Зерова, яка була спробою атакувати ухвали пленуму Ц. К. та Ц. К. К. КП(б)У і відвести удар по українському націоналізму, як головній небезпеці, що є агентурою імперіалістичних інтервентів, німецького та польського фашизму“ („Вісті“ 15. XII 33, № 283, стр. 3).

„Ліха беда — начало“, як кажуть компатріоти Горького й Постишева, — потім іде, як по маслу. Отже „Бажан ще й досі не перебудувався“. Белетрист Яловий (Ю. Шпол), донедавна ще визначна позиція в реєстрі „пролетарського письменства“, — тепер „націоналістичний вишкрябок“ („Вісті“ 23. II 34 № 45). Комуніст Досвітній, що колись був конвоюром Тичини за кордоном (1925 р.), тепер є „третім з кодила фашистівських літератів“ (перший — Гірчак, другий — Шпол). „Почесне місце серед них займають О. Слісаренко і Ю. Яновський“ (тамже). Нарешті до них же належить якийсь Соколовський, що написав історичний роман про Богуна. „Цей твір гуляв би довгенько, коли б тов. Косіор (грубим друком, як колись „височайшее“ — Е. М.) 1931 року не виступив з засудженням його“ („Вісті“, тамже). Фельдфебель Косіор у ролі Вольтера — це булоб нестерпимо комічно, колиб іще можна було сміятися в сьогоднішній дій-

сності України, де з цілої літератури української врятувалися лише два „українці“ — Кулик і Щупак!

Але верхом трагікомізму треба вважати офіційно-урочисте проголошення („Вісті“, 27. XII 33 № 293 „Орел з крилами курки чи общіпаний — очевидно новоукраїнізований термін — Е. М. — шуліка“) українським **фашистом** — дико помислити — С. Пилипенка! Того самого Пилипенка, що йому належить справді історична честь першого, хто, „дискутуючи“ з Хвильованим, недотепно вказав на нього тим, „каму ведать надлежит“, як на зрадника московського інтернаціоналізму й клясового ворога. Гай-гай... Ще так недавно голова „Плугу“ Пилипенко гордо носив лаври **першого**, хто винюхав контрреволюцію у Хвильового, і тепер — о, невдячності московська! — він — контрреволюціонер, фашист, петлюрівський агент... Така заплата панська за „самоотверженность малоросійську...“ *).

В цій історії з Пилипенком (по своєму „чесним із собою“!) є свій традиційний сенс: і в цім епізоді брешуть ремінісценції відвічного фатуму нашої історії — **самовинищування**. Але роля „своїх“ у епопеї Хвильового є окремою й широкою темою...

ІСАК МАЗЕПА

Україна під большевицькою владою.

Від самого початку російської революції національний рух на Україні не перестає бути предметом особливої, тривожної уваги з боку московського центру. Свого часу Франція вийшла з революції більш об'єднана, ніж була до революції. Але історія не повторяється. Ми є тепер свідками того, як життя на революційному сході Європи відбувається в напрямі не зміцнення, а навпаки—ослаблення й розбиття „єдиної Росії“.

В цьому центробіжному процесі Україна займає перше місце. З огляду на свою велику роль, особливо в господарському житті російської держави, Україна з її понад 30 мільоновим населенням передусім перша може спричинитися до

*) Як важко було зробити владі з Пилипенка „фашиста“, свідчить факт, що найважчим закидом йому є відшуканий в його байках вираз „лихий північний вітер“, що жадної „символіки“ в собі не містить. Але „критик“ Я. Цапів („Вісті“ 1933, № 293) категорично твердить, що той вітер — Червона Армія...

потрясення основ сучасної „великої” Росії. Цьому не мало сприяє політика російських большевиків на Україні. Сучасна Москва повторяє методи самодержавних царів. Тимто не дивно, що віковий антогонізм між свободолюбною Україною й деспотичною Москвою за часів большевицького панування дійшов до небувалого поглибу та загострення.

Сучасне „співжиття” України з большевицькою Москвою, як і попереднє перебування під владою царів, показують, що Україна й Московщина є дуже відмінні, передусім вдачею та традиціями своїх народів; їх загальний розвиток іде не по лінії спільних інтересів, не в напрямі утворення єдиного державного цілого, а швидче навпаки. Боротьба між Україною та Москвою під большевицьким режимом є особливо цікава й повчальна для ближчого ознайомлення з Українською проблемою.

1. Правні взаємовідносини між Савітською Україною й Савітською Росією.

Від самого початку революції Україна виявила виразно проти большевицький й характер. Тимто з приходом до влади большевиків між демократичною Україною й большевицькою Москвою довгий час тяглася збройна боротьба. Лиш в 1921. р. російські большевики остаточно опанували Україну.

Але, переводячи військову окупацію українських територій, російські большевики примушені були рахуватися з фактом сильного національного руху на Україні. Тимто в березні 1919. р., коли большевикам у боротьбі з військом Директорії Української Народньої Республіки вдалося заволодіти майже всею територією України, ІІ. Всеукраїнський Зїзд Рад у Харкові ухвалив конституцію УССР, як „незалежної й суверенної держави”. Згідно з цією конституцією, до компетенції Савітської України належали: зносини з чужоземними державами, оголошення війни й миру, організація війська, фінансове господарство республіки й т. д. Під впливом національного руху на Україні новоутворена большевицька влада виявляла особливу обережність до того гасла, під яким цей рух розвивався. Москва старалася, принаймні назверха, показати, що визнає незалежність УССР. Наприклад, у своїх нотах до польського уряду, а то й до урядів Франції, Англії, Італії та Злучених Держав із приводу польського наступу, РСФСР ввесь час згадує про уряд УССР і про незалежну УССР.

Як тільки була закінчена війна з Польщею, між Україною й Москвою (у грудні 1920. р.) підписано „військово-господарський” союз. До компетенції московського уряду передано цілком такі комісаріати найважливішого значіння, як військові та морські справи, зовнішня торгівля, фінанси,

праця, шляхи, почта та телеграф, нарешті Вища Рада народного господарства. З тактичних міркувань цей договір визнавав „незалежність і суверенність кожної з договірних сторін”, зокрема за Україною залишав право окремого дипломатичного представництва в різних країнах. Тому мировий договір у Ризі в березні 1921. р. підписали з одного боку — Польща, а з другого — „незалежні”, лише звязані воєнно-господарським союзом, Російська й Українська Східна Республіка. Сам договір складено трьома мовами: польською, російською та українською. Голова харківського уряду Раковський безпосередньо зносився з польським урядом. У СРСР мала своє окреме посольство в Варшаві, а в Харкові було посольство польське.

Коли прийшло до остаточного замирення на зовнішніх фронтах, московський центр ужив заходів у напрямі ще „тіснішого об'єднання бойових сил” Східного Союзу. В липні 1923. р. на підставі постанов Х. З'їзду Східних з 27. грудня 1922. р., оголошено конституцію „Союзу Східних Соціалістичних республік”, що формально залишається в силі до цього часу.

В порів'янні з договором 1920 р., конституція 1923 р. ще більше поширювала компетенцію московської влади. „Суверенні” національні республіки тепер були позбавлені окремого представництва за кордоном. Згідно з конституцією 1923. р., безпосередньо до відання союзної влади належать комісаріати, що поділяються на загальносоюзні й об'єднані. Загальносоюзні комісаріати (закордонних справ, військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, шляхів, пошти і телеграфів) мають при союзних республіках своїх уповноважених, що безпосередньо їм підлягають. Комісаріати об'єднані (вища рада народного господарства, комісаріат харчування, праці, фінансів і робітничо-селянської інспекції) існують також у союзних республіках, але „у своїй роботі переводять у життя директиви відповідних народних комісаріатів Союзу ССР”. Таким чином, згідно з конституцією ССР, в союзних республіках залишені лише такі „самостійні” комісаріати, як внутрішніх справ, земельних справ, юстиції, освіти, охорони здоров'я й соціального забезпечення.

На підставі конституції 1923. р., ІХ. Всеукраїнський зїзд рад 10. травня 1925. р. вніс відповідні зміни в конституцію У СРСР з березня 1919 р. В цій зміненій конституції було зазначено, що У СРСР входить до складу Союзу ССР, як „незалежна договірна республіка і зберігає за собою право вільного виходу з Союзу”. Крім того в § 8 говорилося, що „У СРСР має свого постійного представника при уряді ССР”. В § 4 сказано, що, з „уваги на непохитно виявлену волю молдавського народу, У СРСР об'єднується з ним на засадах утворення в складі У СРСР автономної Молдавської Східної рес-

публіки, що управляється на підставі осібної конституції” (автономна Молдавська республіка, з півмільоновим населенням, фактично почала існувати від 14. жовтня 1924 р.).

15 травня 1929 р. XI Всеукраїнський зїзд рад, виконуючи постанову IX. Всеукраїнського зїзду рад, затвердив докладніше розроблений текст конституції УССР в розвиток та доповнення конституції з року 1925. В цій конституції УССР, що має силу й досі, знаходимо такі головні зміни в порівнянні з конституцією 1925 р. Насамперед, вже зовсім не згадується про постійного представника СРСР в Україні при уряді СРСР. Крім того в §§ 19—20 говориться (в конституції 1925 р. цього не було), що „для більшого забезпечення інтересів національних меншостей, що становлять у тій чи іншій місцевості компакту більшість людности, можуть утворюватися, за постановами вищих органів республіки, окремі національно-адміністративні одиниці” і що „мови всіх національностей, що живуть на території УССР, рівноправні”.

Подібно до конституції 1925. р., в цій конституції говориться про „суверенність” УССР і про право „вільного виходу” з Союзу. „Суверенітет УССР — говориться в § 3, — обмежений тільки в межах, зазначених у конституції СРСР, і тільки у предметах, що їх віднесено до компетенції СРСР; поза цими межами УССР здійснює свою державну владу самостійно”. Далі в § 21 сказано, що „затвердження й зміна цієї конституції належить виключно Всеукраїнському зїзду рад”.

Само собою, дійсну силу конституцій УССР з років 1925 і 1929 слід оцінювати лише з погляду всесоюзної конституції 1923 р., яка в цілому складена в дусі безпеки диктатури компартії: поряд із красномовними деклараціями про права союзних республік і т. п., у ній знаходимо все для того, щоб фактично була унеможливлена яка-будь свобода, між іншим і національна на теренах СРСР. Напр., згідно з конституцією 1923 р. поряд із „союзним совітом” існує в центрі окремий „совіт національностей”. Але в цьому совіті більшість голосів належить не совітським республікам, а представникам автономних республік і автономних областей самої РСФСР. Крім того, совіт національностей не має рівних законодавчих прав із союзним совітом і тому, в разі розходжень, не має змоги перевести свої проекти. В вищому органі совітської влади „Президії Центрального Виконавчого Комітету” совіт національностей має тільки 7 членів поміж 21. Ця президія разом із представленим ним Ц. В. К-том має право припиняти й касувати декрети, постанови та розпорядки всіх органів союзних республік, зате-ж їх власні декрети й постанови обов'язкові на всій території СРСР. Союзні республіки не мають своїх бюджетів, їх бюджети є складовими

частинами загальносоюзного бюджету, що його затверджує Ц. В. К. Союзу.

З приводу конституції 1923 р. російський політик П. Мілюков свого часу слушно писав: „Союзна конституція 6. липня 1923 р. формально відбирає у ніби-то незалежних національних держав навіть такі господарські права, якими користувалися скромні органи самоврядування за царської доби, забезпечуючи собі лазівки для встривання навіть у ті галузі управи, що залишені в місцевому завідуванні“. (Мілюков, Національний вопрос, 1925, ст. 189.)

Дійсне життя показало, що „писана“ большевицька конституція в більшості випадків послужила лише формальним виправданням того, що раніше совітська влада робила ніби з порушенням закону. Завжди, коли конституція ставала на перешкоді московському центрові, він просто цю конституцію ігнорував. Конституція ССРСР, як і згадані конституції УССР — це параван, зовнішня декорація, прикриваючись якими московський комуністичний центр увесь час переводив і переводить свої пляни, хоч би і проти інтересів „союзної“ України.

Три головні доби можна відрізнити у взаємовідносинах України з комуністичною Москвою: 1. Доба військової окупації України від початку 1919 р. до 1923 р.; 2. Доба так зв. українізаційної політики від 1923 р. до кінця 1929 р. і 3. Доба ліквідації автономних прав України від кінця 1929 р. до цього часу.

2. Доба військової окупації України.

Україна, як і Росія, є переважно аграрна країна. За даними совітського перепису 1926 р. селяни становлять на Україні 81,5 проц. всього населення і 89,1 проц. населення українського. Не диво, що від самого початку приходу на Україну большевикам довелося мати діло головно з цєю основною масою українського населення. Українське село було й залишилось до цієї пори тою віссю, навколо якої обертаються всі важливіші політичні події на Совітській Україні. Українське селянство, не зважаючи на вікову національну неволю, найбільше зберегло свої національні ознаки: мову, народні звичаї й т. п. Звідси виникали постійні труднощі для большевицької влади на Україні. Заволодівши Україною штиками, большевики бачили, що без підпори з боку українських мас загибель совітської влади на Україні неминуха. Але на які українські верстви могли вони спиратися? З приводу цього комуніст О. Скрипник, що недавно загинув, свого часу писав: „Наша трагедія в тому полягає, що ми мусимо за допомогою робітничої кляси, по національності російської або зросійщеної, завоювати собі селянство й сільський пролетаріят, по національному складу український, який унаслідок складних історичних умов упередже-

но ставиться до всього російського, „московського” („Комуніст”, Харків, 1920, ч. 4.).

Кермуючись тодішньою політикою воєнного комунізму, більшовики для зміцнення своєї влади на Україні придумали „ставку” на українське сільське робітництво та вбоге селянство. Законом із 9 січня 1920 р. покликано до життя т. зв. „комнезами” (комітети незаможних селян). Подібні комітети під назвою „комбедів” свого часу існували і на Московщині, але під натиском селянства їх поліквідовано ще в осені 1918 року. Це не заваджало більшовикам цей збанкрутований „інститут” відновити на Україні. Мета „комнезамів” була ясна: шляхом штучного розколу села спертися на українські бідніші елементи для утримання влади у своїх руках. Фактично „комнезами” були органами совітської влади, що, крім деяких інших функцій, особливо допомагали більшовикам у їх політиці на Україні щодо витягання хліба у продукційного селянства. Поперемішувані з різним зайшлим елементом із Росії, що грав ролю більшовицьких агентів, — „комнезами” стали знаряддям для переведення організованого г р а б у н к у українського села.

Всі адміністраційні апарати на Україні обсаджено чужим, неукраїнським елементом. В урядових установах запанувала російська мова. Україна була підпорядкована червоній армії, щодо свого національного складу — неукраїнській (українців було тільки 8 проц.)*). Уся преса виходила російською мовою. Всеукраїнське державне видавництво, де зосереджувалася вся книжкова продукція на Україні, за цілий 1920 рік не видрукувало ні одного українського підручника. Всеукраїнській Академії Наук ставлено всякі перешкоди в її праці. У звідомленні Академії за 1921 р. прямо говорить: „У всіх відношеннях і насамперед щодо відпуску засобів совітська влада або цілком ігнорувала Академію, або прямо їй перешкоджала”. В очах російських більшовиків „неблагонадійними” були всі ті, що говорили українською мовою, навіть — українські комуністи. Терор надзвичайних комісій (Чеки) звертався проти всього, що було звязане з поширом та розвитком української культури. Вся економічна політика більшовиків зводилася до безоглядного вивозу з України різних її матеріяльних ресурсів. Українську кооперацію в усіх її формах знищено.

Ця політика більшовиків викликала величезний опір із боку українського населення. Зокрема „комнезами”, замість розгрому „сільської буржуазії”, ще різкіше поставили українське село проти російських більшовиків. Зчинилася масова пожежа народніх повстань, в яких узяли участь і українські комуністи. Повстанські організації зявлялися сотнями. Тільки за другу половину 1920 р., за даними совіт-

*) Збірник справоздань Народніх Комісарів УССР, Харків, 1921.

ської влади, відібрано в повстанців на Україні: 805 скорострілів, 33 гармати, 23.714 рушниць і багато іншої зброї.*) Український комуніст Річицький про відносини на українському селі в цю добу писав: „Комуністи України виявили повну нездатність підійти до українських мас, особливо селянських; відносно останніх вони так чудесно себе поставили, що без надійної озброєної сили не сміли носа показати на село”.**)

Політика большевиків привела до руїни сільське господарство на Україні. Під впливом постійних реkvізицій селяни змінили характер свого господарства: почали засівати лише стільки, скільки необхідно їм було для власних потреб. Це все страшно понизило сільсько-господарську продукцію й послужило за одну з найважливіших причин голодової катастрофи в рр. 1921—1922.

Але ні масові повстання, ні голод не змінили політики большевиків на Україні. Україна була потрібна большевикам, як кольтонія для постачання Росії хліба, вугілля, заліза, цукру й т. п. З другого боку, це був для них головний фронт для боротьби з інтервенцією й російською реакцією (Денікін, Врангель). Нарешті через Україну большевики хотіли пробитися в Західню Європу. Тому з усім тим, що перешкоджає безборонному пануванню над цим краєм, велася й ведеться безпощадна боротьба.

Цим лише можна пояснити варварське відношення Москви до голодуючого населення України підчас голодової катастрофи в рр. 1921-1922. Наприклад, московський центр замовчував факт голоду на Україні, хоч там голодувало понад 10 мільонів людности. Докладні відомості про цей голод опублікував лише в квітні 1922 капітан Квіслінг у Женеві ***) після того, як прийшло до організації міжнародньої допомоги голодним на чолі з Нансеном. Цю допомогу Москва також використовувала, головню для району Поволжа, ігноруючи Україну, де голод досягав найбільших розмірів. Ще більше: Москва далі вивозила хліб з голодових районів України.****) „Братський союз” із Москвою ніколи не був такий здискредитований в очах українського населення, як підчас тої голодової катастрофи!

Політика грубого культурно-національного та економічного поневолення й визиску продовжувалась на Україні до 1923 р. Від самого початку окупації України серед російських большевиків панувала т. зв. теорія боротьби двох культур — української („селянської”) й російської („пролетарської”). Ця теорія визнавала за „неминучий процес руси-

*) „Збірник справоздань Народніх Комісарів УССР“, Харків, 1921

**) „Червоний Прапор“, Київ, 29 січня, 1920 р.

***) Quisling: La famine en Ukraine. Genève, 1922.

*****) The famine in the Ukraine. Berlin. 1923. — І. Герасимович. Голод на Україні. Берлін, 1922.

фікації" українського населення.*) Лише поволі під впливом фактів життя, а головню через необхідну потребу спертися на українські маси, большевики примушені були порвати з цією теорією і стати на шлях активного підтриму українського культурного розвитку. Вирішальну ролю в цих змінах відограла нова політика щодо селянства.

3. Доба українізації.

Політика НЕП-а, що була проголошена в 1921 р. Леніним, але на Україні ввійшла в життя аж 1922 р., довела до значних змін на селі в цілій совітській державі. Середняцька маса селянства стала панувати як своєю кількістю, так і кількістю продукованого хліба. Зокрема на Україні, наприклад у 1925 р., середні хазяйства становили 64 проц. супроти 48 проц. в 1917 р. Шукаючи порятунку перед зростом продукційного селянства, большевики поставили собі нове завдання: привернути середні маси села до совітської влади, іншими словами: примирити комуністичну диктатуру з селом, а також окремі групи селян між собою.

Остаточну орієнтацію на середняка, а не на сільську голоту, проголосив XIV зїзд ВКП (Всесоюзна Комуністична Партія) у грудні 1925 р. В постановах цього зїзду сказано: „Не можна ані на хвилину забувати, що середняцькі верстви селянства надзвичайно зросли, і що ці верстви творять тепер основну масу селянства. Не маючи цієї маси в ролі міцного союзника або обмежуючись лише самою невтралізацією цих верств, тепер не можна будувати соціалізму“.

В тісному звязку з цією новою політикою — орієнтації на широкі маси селянства почалася друга доба большевицького панування на Україні — доба т. зв. українізації.

З досвіду попередніх років большевики переконалися, що розмовляти з українським селянином, і тим більше — впливати на нього культурно й політично, можна тільки за допомогою української мови. Серед таких обставин можна було переводити нову політику на Україні не инакше, як тільки — змінивши своє відношення до української мови та до української культури. Треба було українську мову й культуру поставити на службу новій господарській політиці комуністичної партії. Іншого виходу не було. Тому почалася „українізація України“.

Теоретичні засади нової національної політики на Україні проголошено ще за життя Леніна на XII зїзді ВКП в квітні 1923 р. В інтересах „смички“ міста з селом цей зїзд оголосив „рішучу боротьбу з пережитками російського шовінізму“. Фактично українізаційна політика почала послідовно переводитись тільки через два роки після цього зїзду, ко-

*) Тези пленуму Ц. К. і ЦКК КП(б)У про підсумки українізації з червня 1926 р.

ли ставку на широкі маси селянства поставлено остаточно. У квітні 1925 р. пленум ЦК КП (б) У (Центральний Комітет Комуністичної Партії (большевиків) України) ухвалив відому резолюцію про українізацію, де заявлялось: „Справа зміцнення союзу робітничої кляси з селянством і зміцнення диктатури пролетаріату на Україні вимагає напруження комуністичних сил усеї партії для опанування української мови та українізації всієї внутріпартійної роботи. Партія повинна в ближчу добу направити свою енергію на опанування й керівництво всім культурно-громадським процесом, що все більш поширюється, особливо на селі“.

Лиш тепер для большевиків стало ясно, що „справжнє будівництво соціалізму на Україні неможливе без втягнення в справу господарського та культурного будівництва широких робітничих та селянських мас, можливого тільки в формі зміцнення Совітської України й розвитку української культури“, при чім зазначалось, що „головні труднощі — зберегти в цім процесі пролетарське керівництво“*). Лише тепер заявлено, що „партія стоїть за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчих сил українського народу“, що ігнорування української мови й розвитку української культури привело б до невикористання їх, як „основного знаряддя для зміцнення союзу робітничої кляси з селянством“ (там-же). Тому говорилося про необхідність звернути увагу на „збільшення роботи по втягненню до совітського апарату позапартійної української інтелігенції“, про „втягання широких мас корінного населення в державно-господарське будівництво“**) і т. п.

Українська мова й культура були тепер потрібні як знаряддя для союзу з селянством. Тимто проголошено українізацію адміністраційного та партійного апарату для того, щоб цей апарат, як висловився член харківського уряду Петровський, міг, „не заглядаючи у словник, розмовляти з селянином“. Як раніше „комнезами“ були тим знаряддям, за допомогою якого російські большевики старалися опанувати українське село, а з ним і цілу Україну, так тепер українізація мусіла допомогти їм захопити у свої руки не тільки українське село, а й цілий український рух. Серед таких обставин „комнезами“ стали непотрібні, і в 1925 р. їх перетворено на „добровільні громадські організації“.

Вже з кінцем 1927 р. на X. Всеукраїнському зїзді КП(б)У в Харкові тодішній генеральний секретар цієї партії Каганович заявляв: „У нас у грандіозному масштабі розвивається наша культура. У всіх областях розвиток української культури настільки пішов уперед за останні роки, що самим заїлим українським націоналістам такий зріст ніколи не снівся.. Початкова школа обслуговує українське населення в укра-

*) Тези пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У з червня 1926 р.

**) Там-же.

їнській мові. Вища школа поступово й надійно українізується. Українська книга й преса вирости кількісно й якісно, як ніколи в історії України. В нашому Совнаркомі — вищому органі нашої влади — ми маємо із 20 осіб 13 українців. Наш Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, у ньому 66 проц. — українців, 25 проц. — росіян, 4 проц. — жидів і инш.”

Новий курс національної політики на Україні був виразною уступкою українським масам. Але цей курс ховав у собі дві небезпеки для большевицької влади. Українізаційну політику робилося нещиро, а з певною задньою метою, тимто вона мусіла викликати деяке незадоволення й опір із боку українського населення. Крім того, проголошуючи українізацію, большевицька влада гралася з вогнем: пробуджена національна українська стихія могла затопити самих большевиків, заволодівши й витиснувши російські большевицькі елементи з державних апаратів України.

З цими небезпеками большевики рахувалися. „Величезний“, за висловом Троцького, національний рух на Україні був увесь час у большевиків на очах. Від самого початку українізаційного курсу вони поспішили утворити цілий уряд замаскованих гальм із метою ослабити цей рух. Крім формального переводжування самої українізації, до важливіших із цих гальм треба віднести політику виділювання так зв. національно-територіяльних одиниць, що проводилося під покривкою „як-найбільшої безпеки прав національних меншостей“. Вже 1927 року на Україні, крім автономної Молдавської республіки, існувало 954 національних сільських рад, 103 національних селищних рад і 24 національні райони, головно з росіян, жидів, німців, поляків і т. д. *) У тісному звязку з цією політикою роздробу території України на дрібні національні одиниці, на широку скалю поставлено справу жидівської кольонізації в південних районах України. Водночас українців переселяли в північні райони Росії та в Сибір. Проти такої політики почали врешті протестувати селяни з Росії, що теж хотіли б були переселятися на Україну. Так, московська „Беднота“ з 22 травня 1926 р. надрукувала статтю одного селянина з Смоленської губернії під назвою „Чому жидам Крим, а нам Сибір?“

В 1927 р. видано окремих закон про „рівноправність усіх мов“, зміст якого, як ми бачили, ввійшов потім у конституцію УССР з 1929. р. Цим законом, поряд із українською мовою, й російську мову визнано обовязковою для всіх шкіл на Україні. Всі офіційні зносини та внутрішнє діловодство в державних установах мали провадитись українською мовою на всій території УССР; винятком були згадані національно-територіяльні одиниці, в яких офіційною мовою ви-

*) Г. Александренко: Конституція УССР і ССРР, Харків, 1928, ст. 35.

знавалося мову даної національної меншости. Цей закон був спеціально звернений проти „української стихії“. Ніякого аналогічного закону не видано ані в Росії з її мішаним населенням, ані в інших республіках Совітського Союзу, хоч поза межами України, на території ССРСР самих українців нараховується коло 8 мільонів.

Але загальмувати „українську стихію“ большевикам не вдалося. Як у попередню добу, так і тепер — большевицька влада недооцінювала національного моменту на Україні. Московські диктатори, очевидячки, сподівалися за допомогою українізаційного маневру легко підпорядкувати культурний рух на Україні своїм цілям і своїм директивам. Насправді ж українізація, навіть у тих обмежених розмірах, які дозволили большевики, привела до зовсім небажаних для Москви наслідків. Коли в попередню добу большевикам щастило в боротьбі з озброєним повстанням українських „сепаратистів“, то тепер на культурно-національному фронті вони успіху не мали. Культурний рух на Україні не тільки не пішов за директивами російського „пролетарського керівництва“, але почав впливати на самих провідників та творців української „пролетарської“ культури. Від початку українізації совітська преса на Україні не перестає писати про різні „національні ухили“ та „покаянні“ заяви в рядах найвидатніших представників українських комуністів. Письменник Хвильовий із його гаслом — культурної орієнтації на Західню Європу, а не на Москву, комісар освіти Шумський (оборонець Хвильового й послідовний виконавець українізаційної політики), історик Яворський, економіст Волобуєв, комісар фінансів Полоз і багато інших — все це виразники того „непролетарського“ культурного українського руху, що почався на ґрунті проголошеної большевиками українізації. Це були живі протести проти тих тісних шор та обмежень, у які цей рух старалася загнати комуністична Москва.

І протести ці не були безпідставні. Навіть Ц. К. КП(б)У, ця експозитура комуністичної Москви (ще ні разу на чолі цієї партії не стояв українець), у своїй заяві до Виконавчого Комітету Комінтерну з 1927 р. скаржився на існування „російського націоналістичного ухилу“, що проявлявся в „ігноруванні й недооцінці національного питання на Україні“. В заяві вказувалося також, як на прояви цього „ухилу“, на „умалення значіння України, як складової частини ССРСР“, на „формальне ставлення партії щодо переводжування українізації, яку часто визнається тільки на словах“, на „намагання не переводити політики українізації по містах, серед робітництва, а тільки по селах“ і т. д. *)

*) М. Попов: Нарис історії комуністичної партії (большевиків) України. Харків, 1929, ст. 291.

Само собою, поряд із українізаційною політикою, як і в попередню добу, продовжувалась нічим не обмежена економічна експлоатація України. Це також не залишалось без опору з боку української людности. Навіть на сторінках харківського урядового органу „Вісті” не раз висловлювано незадоволення з централістичної союзної господарки, при чім підкреслювано, що Україна Москвою занедбана. Коли в 1927 р. головні міста України Київ, Харків, Одеса звернулися були до уряду з проханням будувати в них текстильні фабрики, то з Москви одержано відповідь: „Нові фабрики будуть будуватися в історичних (?) центрах розвитку текстильної промисловости”, тобто в Московщині. Згадуваний член харківського уряду Петровський на нарадах у Москві жалувався, що „Україна своїм багатством майже дорівнюється Франції”, а бюджет України подібний до бюджету московської губерніяльної ради” (харківський „Комуніст” із 7 грудня 1928). Через систематичний вивіз із України хлібних запасів у р. 1928 дійшло до нового голоду в багатьох районах України.

Економічний визиск України був такий наявний та яскравий, що з різкою критикою господарської політики большевиків на Україні в совітській пресі виступив згаданий комуніст Волобуєв, із походження росіянин. Він доводив, що Совітський Союз визискує Україну не гірше від царської імперії. Указуючи на „непомірно високий процент вилучення зиску українського народнього господарства на союзні потреби”, Волобуєв між иншим підкреслював, що „існуючий порядок затверджування бюджетів перетворює бюджетне право України в фікцію”. *)

Поза всіма цими негативними рисами, українізаційна доба багатьома сторонами була поступом уперед у порівнянні з добою попередньою. Досить того, що тепер большевицька влада орієнтувалася на широкі маси українського селянства та інтелігенції, з якими раніше вела безпощадну боротьбу. Все це відбулося на формах опору української людности проти окупаційного режиму російських большевиків. Замість збройної боротьби та масових народніх повстань, цей опір виявляється тепер головню на ґрунті культурного життя.

Так тяглося приблизно до кінця 1929 р., коли прогошено „генеральну лінію” Сталіна з її п'ятилітнім пляном, загальною колективізацією сільського господарства й т. д. Від того часу починається третя, найстрашніша доба большевицького панування на Україні. Ця доба тягнеться до цієї пори й особливо в останніх роках набрала нечуваних форм варварського нищення українського народу. Замість

*) М. Волобуєв: „До проблеми української економіки” („Большовик України”, Харків, 1928, чч. 2 і 3).

орієнтації на широкі верстви української людности, знову почався масовий національний терор, фізичне винищення української людности голодом і т. д.

4. Пятилітній плян і ліквідація автономних прав України.

Розрив із українізаційним курсом почався у звязку з новою зміною політики щодо селянства. Як „смичка“ з селом свого часу продиктувала большевикам потребу українізації, так тепер „генеральна лінія партії“, з її примусовою колективізацією сільського господарства і ставкою на знищення селянства, як кляси, зробило українізацію непотрібною. Замість „смички“, тепер проголошено боротьбу з селом, тимто завдання українізації, як знаряддя для порозуміння з селом, ставали зайві й навіть небезпечні. Вже в попередню добу большевики мали змогу переконатись, що українізація є палиця з двома кінцями, бо наслідком її значно зміцнилася і зросла відпорність української людности, як нації.

Боротьба за зміцнення большевицької влади переносилася знову в площину господарську, але в інших формах, ніж це було раніше. В центрі уваги тепер стояв пятилітній плян, що мав бути здійснений шляхом централізації всіх сил та засобів Совітського Союзу, шляхом будови господарства, як єдиного союзного цілого. Індустріалізація Совітського Союзу мала переводитися передусім коштом селянства. Але як поставити на службу пятилітнього пляну особливо українського селянина з його відомим індивідуалізмом і ворожим відношенням до большевицької колективізації? Очевидячки, це можна було зробити лише силою, знищенням індивідуального селянського господарства й поверненням селян у кріпаків большевицької держави. Серед таких умов культурно-національне піднесення української людности загрожувало наслідками не тільки в ділянці відповідного виховання українських мас. Воно могло пошкодити, а то й зовсім знищити, всі большевицькі пляни індустріалізації та колективізації, що збудовані передусім на господарській експльоатації України.

Все це висунуло на порядок денний політику відступу від попередніх позицій, політику як-найміцнішого підпорядкування всього життя на Україні московському центрові. В умовах „генеральної лінії партії“, збудованої на необмеженій централізації життя в цілому Совітському Союзі, в очах московського центру ставала небезпечна не тільки українізація, але й ті фіктивні автономні права України, які їй належали згідно з конституцією.

Звідси проголошення пятилітнього пляну (травень, 1929 р.) і особливо проголошення загальної колективізації (осінь, 1929 р.) є тими датами, від яких починається різка зміна в національній політиці большевиків на Україні. Поруч із занедбанням культурного українського життя та відно-

вою Москвою національного терору, крок за кроком переводиться як-найгостріше підпорядкування Москві всіх галузів господарського, культурного й іншого життя на Україні. Водночас іде систематична ліквідація автономних прав СРСР України, з явним порушенням конституції, згідно з якою, як ми бачили, всяка зміна її „належить виключно Всеукраїнському зїздові рад”. Ліквідація переводиться тихо, мовчки, при заявах, що все лишається по-старому. Навіть українізація офіційно не припинена, бо це викликало б опір з боку самих комуністів на Україні. Ось головніші факти цієї „ліквідаційної” діяльності совітської влади на Україні.

Одночасно з проголошенням п'ятилітнього плану починається підготовка величезного монстр-процесу в Харкові, зверненого спеціально проти української інтелігенції. З цією метою вже восени 1929 р. переводиться масові арешти, тисячі українців розстріляно без суда, а в березні—квітні 1930 р. 40 днів іде „суд” над 45 обвинуваченими в одній з найбільших театральних саль Харкова, переповненій глядачами з усіх кінців СРСР України. На чолі обвинувачених — член Української Академії Наук Єфремов, решта обжалуваних — професори, письменники, лікарі, педагоги, священики й т. д. Обвинувачують їх у тому, що ніби-то створили „Спілку визволення України” з метою відірвати Україну від СРСР. Всіх їх засуджують на заслання та в'язницю, а самий процес використовують для фактичного розгрому Української Академії Наук, куди, замість дійсних учених українців, вибирають членами совітських комісарів, таких, як Шліхтер, Затонський, тощо. Ліквідують і автокефальну українську церкву, бо, мовляв, вона теж була зв'язана зі „Спілкою визволення України”. Припиняють українські літературні журнали, як „Літературна газета”, „Літературний ярмарок” і т. ін., ліквідують державне видавництво України, замість якого утворюється т. зв. „Об'єднане видавництво України”, цілком підпорядковане контролі Москви, й т. д. без кінця.

Мету процесу досягнуто: в атмосфері стероризованої людности легше було приступити до переведення „генеральної лінії партії”.

Після розгрому української інтелігенції починається розгром українського села. В січні—лютому 1930 р., коли хвиля примусової колективізації досягла свого найвищого ступня, переводяться масові арешти українських селян, майно їх конфіскується, а їх самих під збройною охороною цілими поїздами висилають, іноді з жінками й дітьми, до концентраційних таборів на Соловецькі острови та в інші північні райони Росії. Лише за ці два місяці виселено з України понад 200 тисяч українських „куркулів”, як „небезпечних” для справи колективізації. Велика маса їх загинула у страшних умовах большевицького заслання та в'язниці. Як у часи

військового комунізму, так тепер національний терор у всіх його формах не перестає гуляти по всій території Східної України.

Нищачі живі національні українські сили, комуністична Москва не забуває і про знищення найменших ознак господарської „окремішности“ України. Передусім у грудні 1929 р. касують трест „Донвугілля“. Замість його організують кілька нових трестів, що безпосередньо входять до всесоюзного вугільного об'єднання. Рівночасно ж російські вугільні трести, як Мосвугіль, Уралвугіль, Сибірвугіль та інші увіходять і надалі до всесоюзного об'єднання на правах окремих організацій. Майже одночасно переводиться централізацію української цукрової промисловости. Правління цукротресту ще в 1924 р. перенесено з Києва до Москви, на Україні залишено лише його філії: в Києві, Гумані та Винниці. На початку 1930 р. цукротрест перетворюється в союз-сахар із центром у Москві й без жадних філій на Україні. Наслідком цього українські кооперативи мусять купувати цукор із українських цукроварень за посередництвом Москви.

Саму кооперацію також переформовано. До п'ятилітки на Україні були свої всеукраїнські об'єднання споживчої (Вукоспілка), сіл.-господарської (Сільський Господар), бурякової (Укрбуряксоюз) та инш. кооперації. На початку 1930 р. в Москві утворено „Всесоюзний Зерносоюз“ і „Всесоюзний Московський Союз Союзів“, у які входять всі об'єднання української кооперації. Зліквідовано й Українбанк на Україні.

Не тільки центри промислового кермівництва, а й головні капітальні вклади, згідно з п'ятилітнім пляном, переносять тепер у природний центр російської держави — на Урал та Сибір, на який свого часу вказував іще знаменитий російський хемік Менделєєв. У червні 1930 р. XVI з'їзд ВКП (Всесоюзної Комуністичної Партії) ухвалює постанову про утворення другої вугільно-металюргічної бази в Урало-Кузнецькому районі. Тимчасом для максимального використання природних багатств України у 1932 р. — спішно починають будову спеціальної залізної-дорожньої надмагістралі Донбас—Москва.

Як відомо, за часів російської імперії російські капітали гніздилися головню на Уралі. На Україні панували капітали англійські, французькі та бельгійські з виїнятком німецьких капіталів, що панували в інших районах б. Росії. *) Самий спір між залізної-рудними районами: Криворіжжям (на Україні) та Уралом був вирішений чужоземним капіталом усупереч тенденціям національного російського капіталу. Тепер

*) М. Яворський: „Україна в епоху капіталізму“, Харків, 1925.
М. Гольдман: „Русский империализм“, Москва, 1926.

із Україною повторюється та сама історія. Досить того, що п'ятилітній плян збудований на повнім ігноруванні потреб правобережної України з її майже 20 мільоновим населенням. Небагато краще положення на лівому березі Дніпра, де за весь час фактично збудовано один лише тракторовий завод у Харкові, та й то після довгої боротьби між Харковом і Москвою. Що ж до широко розрекламовуваної гідроелектричної централі над Дніпром т. зв. Дніпрельстану, то нема сумніву, що це „чудо большевицької індустріалізації“, збудоване буквально на кістках українського населення, що загинуло від голоду, на довший час залишиться німим свідком того, як узагалі господарювати не слід.

В чому не можна відмовити московському центрові, то це в переводженні прискорених темпів „колективізації“ та „індустріалізації“ на Україні (особливо в Донбасі), бо справа не у „капітальних вкладах“, а, навпаки, у грубому, нічим необмеженому визиску господарських можливостей України. Само собою, большевики інформують світ про Україну, як про „передову країну совітського соціалізму“. *) Насправді ж ця „передова країна“, перебуваючи весь час у ролі кольтонії московського комуністичного центру, є країною перманентного недоїдання й голоду широких мас, країною, де тепер знову, як і в роках 1921—1922, дійшло до страшної голодової катастрофи з поширенням людодійства й т. п., хоч не так давно Україна була „хлібною коморою“ Європи. Знову, як і в роках 1921—1922, тисячами гине українська людність від голоду, а комуністична Москва мовчки вивозить хліб із України. Як свого часу від „військового комунізму“ Леніна, так тепер від „генеральної лінії“ Сталіна, Україна мусить терпіти найтяжче. І знову „братський союз“ із Москвою є прокляттям в очах страждальницької людности України.

Серед цих умов ослаблення політичної активності українських мас наслідком голоду, само собою, значно легше переводити як „генеральну лінію партії“, так і продиктовану нею ліквідацію автономних прав України. І цю ліквідацію переводиться.

Вже у травні 1929 р., одночасно з прийняттям п'ятилітнього пляну, XI. Всеукраїнський зїзд рад, як ми бачили, ухвалив „докладніше розроблений“ текст конституції ССРСР, де вже не згадується про „постійного представника України при уряді ССРСР“, зате закон із 1927 р. про рівноправність усіх мов на Україні та про виділення національно-територіальних одиниць стає предметом окремих параграфів цієї конституції.

У листопаді 1929 р., одночасно з проголошенням загальної колективізації, пленум Ц. К. ВКП за докладом Моло-

*) Див. німецьку монографію: „Ukraine“, Харків, 1932.

това касує комісаріяти хліборобства в союзних республіках, а їх головні функції передає новоутвореному „об'єднаному” комісаріятові ССРСР. У мотивах цієї постанови сказано: „Розгортання колективізації та будівництва совхозів не може не викликати в ряді неспокійних районів несамовитого опору з боку куркульських та ин. елементів, які зберегли вплив на селі й провадять уперту боротьбу проти соціалістичного будівництва під гаслом захисту національних інтересів. У цих випадках особливо важно є посилити ролі пролетарської союзної держави і збільшити її організаційно-технічну допомогу”.

З кінцем того самого 1929 р. починаються зміни в галузі управи народньою освітою. Насамперед обмежується компетенцію комісаріяту освіти тим, що дві високі школи: харківський технологічний інститут і дніпропетровський гірничий інститут передається в завідування Вищої ради народнього господарства ССРСР. Одночасно Всесоюзна Академія с.-господарських наук ім. Леніна утворює в Харкові інститут аспірантів на правах окремої високої школи, що підлягає цілком згаданій Академії, обминаючи український комісаріят освіти (в серпні 1933 р., також за директивами Москви, переводиться справжній розгром цієї „Української Академії Хліборобства” з тих мотивів, що, мовляв, до керми цієї академії пролізли „ворожі та контрреволюційні елементи”). Слідом за цим у 1930 р. переводиться уніфікацію загальної системи шкільного навчання. На всеукраїнській нараді окружних інспекторів народніх шкіл у травні 1930 р. тодішній комісар освіти Скрипник заявив: „Скінчилася десятилітня смуга впертої боротьби між системами освіти УССР і РСФСР” (харківський „Комуніст“ з 10. V. 1930 р.). Совітська Україна мала відмінну систему народньої освіти від системи Совітської Росії. Українську систему в порівнянні з російською характеризував професіоналізм. Тепер українську систему скасовано й замінено системою, що існувала в Совітській Росії.

Прибираючи до своїх рук справу народньої освіти, Москва не забула також про кіно, що в большевиків грає велику пропагандивну ролі. Ще в 1927 р. московські „Известія” (ч. 107) скаржились, що на Україні не хочуть російського фільму й що „совітське кіно, створене в Москві, може легше потрапити до Берліну й Парижу, ніж на Україну... Треба — говорилося далі — визнати совітський фільм за культурну цінність, що має право безборонного ходу по всьому Союзу”. „Известія” свого дочекалися. Тепер уже київська „Пролетарська Правда” в березні 1932 р. скаржиться, що московське „Союзкіно відняло в Українфільму фінансові справи й перетворило Українфільм у позичкову канцелярію, яка працює згідно з адміністративними наказами московського центру”. „Союзкіно — говориться там-таки — ігнорує директиви партії про всебічну піддержку національних кіно. Союзкіно

цілком свідомо старається про повну ліквідацію українського фільму, цензурує українські фільми, а сценарії для них повинні перекладатися з української на російську мову. Досі було задержано 60 фільм з темами політичними, господарськими й культурними“.

В січні 1931 р. Москва касує комісаріяти внутрішніх справ по всіх союзних республіках із тих мотивів, що нібито „в умовах соціалістичної реконструкції народного господарства ці комісаріяти стали зайвими ланками совітського апарату“. Функції зліквідованих комісаріятів передається почасти новоутвореним „головним управам комунального господарства“, а почасти центральним виконавчим комітетам окремих союзних республік, їх радам комісарів, а також комісаріятам праці та юстиції. Поруч із ліквідацією комісаріятів внутрішніх справ, переводяться зміни в адміністративному поділі України. Замість триступневого поділу (округа, район, сільська громада), що був установлений у 1925 р., восени 1930 р. касують округи і вводять двоступневий поділ (район і сільська громада), а через півтора року (у лютому 1932 р.), під впливом провалу хлібозаготовчої кампанії в 1931 р., територію України ділять на 5 областей: харківську, київську, винницьку, дніпропетровську та одеську з тим, що поза цими областями залишаються Донецький камінновугільний басейн із містом Маріуполем і Молдавська автономна республіка, що підпорядковуються без посередньо Москві.

Таким чином, спеціально Донецький басейн, як і з господарського, так і з адміністративного боку, цілковито відірвано від України і приєднано до Москви. Ця анексія Донецького басейну очевидячки стане ще „реальніша“, коли будова надмагістралі Донбас — Москва буде доведена до кінця. Нарешті, в 1933 році підпорядковується Москві „самостійний“ комісаріят юстиції тим способом, що утворено нову посаду прокурора ССРСР для „обеднання“ діяльності прокурорів усіх совітських республік.

Коли не рахувати комісаріятів: народного здоровля й соціальної безпеки, що формально нібито ще не скасовані, але фактично, фінансово й щодо законодавства знаходяться в цілковитій залежності від Москви, то треба вважати, що ліквідація автономних прав Совітської України виконана цілком.

Здавалося б, після всіх цих „реформ“ на Україні мусіли наступити так бажаний Москві „послух і порядок“. Насправді-ж сталося інакше.

Від моменту проголошення загальної колективізації Україна не перестає бути тереном найзавзятішого опору проти насильства. Форми цього опору дуже різноманітні. Спершу це були масові пожежі в колхозах, убивства большевицьких урядовців та їх агентів і т. д. Потім ввійшов у по-

стійний пасивний опір, звернений на систематичне нищення большевицьких плянів посіву та зборів урожаю. Українські селяни і робітники бачать, як большевицька влада, не зважаючи на голодування української людности, безоглядно вивозить з України всі харчові запаси. Тому вони просто стараються забезпечити себе на зиму, самі боронять себе від голоду, самі шукають способів боротьби проти ненависної їм чужої влади. В цьому полягає головна причина масового затаювання хлібних запасів, польових крадіжей і т. д., хоч за це винним загрожує кара смерті. Пасивний опір селянства існує на всіх територіях Світського Союзу, але на Україні він набрав характеру боротьби національної.

Наслідком господарського опору українського населення плян хлібозаготівлі провалився в 1931 р. і ще в більшій мірі в 1932 р. Від доби голодової катастрофи років 1921 — 1922 Світська Україна не переживала тяжчого положення, ніж те, що утворилося вже в літі 1932 р. Осіння й весняна засівна кампанія провалилась. Цілі величезні простори залишилися незасіяні. Крім цього, підчас збору врожаю минулого року в багатьох районах, особливо на півдні, залишено на полях 20, 40 і навіть 50 проц. урожаю, якого не зібрали, або не вивезли, або втратили при молоченні*). Велику частину врожаю минулого року вивезено з України. Тимто вже весняні місяці року 1932. були початком голоду на українському селі.

На III. всеукраїнській конференції КП(б)У, що була скликана на початку липня 1932. р. в Харкові спеціально для обговорення становища в сільському господарстві на Україні, згадуваний член харківського уряду Скрипник отверто вказав на причини критичної ситуації на Україні. „Наша ситуація”, — сказав він, — „тяжка. Ми маємо прориви по хлібозаготовчій кампанії минулого року, ми не добрали 70 мільонів пудів. Ми маємо прориви і в продовольчому етапі, і в цілому ряді колхозних господарств у багатьох районах. При недавнім обїзді України я чув у багатьох місцях такі розмови: причиною цієї ситуації є те, що в нас забрали все дочиста. Іншими словами — продовжує Скрипник: — це пояснення говорить: у невиконанні пляну хлібозаготовок, в кепському продовольчому стані винні комуністи, комуністи забрали хліб, тому немає хліба на прожиття, тому тяжкий продовольчий стан, тому є голод“. (Харківські „Вісті” з 11. липня, 1932.).

Конференція ухвалила резолюцію, яка всю вину за недостатки в хлібозаготівлі звалювала на „куркульські елементи“, на „контрреволюціонерів” і т. п. Це не поліпшило ситуації. Голод на Україні зростає.

*) Харківські „Вісті“ з 14 — VII — 1932.

Серед таких обставин прийшло до останніх подій на Україні. У січні 1933 р. ЦК ВКП в Москві ухвалив постанову, якою фактично висловлював недовіря цілому провідові комуністичної партії на Україні. Одночасно поставлено делегувати на Україну в ролі свого представника „з широкими повноваженнями” П. Постишева. „ЦК. ВКП“ — говорилося в цій резолюції — „уважає за доказане, що партійні організації на Україні не виконали доручених їм завдань щодо організації збіжкових достав і виконання збіжжевого пляну”. Харківська комуністична організація, одержавши цю постанову, мовчки вислухала її на своїх зборах, не висловивши жадної „покаянної” заяви, як це звичайно роблять у большевиків у таких випадках.

Як і слід було сподіватися, новопризначений диктатор Москви не мав успіху. Не вважаючи на всі зусилля, весняного засівного пляну не вдалося виконати. Тоді всю силу своїх переслідувань він звертає на безборонний фронт культурного життя і тут шукає винуватців критичного становища на Україні. Московський намісник зрозумів, що українське село і місто обєднані спільною ненавистю до чужої їм влади російських комуністів. Він побачив, що у зрості опору української людности грають ролю не тільки мотиви економічного характеру, але й змагання чисто національні.

А що вже в попередні роки національний терор на Україні зробив своє діло, знищивши активніші елементи української інтелігенції, тепер за вказівками Постишева починається пресова кампанія проти українських лінгвістів і т. п. У результаті цієї кампанії учених діячів із Укр. Наукового Інституту Мовознавства в Харкові, як Курилову, Трохименка та инш., віддано під суд за те, що нібито вони у своїх фільольогічних працях провадили „небезпечну чинність”, а саме: нібито не пристосовували українську фахову термінологію до російських висловів, а навпаки, заводили нові слова, що значно відрізняють українську мову від російської. Одночасно з цими лінгвістами арештовано урядовців із комісаріяту освіти, яких обвинувачують у тому, що вони рекомендували українським школам студіювати західноєвропейську літературу й мало дбали про російських письменників.

Звісно, в усіх цих „злочинах” за винного був признаний насамперед сам комісар освіти Скрипник, що не вжив енергійних заходів проти такої „небезпечної чинности”. Тимто замість Скрипника у квітні комісаром освіти призначено Затонського, а проти самого Скрипника почато божевільне цькування спершу устами самого Постишева на пленумі Ц.К. КП(б)У, а після цього в совітській пресі. Скрипника нарешті викликано на початку липня на партійний суд до Москви, де він скінчив самогубством. Ще раніше через таке саме

цькування покінчив із собою найбільший український комуністичний письменник Хвильовий.

У день похорону Скрипника офіційні керманічі комуністичної партії на Україні поляк Косіор і москаль Попов на зборах „партійного активу” в Харкові заявили таке. Косіор: „З огляду на сучасну міжнародню ситуацію український націоналізм є нашою головною небезпекою, і це накладає на нас обов'язок переведення з ним безпощадної боротьби. На Україні, зокрема на селі, найглибші й найрізноманітніші коріння запустили петлюрівські й взагалі українські націоналістичні елементи, що об'єднані спільною шаленою ненавистю проти партії й совітської влади... Найбільш засміченим через цих контрреволюціонерів є народний комісаріят освіти, його місцеві органи, його науково-дослідчі інститути, а насамперед Українська академія хліборобства. Дуже сильною базою володіли українські націоналісти в Українській Академії Наук. Літературний фронт був також ними обсаджений“ і т. д. (Харківські „Вісті” з 23. VII 1933).

Попов: „Завдання — піднести наше сільське господарство ми не можемо виконати, не очистивши нашу партію, наші совітські, культурні, колгоспні та інші органи від буржуазних націоналістів. Особливо великого значіння в боротьбі з українським націоналістичним ухилом набирає питання про мову й правопис. Цій справі ЦК КП(б)У надає виключне значіння. Буржуазні націоналісти особливо широкую роботу розгорнули над засміченням української мови та термінології, щоб максимально відірвати українську культуру від російської, і в цьому найважливішому питанні т. Скрипник пішов на повіді в цих елементів“. (Харківські „Вісті” з 12. VII 1933).

Само собою, Косіор і Попов у своїх промовах не вказали на головний „гріх”, через який старий більшовик Скрипник, заступник голови харківського уряду і член політ-бюро, попав у неласку перед комуністичною Москвою. Скрипник не любив замовчувати дійсного стану речей на Україні. Як комісар освіти, він, наприклад, у 1930 р. отверто признався, що при „теперішніх темпах роботи” неграмотність на Україні буде зліквідована лише в 1939 р., а по окремих округах у 1957 р. і навіть в 1962 р.*) Таксамо в 1931 р. він опублікував жахливі відомості про стан дітей шкільного віку на Україні: із 1 і пів мільйонів учнів було забезпечених зимовим одягом лише 7 проц.***) В 1932 році він протестував проти безоглядного вивозу хліба з України. Як відповідальний член харківського уряду, він у 1933 р. мусів іще гостріше виступати проти нелюдської політики Москви, яка ігнорує факт голоду на Україні. Незадовго перед самогубством

*) Збірник „Питання соціалістичної освіти”, Харків, 1930.

**) „Комуністична освіта”, 1931, ч. 1.

Скрипника на всесоюзній конференції для заготівлі хліба в Москві комісар Чернов заявив, що Україна „за всяку ціну” мусить у першому кварталі хлібозаготовчої кампанії здати 55 проц. своєї річної квоти. („За індустріалізацію” з 27. V. 1933). Водночас комуністична Москва порозставляла вздовж границі Східної України відділи червоної армії й заборонила втікачам із України переселятися до Східної Росії, де кращі умови. Ці факти свідомого винищення української людності були останньою краплиною, що довела „шовініста” Скрипника до трагічного кінця.

Так почалася нова доба в боротьбі між Україною й Москвою. Варварською політикою московського центру в цю боротьбу втягнуто тепер не тільки українських соціалістів, „контрреволюціонерів”, „націоналістів”, „петлюрівців” і т. д., але й найідейніших українських комуністів. У боротьбі проти московського деспотизму об'єдналася, як ніколи ще під час цієї революції, вся українська нація, цілий український народ.

Чим ця боротьба скінчиться, покаже недалека будуччина. З певністю лише можна сказати, що більшовикам не вдалося спинити національного українського руху й не вдасться. Під натиском широких українських мас Москва примушена залишити культурні здобутки українського національного руху. Залишаються українські школи всіх ступнів, українська мова поруч із російською в органах адміністрації, український театр, українська преса, книги й т. д. Іншими словами: переводиться й досі в життя погляд Леніна й Скрипника, що більшовики для удержання своєї влади на Україні мусять говорити українською мовою.

Більшевицька влада зробила все для розеднання та розпорошення людності на теренах Східного Союзу. Знищила класові угруповання, перевела загальну деклясацію населення. Але національно-визвольні рухи, національні звязки людності залишилися тим, проти чого вона не може знайти порятунку. Зокрема 15-літнє криваве панування російських більшовиків на Україні нічого не змінило в характері українського народу з його старими традиціями свободи та рівності й постійним антагонізмом із деспотичною Москвою. Навпаки, під впливом революції сила національно-визвольного українського руху, змагання українських мас звільнитися зпід опіки Москви надзвичайно зросли. Національний момент при стабілізації відносин на Сході Європи буде грати особливо активну, вирішальну роль.

ПРИМІТКА: Ця стаття є українським текстом публікації Шан. Автора в англійській мові, надрукованої у лондонському журналі „The Slavonic Review” (Vol. XII Nr. 35, Січень 1934: I. Mazepa „Ukrainia under Bolshevik Rule”) до появи останніх розпорядків большевицької влади в українській справі, чим і пояснюється спокійний її тон і те, що в цій статті не згадано про найновіші факти большевицьких репресій на Україні.

РЕДАКЦІЯ.

МИХАЙЛО ОСТРОВЕРХА

Під Чорним Островом

Фрагмент із червня 1920 р.

Був кінець червня. По правобережжі, куди оком кинь — соковита, здорова, соняшна зелень піль, що злегка починала половіти, та темна стіна далеких борів, що обступала простори. Безжурне небо молодечо палало співом пташні.

Армія УНР., за допомогою польської армії, вже була зайняла Київ.

Ми, „тульчинці“, які перебули стільки всяких карколомних пригод партизанів у запіллі большевиків, переходили теж у регулярну українську армію. Я, побачивши світ двома очима (по тифі я довго не бачив на одно око), з клуночком на плечах — 11 червня 1920 року — подався на Винницю. Зі мною три приятелі з с. Нестерварки. Ми йшли шляхом то — пішки, то їхали хурою, тримаючи напрям на Брацлав, Немирів, Вороновичі, Винницю.

У Винницю прибули мабуть по чотирьох днях важкої дороги. Та тут ми застали загальну втечу: відомий прорив армії Буденного біля Житомира, як знаємо, накоїв стільки лиха. Пригадую собі, коли ми прийшли до нашого міністерства внутрішніх справ, то застали лише вивіску, бо самого міністерства вже не було. У місті знову повисла ота насуплена, загадкова атмосфера невідомого, яка так надочучала нам у ті часи.

Ми подалися на Проскурів. За два дні були вже там. Тут стояла на стації Директорія з Головним Отаманом. В місті розташувалися наш генеральний штаб, штаби польської VI-ої армії й деякі дивізійні штаби. Уряд УНР уже був виїхав до Галичини.

Тут у Проскурові ми дістали призначення на військову службу й розійшлися по частинах.

Але й тут довго не посиділи. По якому тижні большевики знову прорвалися коло Деражні. І коли я того дня прийшов із цією вісткою до Генштабу, то ніхто не хотів вірити. Сот. О. Луцький і сот. Гомзин схилилися над мапою: коли-б був такий прорив, було б погано! А власне такий прорив був, тільки не хотілося нікому з нас вірити, що треба покидати Україну.

Кілька годин пізніше прийшов наказ: Генштаб вагонується й їде до Волочиск. На стації, пригадую, ми трохи говорили про те, чому поляки — здається штаб VI армії — вагонується у передніх вагонах, а ми в задніх.

Я, з моїм приятелем хорунжим Миколою Малютою, примістилися на даху вагону поруч із кондукторською будкою,

яка дещо виставала (австрійські вагони). У вагоні-ж „нашому“ містився командний склад старшин і службовців. Між іншими були там напевно підпол. Снігурів, сотник О. Луцький, пор. Семенів.

Сонце якомось сумно світило. Синє небо непривітно прозоріло в височині. Хмари на заході зловіще багровіли. З усіх усюдів лиховісно глядів на нас світ.

Ми вдвійку з приятелем, простягнувшись на даху вагону, послули. Прокинулися, як поїзд рушив.

Був пізній літній вечір. Здивовано кліпали над нами зорі, яких немов бентежив різкий стук коліс нашого поїзду. А поїзд, рушивши з місця, став гнати.

Я, обпершись плечима об стіну будки, глядів у темніть вечора.

На камінецькому переїзді я помітив, що на шляху, який іде на Ярмолинці, біля казарм, здіймається курява. Ще хвилина, приглядаюся краще. Що-сили летять кіннотчики з гоними шаблями. Поїзд став гнати, як навіжений.

Було нам ясно, що ті кіннотчики — це большевики. Злізти з даху, щоб про це сказати у вагоні, не було змоги через шалений рух поїзду. Було ясно й те, що та кіннота наробить жахливого бешкету в Проскурові, налітаючи так несподівано та ще вночі.

Це так ми вдвійку з Миколою міркували: він, укладаючися краще до сну, а я стягаючи чоботи й кладучи їх під голову.

Промелькнула стація Гречани. Мій приятель спав. Мене муляв несупокій темної ночі, яку лютим звірем розпанахував наш поїзд. Обабіч темно й непроглядно стелилися поля, яких тишу будив гамір поїзду. На землі ані єдиного світла. Лише зорі на небі якомось так дивно прижмурювали очі, немов лякалися загадкової темені землі, що мовчки причаїлася.

Поїзд додав ходи: гнав у долину з невеличкої похистости...

Нестерпний, жахливий удар, дзенькіт, брязкіт, крик, гам розлігся у просторах ночі. Це лиш момент. Увесь тулуб довжелезного поїзду тричі, кожного разу слабше, рванувся вперед, щоби далі гнати. Але не сила. Зупинився й завмер серед тиші.

На мені був Микола. Ми обидва немов зіллялися зі стіною будки, яка врятувала нам життя: не було б її, ми були б злетіли під колеса.

Я й не стямився, як був уже взутий і добувався до дверей вагону. У вагоні усе було мішма. На переді поїзду за-клекотів кулетомет. Понад нами кулі дірявили свистом густу темніть ночі. З вагону підп. Снігурів стеремкотів на нас, націливши до нас револьвера:

— Хто ви?

— Свої! З даху вагону.

Почали з вагонів вискакувати всі, хто там був: кожный хоче глянути на світ, що там коїться. Та в перших хвиликах метушні — притуплені запитання, відповіді. Ніхто не знає, в якому місці находимося: ніч.

В темені ночі залунав голос генералквартирмайстра, полковника генштабу Євгена Мишківського:

— Озброєні! Збірка біля вагонів!

І обабіч залізничного шляху, де стояв наш поїзд, були виставлені сильні застави, щоб ворог, коли схоче наступати, натрапив на перепону.

Так і світанку діждалися.

Прийшов і ранок. Розхилив очі: ворога не видно. Ми стоїмо перед містком між стаціями Гречани й Чорним Островом. Ближче до Чорного Острова. Цей саме місток підминували большевики. Паротяг лежав догори колесами в невеликім струмочку. Перші вагони — здається сім — купа трисок, заліззя й людей. На стації Чорний Острів стоять большевики, а в містечку Чорний Острів, праворуч, спереду, теж трохи большевиків та селян з містечка й із Пашковецької волості. На шляху, праворуч, стоїть полишене самотне авто.

Завязалася стрілянина. Ми почали наступати на Чорний Острів: на стацію — польське військо, на містечко — старшини й козаки та жінки з генштабу.

Наш відділ провадив полк. Є. Мишківський. Наступаючи, ми зліва довідалися, що в наступі на стацію згинув старшина польської армії граф Грохольський. Наша розстрільна посувалася вперед на містечко. Голос полк. Є. Мишківського, який безнастанно давав точні, ядерні, виразні накази, лунав по лінії й був осередком піднесеного настрою в наступі. Нас кількох — мабуть чотирьох —: полк. Є. Мишківський, хорун. М. Малюта я й ще хтось, — хильцем посувалися дорогою в містечко. Перед нами в глибині, де кінчається дорога, за яких 200—250 метрів, виставали з землі голови наших дядьків і большевиків, які шпарили по нас густим вогнем із рушниць. Ми посувалися далі, тримаючи криком звязок із крилами, які знаходилися обабіч доріжки вгородах.

Полк. Є. Мишківський піднісся й звернувся до правого крила розстрільної, що наступала. Піднявши праву руку, він дав наказ:

— Праве крило, не зупинятися! Йти безупинно вперед! І швидко ліг під тин.

— Я ранений, — сказав він тихо.

Хор. М. Малюта й я підповзли до нього. Він уже лежав у калюжі крові, що поволі всякала в порох доріжки. Ніяких перевязок у нас не було. Був він ранений у ліву руку й крізь ліву ногу в удо.

— Заберіть мене звідсіля! — легким голосом попросив нас.

Ми вдвійку й той незнайомий третій, а там іще хтось із великим трудом під шаленим скорострільним огнем, дотягли полк. Є. Мишківського до кінця вулички. Щойно тут почали перевязувати рани, від яких полк. Є. Мишківський невдовзі й умер у Тернополі, де його й поховали.

Сонце хилилося до заходу. Бій затягався. Зправа почали гарматним вогнем обстрілювати наш поїзд, у якому були ранені й жіноцтво.

Раптом звідкись узявся Юрко Тютюнник, який виявив незвичайну енергію й відвагу. Большевики, натиснені з двох боків, із нашого й новими польськими частинами з Волочиськ, були розбиті.

Наша група, з того розбитого поїзду, вернулася до Прокурова, який теж за той час був очищений від большевиків.

А на другий день рано новим поїздом відїхали ми до Підволочиска, куди прибули без перешкод.

АНДРІЙ ЖУК

Як дійшло до заснування „Союзу визволення України“

(Спомини у 20-ліття „Союзу“).

Початки політичної акції, яка в роках світової війни велася під фірмою Союзу визволення України, відносяться до 1911 р., отже на три роки перед вибухом війни.

В перших числах березня 1911 р. відбулися у Львові наради гуртка політичних емігрантів із Наддніпрянщини: автора цих рядків, Володимира Степанківського й Левка Юркевича, при участі Вячеслава Липинського, що не був емігрантом, а часово перебував у Галичині, друкуючи в Кракові свою працю „Z dziejów Ukrainy“. З галичан у нарадах брав участь д-р Володимир Кушнір, редактор „Ukrainische Rundschau“ у Відні.

У висліді нарад визнано за потрібне **розпочати активну політичну діяльність самостійницького характеру** й за для цього творити самостійницькі політичні організації на Україні та звязатися з самостійницькими групами, що вже існують, як от Українська Народня Партія та »Оборона України«. Поодинокі самостійницькі організації мали бути пізніше об'єднані в одному провідному центрі, з задержанням автономности частин, що для них спільні були б лише постуляти державної самостійности України та активна боротьба за

здійснення цього постуляту. Як перший крок у цьому напрямі — видавати у Львові періодичний орган, що мав бути ідейним осередком руху, а в трактуванні різних питань укр. життя виходив би з **інтересів нації, як цілоти**. Орган мав називатися „Вільна Україна“.

За **програму для органу** прийнято отсі, запропоновані мною точки, як вислід наших принципіяльних дискусій:

1. Культурний і економічний розвиток укр. народу можливий тільки тоді, коли укр. народ матиме відповідні до того умови.

2. В централістичній і поліційній Росії нема виглядів на національний розвиток укр. народу.

3. Чергове завдання укр. політики повинно полягати у пробудженні в масах укр. народу свідомости протилежності економічних і культурних інтересів України й Росії та у викликанні масового національно-політичного руху. Для цього треба на весь зріст поставити укр. національну проблему.

4. Територіяльний (економічний) визиск України Росією і гальмування нею культурного розвитку нашого народу є базою національно-політичних постулятів, спільних для всіх верств укр. народу.

5. Забезпеченням усебічного культурного й економічного розвитку укр. народу може бути тільки національна незалежність, а **незалежна Україна може бути витвором тільки укр. національної революції**.

6. Етапом до національної незалежності укр. народу може бути прилучення України або її частини до Австрії, котра тепер краща для нас, ніж Росія, злучення з Галичиною та Буковиною й зорганізування в окрему національно-територіяльну одиницю.

7. Державний упадок Росії та її розбиття були б в інтересах усіх національностей, що її заселяють, і прискорили б суспільно-політичний розвиток у цілій Європі.

8. В своїх національно-політичних змаганнях використовувати всі, що існують на Україні, можливості громадської діяльності й не ставитися негативно до участі в загальнім політичнім життю, оскільки це сприятиме національно-революційній діяльності.

9. Практичним національно-політичним постулятом для Австрії є поділ Галичини.

В органі мали пропагуватися: активні протести проти русифікаційної системи, використовування всяких нагод для національних маніфестацій і демонстрацій, популяризація клича »Свій до свого«, економічний бойкот чужинців, взагалі активні виступи національного характеру, які в своїм розвитку довели б до національного повстання, коли б на те прийшов відповідний час.

У відношенні до легальних форм укр. життя, як „Прогресі“, тощо прийнято, що їх треба піддержувати й використувати.

стовувати, як засоби для національного освідомлювання мас.

У відношенні до укр. політичних партій стало на тому, що співробітництво можливе тільки з тими партіями, які в засаді стоять на становищі національної незалежності, а як форму державної організації визнають демократичну республіку, хоч між учасниками нарад були й прихильники монархічної ідеї (Липинський).

У відношенні до інших народностей на Україні постановлено, що всі народності мають право плекати свою культуру, але ми будемо боротися проти прищеплювання нашому народові чужої культури.

Вкінці намічено зміст першого числа журналу, а мені поручено ведення органу. До співробітництва в органі було порішено запросити з емігрантів Вол. Дорошенка й М. Залізняка. Опісля В. Липинський посвятив у цю справу Вол. Темницького, що перебував тоді в Кракові, а я заручився співробітництвом Ів. Крипякевича, що був тоді молодим гімназіальним суплентом у Львові.

Про ці наші пляни були повідомлені митрополит гр. Андрій Шептицький і проф. М. Грушевський. Перший віднісся до справи прихильно, а другий — з великою резервою, майже негативно. Тільки з плянів наших нічого практичного на той час не вийшло.

Не було між нами одностайності. Л. Юркевич відразу відтягнувся від справи, бо стояв далі на клясовій позиції ортодоксального марксиста, заступаючи погляд, що для виразника інтересів пролетаріату неможливе співробітництво з людьми, що думають „по буржуазному“. З відходом від справи Юркевича відпала надія на гроші, потрібні для видання органу, які він на початку наших розмов обіцявав дати.

А Степанківський, як пізніше виявилось, мав »тиху спілку« з Кушніром і вже тоді як не навязав, то збирався навязати зносини з офіційними австрійськими й іншими чужоземними чинниками, тому все оглядався на ті сторонні чинники, як вони глядітимуть на таку чи іншу поставу укр. справи. З одного боку Степанківський заявляв себе австрофілом, а з другого не виключав можливості робити якусь укр. політику й з Росією! Взагалі обстоював обережне й загальникове формулювання наших національних завдань. Це його становище виявилось між іншим в опозиції проти назви органу. Замість „Вільної України“ він пропонував „Визволення“, зробив із цього принципову справу й почав крутити.

Зі Степанківським тримав В. Кушнір. Обидва вони, голублячи надію, а може й маючи запевнення допомоги на видання органу ззовні, хотіли взяти справу в свої руки, щоб повести її в бажаному для себе напрямі. Отож почали агітувати мене, щоб я прихилився на їх бік. Я пропозиції їхні від-

хилив, бо виключав покищо потребу звязувати наші пляни з якими-небудь сторонніми чинниками.

Ще більше непримиренне становище займав В. Липинський. В одному з листів до мене, він між иншим писав:

„Питання про назву (органу), само по собі очевидно дрібне, у нас набрало спеціального значіння. Річ у тім, що за назвою у нас криються **два напрями**, два цілком осбні світогляди. Коли я стою і стоятиму за „Вільну Україну“, то роблю це тому, що ця назва ясно й виразно означає ціль, до котрої я йду, а тою ціллю є Україна, не „російська“ й не „австрійська“, а **Україна Вільна**, тобто Україна, котра користується всіма засобами для вільного і всестороннього розвитку... Натомісьць той, хто хоче „Визволення“, каже про потребу тільки визволити Україну з сучасних умов, визволити, скажімо ясно, з ярма російської держави, але далі не йде. Про те, що буде з тою „визволеною“ зпід Росії Україною, назва часопису нічого не говорить, а зміст може говорити всяко. І нічого, по мойому, загортати в бавовну того факту, що між нами є: 1) австрофіли без застережень, **по цілям** нашої діяльності і 2) австрофіли тільки **по сьогоднішній тактиці** і то з великими застереженнями... До цих останніх належу я і заявляю зовсім ясно і непохитно, що можу пристати тільки й виключно до такого діла, в котрому австрофільство буде лише тактикою, а котрого ціллю буде повне й цілковите визволення України“.

Цей уривок із листу В. Липинського як не можна краще характеризує ті різниці між нами, що намітилися вже під час наради, а гостро зазначилися по нараді й унеможливили спільну працю її учасників. До „австрофілів без застережень“ можна зарахувати Степанківського з Кушніром. Безкомпромісовим самостійником і соборником був Липинський, для якого австрофільство було лише тактикою дня і то з великими застереженнями, залежно від становища Австрії до своїх українців.

Я займав середню позицію. В засаді не мав я нічого проти австрофільства, себто проти розвязки укр. справи у звязку з Австрією, тільки вважав це за предмет нашої дипломатичної акції на майбутнє, а не отвертої маніфестації нашої орієнтації в цей бік відразу. Більше ваги я привязував до створення організаційних завязків самостійницької акції, як за кордоном, так і на самій Україні та на зацікавлення укр. справою зовнішнього політичного світу, дорогою дипломатичною. Я йшов далше і вважав за неминуче шукати помочі зовнішніх чинників для нашої політичної акції, але відкладав це на пізніше, коли для цього створяться відповідні обставини. Що-ж до пропаганди ідеї державної самостійності України серед власної суспільности, то в цій справі, очевидно, не було потреби оглядатися на зовнішні чинники й затемнювати її яким небудь „фільством“. У цьому я був згідний із Липинським і в порозумінні з ним рішив видава-

ти орган без „австрофілів“, але через брак матеріальних засобів готове до друку перше число журналу не могло повийтися*).

Так неудачно скінчилася перша проба вияву назовні укр. самостійницької думки. Але це був важний початок того політичного ферменту серед політичних емігрантів із Наддніпряни, який із вибухом війни в 1914 р. вилився в заснуванні «Союзу визволення України». Організаційними виявами цього ферменту були „Молодоукраїнський Комітет“, заснований В. Степанківським у Львові, котрий, крім видання поклику до суспільности про складання датків на його цілі, нічим себе не проявив і скоро завмер**), та заснований мною в листопаді 1912 р. „Український Інформаційний Комітет“, котрий полишив по собі дещо більше слідів.

Укр. Інформаційний Комітет поставив собі за ціль пропаганду справи визволення України в Європі та зацікавлення цією справою офіційних чинників Австро-Угорщини й інших держав. Комітет складався майже виключно з галичан.

На голову Комітету упрощено проф. Романа Залозецького, що був англійським конзулом у Львові. Заступником голови став д-р Володимир Бачинський, секретар «Народнього комітету» укр. нац.-дем. партії Галичини, а секретарські функції припали мені. Серед членів комітету були тодішній редактор «Діла» д-р Василь Панейко, Ярослав Весоловський, Василь Пачовський, Іван Петрушевич та інші. Комітет мав згодом перетворитися в політичну організацію, або покликати до життя окрему політичну організацію, лишаючися сам органом тої організації для літературної пропаганди укр. справи.

Міжнародне становище було тоді дуже напружене у звязку з війною на Балканах. Росія явно спочувала балканським державам у війні з Туреччиною й піддержувала їх, а інтереси Австро-Угорщини вимагали збереження status quo на Балканах та зміцнення Туреччини. Обидві суперниці за впливи на Балканах готові були вступити в бій. Збройний конфлікт між Австро-Угорщиною й Росією висів у повітрі. Представники укр. партій Галичини відбули 7.XII 1912 р. спільну нараду й оголосили публично деклярацію, що на випадок австро-російської війни галицькі українці стануть по стороні Австрії проти Росії, як найбільшого ворога України. Наступив отже час для практичної політики в інтересах російської України.

Голова Укр. Інформ. Комітету проф. Р. Залозецький відбув спеціальну подорож до Відня, щоб навязати зносини

*) Докладніше про це я розповів 1923 р. на сторінках віденського „Визволення“.

**) Докладно про „Молодо-український Комітет“ розповів я в тім же віденським „Визволенні“.

з австро-угорськими урядовими сферами й поінформувати-ся, що там думають про російську Україну, чи беруть її в раху-бу в політичних калькуляціях на випадок війни з Росією. Зібрані проф. Р. Залозецьким інформації нічого втішного для нас не давали. У Відні ставку ставили на поляків, а укр. справа відсувалася у далеку сутінь і лишалася покищо під обсервацією...

В міністерстві війни, чи в міністерстві закордонних справ доручили проф. Залозецькому гектографовану відозву Укр. Народньої Партії, видану з приводу війни на Балканах, дуже ворожу до Австро-Угорщини й Німеччини... А Укр. Нар. Партія була єдиною самостійницькою партією на Україні, на яку учасники описаних вище львівських нарад у 1911 р. рахували, як на спільничку в' проєктованій укр. визвольній акції, що зверталася проти Росії, отже мусіла бути якось по-годжена з інтересами Австро-Угорщини і Німеччини. Тимчасом відозва Укр. Нар. Партії говорила, що настрої російських українців на місцях не відповідають настроям і політичному наставленню як політичних емігрантів із російської України, так і австрійських українців; що Австро-Угорщина не може рахувати на російських українців на випадок війни з Росією, отже й українці по цей і по той бік кордону нічого не можуть сподіватися для себе від Австро-Угорщини... Одначе відомість про існування у Львові організації, що поставила собі визвольні цілі супроти російської України, прийнято у Відні прихильно.

Зустрівши у Відні гірше відношення до укр. справи, ніж можна було сподіватись, проф. Р. Залозецький цілком охолов до справ Укр. Інформ. Комітету, хоч і перед тим не дуже ним захоплювався. Балкансько-турецька війна була зльокалізована, в міжнародніх відносинах наступило відпруження й політичне життя почало текти своїм звичайним руслом. Потреба поновлення дипломатичних заходів з боку Укр. Інформаційного Комітету, як перед австрійським, так і перед іншими чужими чинниками, покищо нічим не викликувала-ся, тому діяльність Комітету протягом 1913 р. і першої полови-ни 1914 р. обмежилась на тому, що навязано контакт із ці-лим рядом осіб, котрі займалися пропагандою укр. справи в ріжних краях Європи (І. Бочковський у Празі, Я. Федор-чук у Парижі, Л. Шишманова-Драгоманова в Софії, Джордж Рафалович у Лондоні*) тощо; видано дві публікації про укр. справу у англійській та французькій мовах та роблено заходи для навязання контакту з поодинокими особами й політичними групами на Україні.

Дуже помічний був мені при веденні справ Інформ. Ко-мітету канадійський укр. патріот, Орест Жеребко, що

*) Інформаційну журналістичну роботу в Лондоні започаткував іще в 1911 р. В. Степанківський. Опісля повстав у Лондоні Український Комітет із англійців, секретарем якого був Джордж Рафалович. А. Ж.

в 1913 — 1914 рр. перебував у Львові і щиро перейнявся ідеєю, яка лежала в основі організації Комітету, та його практичними завданнями. З галичан, що належали до Комітету, ближче цікавилися його справами В. Бачинський та В. Панейко, з котрими я в потребі порозумівався.

В. Липинський не належав до Укр. Інформ. Комітету, бо по закінченні друком своєї праці збирався вертатися на Україну, а перебуваючи постійно в Кракові, не міг брати безпосередньої участі в його діяльності. Але існування такої організації вважав потрібним.

В першій половині грудня 1912 р. прислав він до Комітету, на мої руки, обширний меморіал „Про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі”, дозволивши зробити ужиток з того меморіялу виключно за моєю згодою.

В основу меморіялу В. Липинського були покладені такі тези:

1) Укр. нація має право на вільне й незалежне національне та політичне життя на власній території.

2) Розвиток укр. нації, позбавленої сильної маєтної верстви, тісно зв'язаний із розвитком політичної демократизації й проведенням соціальних реформ, економічно корисних для широких народніх мас.

Виходячи з цих основних підстав політичного думання, Липинський приходить до висновку, що

1) централізаторська, однаково—ліберальна чи чорносо-тенно-націоналістична, Росія є нашим головним і непримирним ворогом,

2) консервативно-клерикальна католицька чи ліберально-жидівська Австрія не є нашим союзником.

На підставі вище сказаного, Липинський виводив такі можливості в разі австро-російського збройного конфлікту:

1) Або на нашій території останеться „status quo” і війна скінчиться територіальним поширенням Австрії на полудневих границях у напрямі Адріятику (тоді кошти війни заплатимо ми кровю укр. вояків австрійської і російської армії та матимемо в результаті ще більше ослаблення нашого національного організму).

2) Або Росія займе Східню Галичину й Буковину, що було б для нас тепер катастрофою.

3) Або Австрія займе частину правобережної України, що буде для нас дуже некорисне, бо прилучена до Австрії частина правобережжя опинилася б у такому становищі, в якому знаходиться Східня Галичина: стала б тереном польської експанзії.

На цій підставі Липинський визначав ось таку політичну орієнтацію: В майбутній австро-російській війні не ставати свідомо, виразно й голосно ні по стороні Австрії, ні, тим більше, по стороні Росії. І на терені занятим воюючими арміями

поводитися зовсім пасивно, але й зовсім лояльно супроти воюючих між собою держав.

Поза теренами майбутньої австро-російської війни, — що, на думку В. Липинського, обняла б Волинь, Поділля й частину Київщини, — величезна територія України лишається вільною для діяльності тих українців, що свої політичні пляни не звязують із інтересами воюючих між собою, а нам ворожих держав. Тому завданням усіх свідомих українців, повинно бути: у разі вибуху австро-російської війни підняти на цій не занятій воюючими арміями українській території масовий рух за повним визволенням України зпід ярма чужих держав.

Гасла руху мали б бути такі:

I. Політичне: Україна в етнографічних границях стає незалежною державою під протекторатом Росії або Австрії й обов'язується заховувати повну неутральність супроти цих держав. Форма правління — конституційна монархія — залежатиме від укр. конституанти й становища Європи.

II. Соціально-економічні: 1) **Робітнича мінімальна програма:** 8-годинний робочий день, державне забезпечення і т. д. 2) **Укр. земля для укр. нації:** а) приватна власність на землю, що належать до українців, без ріжниць віри і походження, до 500 десятин лишається непорушна, б) вся земля від усіх не-українців і понад 500 десятин укр. посілости, викуплюється по справедливій оцінці, в) від ворогів України, що виступатимуть проти укр. визволення, землю конфіскується, г) конфіскуються також усі казенні, удільні і т. д. землі, е) з викупленої і сконфіскованої землі утворюється національний земельний фонд, з котрого наділять у приватне й діичне володіння по трудовій нормі всіх, хто зі зброєю в руках візьме участь у боротьбі за визволення України, ж) видається закони про обмеження приватної земельної власности до 500 десятин і заборону в межах укр. держави володіти землею не-українцям.

III. Релігійне. Повна свобода всіх укр. віроісповідань із укр. ієрархами (православний патріарх, греко- і римо-католицькі єпископи українці) на чолі, з задержанням православною церквою першого й начального місця.

Політичні перспективи укр. визвольного руху малював собі Липинський так:

1) Для Європи, котра не бажає зміцнення Австрії коштом Росії, отже насамперед для Англії і Франції, укр. державна незалежність буде так само бажана, як незалежність Альбанії для противників зміцнення Сербії коштом Туреччини.

2) Для Європи, котра бажає ослаблення Росії, отже насамперед для Німеччини й Швеції, неутральна укр. держава дасть найкращий вихід при ліквідації австро-російської війни.

3) По нашому боці буде балканський союз, в разі побіди над Туреччиною. Сербія тому, що вона не бажає зміцнення Австрії, а Болгарія через константинопільське питання, в котрому Україна (виключаючи переїзд через Дарданели) не мала б таких державних амбіцій, як Росія.

4) Не буде противитись укр. незалежності й Румунія, яка дістає при цьому Басарабію й румунську частину Буковини.

5) Соціяльний і національний бік укр. повстання викличе подібні соціяльні та національні рухи в сусідніх державах Австрії та Росії, ослаблюючи тим обидві небезпечні для нас сусідки.

6) В разі неповної перемоги укр. боротьби за незалежність, із нами всеж більше рахуватимуться ті держави, в межах котрих ми опинимось.

7) В разі повного розгрому лишиться в укр. масах і в Європі ясна й виразна укр. політична ідея, не засмічена ні русофільським, ні австрофільським намулом. І ідея ця зможе при першій нагоді знову віджити, як відживали раз-по-раз козацькі постання в XVII ст.

Для переведення в життя ідеї національного повстання за державну незалежність України Липинський пропонував на кінці свого меморіялу заснувати **Союз укр. державників — Союз визволення України**. Союз цей розпочинає зараз літературну агітацію в напрямі вищенаведеної програми і в разі вибуху австро-російської війни б'юкується з тими укр. партіями, які на підставі спільної мінімальної соціяльної п'латформи згодяться підняти масовий рух за політичною незалежністю України.

Коли б же це показалося неможливим, то в разі вибуху австро-російської війни українці мусять заховуватися **зовсім пасивно**, ведучи далі по той і по цей бік кордону політичну й культурну організаційну роботу.

Такий зміст меморіялу В. Липинського. Укр. визвольна справа знайшла в ньому чисто доктринерське трактування, позбавлене найменшого політичного реалізму. Тому не міг він стати п'латформою для ніякої політичної організації, котра хотіла б в часі війни вести дійсно якусь укр. політику і зробити щось позитивне для укр. справи.

Заняте Липинським становище зводилося в суті річи до того, на чому в дійсності й стали російські українці на місцях по вибуху війни, а саме — до „неутралітету лежачого“, по образному вислову одного укр. фейлетоніста. Такої позиції укр. політичні емігранти і галицькі українці не мали потреби займати.

В листі до В. Липинського я дав йому зрозуміти, що зі змістом його меморіялу не цілком погоджуюсь, але покликання до життя політичної організації, в роді проєктованого ним Союзу визволення України, вважаю конечним.

Отже опрацювання реальної програми, на основі якої можна б було провадити укр. визвольну діяльність у часі війни, було справою актуальною. Бо тільки з реальною програмою можна було пускатися на вишукування й приєднання до справи відповідних осіб зпоміж укр. громадянства по обох боках Збруча та братися до ліплення якоїсь організації. А що на основі якоїсь програми мали навязуватися відносини й з зовнішніми політичними чинниками, то, річ ясна, що ця програма мусіла бути більше-менше приємлива передовсім для тих зовнішніх чинників, без яких ми не могли обійтися і на яких нам залежало у нашій визвольній боротьбі проти Росії, як на природних союзниках.

В тому часі мої погляди на характер політичної акції російських українців на випадок війни остаточно сформувалися і знайшли свій вислів в „основах, на яких покликуються до життя політична організація, під наголовком „Український Комітет“. Ось майже дослівний текст „основ”.

1) Укр. Комітет є організацією часовою. Повстає він з огляду на тривожну міжнародню ситуацію і можливість австро-російської війни.

2) Укр. Комітет є організацією загально-національною, безпартійною (але не міжпартійною) для Російської України.

3) Завдання Комітету:

а) Виступати публично перед відповідними політичними чинниками в характері репрезентанта національно-політичних інтересів укр. народу в Росії.

б) Старатися з ситуації, яка панує тепер в міжнародніх відносинах та яка могла б утворитися внаслідок австро-російської війни, відповідними заходами та при допомозі відповідних засобів, придбати найбільше користей для справи національно-політичного визволення України.

в) На випадок австро-російської війни, чинно допомагати Австрії й її союзникам проти Росії.

4) Платформа, на якій обєднуються члени Комітету та яка служитиме Комітетові за вихідну точку в його діяльності і в укладах із відповідними політичними чинниками в Австрії на випадок побідної війни, така:

а) Самостійність, або ж найдалі ідуча автономія окупованих укр. земель у Росії та прилучення до них укр. частин Галичини, Буковини й Угорщини. Ці землі мають називатись: Українське королівство, під зверхництвом династії Габсбургів.

б) Представницький устрій Укр. королівства, з широкими громадянськими свободами.

в) Першенство укр. мови в органах законодавства, адміністрації, самоуправи, в суді, школі й церкві.

г) Земельні реформи, з вивласненням при допомозі викупу земель великих землевласників на користь Укр. королівства, з відданням цих земель та земель, які в Австрії й Росії

належать до держави й корони, в користування хліборобському населенню.

5) Для досягнення поставленої цілі Укр. Комітет має:

а) Входити в пертрактації з міродатними кругами австрійської й інших держав, українськими й іншими політичними партіями, організаціями й інституціями та приватними особами й заключати з ними умови в справах, обнятих §§ 3 і 4 цих основ.

б) Старатися впливати на діяльність перелічених під § 5, уступ а) чинників, у напрямі здійснення поставлених Комітетом цілей (§ 3, уступ б) і в) та на основі поданої в § 4. п'ятокформи.

в) Покликувати до життя й підпомагати різні організації, котрі можуть бути потрібні й корисні для досягнення поставлених Комітетом цілей.

г) Старатися прихильно настроювати укр. людність до Австрії, а на випадок війни викликати заворушення в запллі російської армії та інакше шкодити рухові російських військ. Натомісць у запллі австрійської й союзних із нею армій улегшувати рух війська на укр. території, чинно допомагати операціям цих військ та при організації порядку й тимчасової адміністрації в занятих землях.

б) Укр. Комітет діє в тісному порозумінні і в звязку з тою організацією австрійських українців, яка поставить собі аналогічні завдання (§ 3) і прийме аналогічну п'ятокформу (§ 4).

7) Про внутрішню організацію комітету, способи й засоби діяльності постановляє окремий правильник.

З цими „основами” познайомив я В. Бачинського й В. Панейка та почав робити заходи, щоб довести їх до відома деяких осіб на Україні, чи вони пристануть на них, і взагалі довідатись, як дивляться ті особи на справу, чи можна на них рахувати, як на однодумців. Галицьким політикам також важно було знати, які настрої панують серед російських українців, яке їх становище до подій. Рішено було вислати на Україну спеціальних післанців, котрі б на місці про все розвідались. Цими післанцями були Михайло Струтинський і Василь Панейко.

Оскільки пригадую, обидва вони відбули подорож на Україну по латинських різдвяних святах, отже в першій половині січня 1913 р. М. Струтинський був у Києві, а В. Панейко мав побувати у Києві, в Лубнях і в Харкові. Від мене Струтинський мав поручення розвідатись про настрої серед академічної молодіжї, серед якої він мав знайомості, а В. Панейко мав поручення відбути інтимні розмови в Харкові з М. Міхновським, у Лубнях із Шеметами і про все, що ми у Львові думаємо й плянуємо, найдокладніше їх поінформувати та до будучої акції на запроєктованих мною основах приєднати, а в Києві скомунікуватися з провідними особами з укр. соціально-демократії та розвідатись про їх погляд на справу.

М. Струтинський вернувся з Київа з досить приємними вражіннями. Київська академічна молодь була настроєна проти Росії й становила підхожий матеріал для агітації на користь проєктованої акції. Менше приємне вражіння зробили на Струтинського представники старшого укр. громадянства, — всі вони були дуже далекі від великих політичних проблем, жили буденними культурними інтересами, і з ними годі було навіть здійсмати розмови на політичні теми.

З дуже сумними вражіннями повернувся з України В. Панейко. Його вражіння були до такої міри сумні, що він навіть розповідати не хотів, щоб галичан і емігрантів у розпуку не вводити. Взагалі місія Панейкові менше вдалася, ніж Струтинському. Міхновського він не застав у Харкові, до Лубень чомусь не міг заїхати, а в Київі лише здолав зробити одному-двом патріотам візити. Та ці патріоти були так настроєні, що він не зважувався навіть зняти з ними розмову на цікаві для нас теми. З тим він і вернувся назад.

Так і не вдалося на цей раз навязати потрібних звязків з Україною. Дещо було зроблено в цьому напрямі трохи пізніше. В літі 1913 р. М. Міхновський і Ол. Степаненко були у Львові, вертаючися з якогось західньо-європейського літництва, і я з ними обговорив усі справи, зустрів повне одобрення для моїх плянів і становища і навіть дістав від М. Міхновського відповідне освідчення на письмі.

Протягом цих трьох років нашого ідеологічного й організаційного поготівля на еміграції перед вибухом війни в 1914 р., в Галичині перебувало досить багато російських українців у переїзді до дальших європейських країв, або в поворотній дорозі на Україну. Але все це була публіка дуже далека від таких „авантурницьких” плянів, які ми тут снували. Крім Міхновського й Степаненка, між ними не знайшлося ні одного, кого можна було б посвятити в справу й приєднати до якогось звязку з нами. Отже коли вибухла війна, то на Україні про можливість якоїсь політичної акції в імені російських українців по цей бік фронту, знали тільки М. Міхновський, Ол. Степаненко і В. Липинський, що виїхав на Україну десь на початку 1913 р.

На жаль ці особи ані перед вибухом війни, ані по її вибуху нічого на місцях не робили для об'єднання по самостійницьки настроєних елементів, що все ж таки на Україні існували, для створення такого самого ідеологічного й організаційного поготівля, яке творилося у Львові. А коли наспіли обставини (1917 р.), що в запіллі російської армії дійсно можна було робити повстання за визволення України з російського ярма, то всі укр. сили витрачувалося на те, щоб через автономізацію національних областей Росії зміцнити її політичну й мілітарну міць та довести війну до побідного кінця... Але при цім зазначити треба, що з вибухом російської революції власне М. Міхновський і О. Степаненко бу-

ли першими, що заявили себе публично сепаратистами й самостійниками та зі своїм найближчим політичним оточенням старалися пхнути на цю дорогу політику провідних українських кол, на жаль, безуспішно...

28. VII. 1914 р. почалася війна між Австро-Угорщиною й Сербією та протягом серпня втягла в свій кривавий танець майже цілу Європу. Галицькі українці створили відразу міжпартійну організацію — Головну Українську Раду — для ведення національної політики в часі війни, та приступили до організації при австро-угорській армії легіону добровольців — січових стрільців, для боротьби за визволення України.

Наступив час і для отвертого виступу й укр. політичної еміграції, для вияву назовні тих ідей і настроїв, що нуртували серед неї протягом трьох передвоєнних років. Десять другого чи третього серпня мав я інформаційну конференцію з головою щойно утвореної галицької Головної Української Ради Др. Костем Левицьким, а дня 4 серпня скликав на нараду всіх присутніх тоді у Львові укр. емігрантів, щоб порозумітися між собою й оформити організаційно існування політичної організації російських українців, для ведення політики в часі війни.

Нарада відбулася в канцелярії Академічного Дому. На ній були, крім мене, присутні: В. Дорошенко, Дм. Донцов і Ол. Назаріїв. Нікого більше з емігрантів тоді не було у Львові. На нараді познайомив я присутніх із дотеперішніми організаційними заходами, які велися в справі покликання до життя політичної організації на випадок війни, й запропонував заснувати відповідну організацію. Присутні без довгих дискусій погодилися з моєю пропозицією. Новозасновану організацію названо „Союзом визволення України“. На другий день про існування Союзу закомуніковано президії Головної Української Ради, і Союз дістав у Раді два місця.

Головою Союзу був вибраний Дм. Донцов, а секретарем В. Дорошенко. Трохи пізніше у Львові опинилися М. Меленевський і Ол. Скоропис Йолтуховський, що приїхали з Лондону, а потім М. Залізняк, котрий почав уже робити свою власну політику, в імені Української партії соціалістів революціонерів.

Вони також були втягнені до СВУ. Назаріїв швидко виступив із Союзом з особистих причин. В такому складі існував СВУ до евакуації Львова й переїзду його членів до Відня, навязавши вже у Львові зносини з офіційними австрійськими кругами.

У Відні до СВУ приступили: В. Козловський, М. Троцький і Є. Любарський-Письменний. З емігрантів, які перебували тоді в Австрії, поза Союзом лишився В. Степанківський з причини недовіря до нього більшості членів Союзу та Л. Юркевич — з принципових причин. Але у Відні по якімсь часі перестали бути членами СВУ М. Залізняк і Дм. Донцов. Потім кермувала Союзом увесь час його існування

колективна президія, в складі: В. Дорошенко, А. Жук, М. Меленевський і О. Скоропис-Йолтуховський. Склад членів Союзу доповнився пізніше ще кількома емігрантами, крім того Союз обєднав коло себе кількадесят найкращих інтелектуальних сил із-поміж галичан, як співробітників у різних галузях його діяльності.

Ще у Львові СВУ видав відозву до українського народу, а у Відні випустив апель до громадської думки Європи та кілька апелів до окремих народів (болгар, турків, румунів, шведів, чехів), а також оголосив свою політичну платформу.

В платформі говориться, що СВУ взяв на себе репрезентацію під теперішню хвилю (на час війни) національно-політичних і соціально-економічних інтересів укр. народу в Росії, що його змаганням є державна самостійність України, осягнення якої він звязує із розбиттям Росії у війні.

Формою правління самостійної укр. держави має бути конституційна монархія, з демократичним внутрішнім політичним устроєм, однапалатною системою законодавства, громадянськими, мовними й релігійними свободами для всіх національностей і віроісповідань, з самостійною укр. церквою.

На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої укр. території Росії Союз обстоюватиме створення з усіх земель, заселених укр. народом в Австрії, окремого автономного краю.

Одночасно з збудуванням самостійної укр. держави має бути переведена радикальна земельна реформа на користь селянства.

Як практичні завдання ставив Союз:

1) Організацію укр. суспільних сил для переведення в життя постулатів Союзу.

2) Переведення національної громадсько-політичної організації українських земель Росії, оскільки вони будуть окуповані у війні з Росією.

3) Скликання укр. національного конгресу, який би вирішив форму правно-державної організації відібраних від Росії внаслідок війни, чи на основі рішення міжнародньої конференції укр. земель, про внутрішній політичний устрій, земельну справу, тощо.

4) Виступи в обороні інтересів укр. народу та його національно-державних змагань перед урядами воюючих держав і перед міжнародніми конференціями.

5) Популяризацію укр. справи в Європі, при допомозі відповідних публікацій (брошур, часописів, тощо).

Як бачимо, платформа СВУ. покривається зі змістом наведених вище основ „Укр. Комітету“, значить була висловом думок, які дозріли давніше й дістали апробату й від деяких осіб на Україні (Міхновський, Степаненко). Союз властиво був безпосереднім продовженням Укр. Інформаційного Комітету.

Від Липинського, крім назви, нічого не запозичено. Але Липинський пізніше, по війні, ознайомившись з політичною позицією, яку займав Союз визволення України в часі війни, та його практичною діяльністю, признав, що іншої позиції не можна було Союзові заняти, щоб виконати ту роботу, яку він виконав.

А на основі наведеної вище п'ятакформи, розгорнув Союз справді широку інформаційну й дипломатичну діяльність у державах почвірного Союзу та в деяких неутральних державах за визволення України з російського ярма, й виконав величезну культурну роботу серед полонених українців російської армії, приготував для України численні кадри політичних і культурних робітників та дві дивізії війська. *)

ДМИТРО ДОРОШЕНКО.

Лицар праці й обов'язку

(У 40-ліття наукової та 45-ліття літературно-публіцистичної діяльності проф. Олександра Лотоцького).

В 1889 році в часоп. „Подольскія Епархіальныя Вѣдомости” був надрукований перший вірш Ол. Лотоцького, яким він започаткував свою літературну, а незабаром і публіцистичну працю, а п'ять років пізніше, в р. 1894, рядом статей і заміток наукового характеру в журналі „Кіевская Старина”, лівівській „Правді” і „Записках Наукового Т-ва ім Шевченка” Ол. Лотоцький розпочав свою діяльність і на полі науковому. *) Коли воєнна хуртовина й лихоліття визвольного часу не дали змоги українському громадянству відсвяткувати 25-літню річницю неутомної праці ювілята, то тепер, у розмірно спокійних обставинах, воно не сміє поминути цей пізніший ювілей, чи не найбільш оправданий і заслужений зпоміж ріжних ювілеїв у повоєнній добі.

Є діячі серед українського громадянства, що їх імя раз-у-раз у всіх на устах, бо вони стоять постійно на очах, зай-

*) Докладніше про ідеологію Союзу та його діяльність до 1917 р. дивись в моїй статті в „Памятковій Книжці” Союзу, Відень 1917. А. Ж.

**) „Кіевск. Старина”, 1894, кн. X, ст. 145—148: „Изъ литературной полемики В. И. Аскоченскаго”.

„Правда”, 1894, лютий, ст. 115—135: „По літично-суспільні ідеали Шевченка”; грудень, ст. 789—793: „Історично-літературні перспективи Груві”. Псевдонім — О. Любенький.

„Записки” Наук. Т-ва ім. Шевченка, р. 1894 — цілий ряд заміток, та рецензій за підписом О. І. А.

маючи перші місця в громадській ієрархії й працюючи в атмосфері загального признання, пошани й похвал для своєї праці. Але є в нас і такі діячі, що працювали непомітно для широкої публіки, що мусіли укривати своє ім'я або виступати під псевдонімами; діячі, що започаткували або переводили дуже важні справи, а широка громада про це навіть не догадувалася; діячі, що ніколи не знали розділу між „великими“ й „малими“ ділами та виносили на своїх плечах увесь тягар т. зв. чорної роботи, без якої одначе немислимий був би поступ нашого національного руху. До таких саме діячів належить наш шановний ювілянт, принаймні в першій, довшій половині своєї діяльності.

Від юних днів натхнений любовю до рідного народу й батьківщини, захоплений бажанням їм служити, він ще молодим студентом присвятив себе справі українського національного відродження, віддав їй всю свою душу, всі помисли, всі сили, і ось, уже більше, ніж 45 років, стоїть на своїм славнім посту борця, без зміни й відпочинку, перейнятий і одушевлений одним категоричним імперативом: боронити свій народ, працювати для його добра аж до останніх сил, до останнього віддиху, за всіх умов і за всіх обставин. Він станув на своїм посту тоді, коли українське національне життя під Росією ховалося по катакомбах, коли, здавалося, не було надії на воскресення приспаної і поневоленої нації, коли всі зусилля наших патріотів здавалися Сизифовою працею, а їх задуми і пляни — утопією.

Але тяжкі перешкоди і велич завдання викликають у людей, сильних духом та незломної волі, лише нові зусилля й збільшену енергію в боротьбі. Так було і з нашим ювілянтом. Чверть століття працював він і боровся в тяжких умовах царського режиму. Почав свою діяльність у Києві, як близький співробітник Ол. Як. Кониського, засновуючи українські видавництва, організуючи українську молодь, пишучи до різних видань на Україні й до журналів у Галичині («Правда», «Записки Науков. Тов. ім. Шевченка», «Зоря» та ин.), пробуєчи свої сили в науці, перекладах, публіцистиці, в популярній літературі для народу.

В 1900 році переїздить Ол. Лотоцький до Петербургу і тут за короткий час стає неофіційним представником національно-свідомої України в політичній і духовій осередку російського життя. Він бере в свої руки (разом із покійним П. Я. Стебницьким) видавництво укр. книжок для народу — т. зв. „Добродійне видавниче товариство“, зосереджує в своїх руках справу добування цензурного дозволу на всі важніші українські видання того часу в Києві, Одесі, Чернігові та ин. містах, навязує постійний контакт із російськими політичними та науковими кругами, веде на широку скалю пропаганду української справи в російській пресі, нарешті, з часу першої революції, допомагає організувати українські парламентські фракції в Державній Думі й виступає речни-

ком та оборонцем українських національних домагань перед урядовими сферами. Зв'язаний із студентських часів тісною приятню та співробітництвом із проф. М. С. Грушевським, держить він, якщо так можна висловитися, свою руку на живчику української національної політики. І все це дово-

ПРОФЕСОР ОЛЕКСАНДЕР ЛОТОЦЬКИЙ

дилося робити в умовах тяжкої урядової служби, в умовах конспірації, під тайним доглядом поліції, серед постійного напруження всіх сил душі й нервів.

Величезна й на диво ріжностороння була науково-літературна й публіцистична діяльність проф. Лотоцького в петербурзькій добі його життя (1900 — 1917). Освітою богослов (скінчив Київську Духовну Академію), він, як високий урядовець державної контролі в Петербурзі, сам здобуває собі знання на полі економіки й стає одним із визначніших економістів: його розвідки й статті з поля економічного життя Росії високо цінилися в фахових сферах. Вони друковалися в спеціальних органах, де працювали першорядні фахові сили: „Промышленный Миръ“, „Экономическая Газета“, „Зем-

ледьльческа́я Газета" та ин. Під псевдонімами „Spectator“, „О. Білоусенко“ та ин. друкувалися його статті та огляди на економічні теми в „Українському Вѣстнику“, „Літер.-Наук. Вістнику“, „Укр. Житни“⁴. Нема що й казати про те, що головний інтерес економічних праць проф. Лотоцького був звернений на проблеми укр. економічного життя, спеціально — аграрних відносин, дрібного кредиту й кооперації.

Ще більший обсяг має праця проф. Лотоцького за тих часів, як історика шкільництва в Росії й на Україні, зокрема — духовного. Друковані в виданнях російських („Вѣстникъ Европы“, „Русская Старина“, „Вѣстникъ Воспитанія“, „Образованіє“, „Русская Школа“ та ин.) і в українських (львівські „Записки“) його розвідки й статті з історії духовної школи й духовного стану на Україні мають велике наукове значіння⁵. Поруч із цими статтями треба поставити велике число його статей в обороні української мови в школі — головню на сторінках фахового й впливового місячника „Вѣстникъ Воспитанія“, що виходив у Москві.

Мало хто міг би в нас зрівнятися з проф. Лотоцьким, як публіцистом, автором величезного числа статей полемічного й інформаційного змісту про українство, і спеціально про укр. літературу, в цілому ряді найважливіших російськ. газет та журналів („Новости“, „Петербургскія Вѣдомости“, „Сѣверный Курьеръ“, „Страна“, „Рѣчь“, „Московскій Еженедѣльникъ“, „Полярная Звѣзда“, „Русская Мысль“, „Вѣстникъ Европы“, „Южныя Записки“ і т. д.), завдяки чому популяризувалася укр. справа й на самій Україні, позбавленій до революції 1905 р. своєї власної преси. В співробітництві з П. Я. Стебницьким видав проф. Лотоцький у 1912 році відому книгу „Українскій Вопросъ“, що за короткий час витримала три видання.

Поруч із російськими виданнями писав проф. Лотоцький постійно і систематично в українських: спочатку в „Літер.-Наук. Вістнику“, потім у „Раді“, а також в укр. виданнях російською мовою: „Українскій Вѣстникъ“ (1906) й „Украинская Жизнь“ (1912—1917), де був одним із головних співробітників. Як видатний популяризатор, заслужив проф. Лотоцький почесне ім'я в нашій письменстві вже самою своєю хрестоматією „Вінок“ (1906 і пізніші видання), не кажучи про десятки написаних ним книжок для народу й, зокрема, для дітей.

Величезні заслуги поруч із редакторською працею в „Добродійному видавн. товаристві“ поклав проф. Лотоцький для справи видання українського перекладу Євангелія св. Синодом і першого повного видання Шевченкового „Кобзаря“ 1907 року, а також для справи видання відомої „За-

⁴) В „Записках“ Н. Т-ва ім. Шевченка 1896 р. (т. IX) надрукована його поважна наукова розвідка п. н. „Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV—XVI віках“.

писки" Російської Академії Наук в обороні прав укр. мови й письменства.

Революція 1917 року створила для проф. Лотоцького нову фазу його діяльності; вона розкрила перед ним можливості прикласти свої сили й здібності на широкому полі адміністративної й державно-творчої праці. Зараз по вибуху революції бере він живу участь в осягненні від рос. Тимчасового Уряду перших уступок для українства на культурно-освітньому полі. В травні того ж року їде він до окупованих рос. військом Галичини й Буковини як губерніяльний комісар (губернатор) Буковини й Покуття. Своім адміністративним досвідом, своєю людяністю й тактом він причиняється до заспокоєння людности окупованих провінцій, що стільки перед тим натерпілася під царськими властями, і вписує гарну сторінку в історію взаємин між колишніми російськими й австрійськими українцями, показавши zarazом, як високо культурною й дбайливою може бути українська адміністрація в краю з мішаним населенням. По евакуації російським військом Галичини й Буковини їде проф. Лотоцький до Києва й тут припадає йому першому заняти становище генерального секретаря, себто державного секретаря, в українському автономному правительстві, сформованому за порозумінням із Всеросійським Тимчасовим Урядом.

Сміливо можна сказати, що з укр. діячів, винесених революційною хвилею на міністеріяльні становища, ніхто так не надавався до цього, як саме проф. Лотоцький, з його довголітнім державним досвідом, здобутим службою у вищих центральних установах російської імперії. Цей досвід, свою виїмкову енергію й свій ентузіазм до відродженої укр. державности вложив Лотоцький в організацію державного секретаріату автономної, а від 9.XI 1917 року самостійної України. Опісля короткий час був він весною 1918 року, по повороті Ц. Ради до Києва, державним контрольором в уряді УНР., а восени того-ж таки року міністром ісповідань в уряді гетьмана Скоропадського. Не вважаючи на дуже короткий час свого міністрування, встиг проф. Лотоцький перевести в уряді принципове визнання автокефалії, як бажаного устрою української православної церкви. Його славнозвісна промова на Всеукраїнським Церковним Соборі містила цілу програму церковної політики, яка зобов'язуватиме кожен уряд майбутньої відродженої самостійної України.

Повстання проти гетьмана й повалення його уряду створили новий етап на життєвому шляху ювілята, але не відірвали його від участі в державних справах України. З уповноваження уряду Директорії їде він на початку 1919 р. послом до Царгороду, маючи за головне завдання досягти визнання укр. автокефалії царгородським патріархом. Гідно репрезентує він тут уряд самостійної України серед виїмково тяжких обставин і навіть серед небезпеки й досягає бажану згоду патріарха. Та ось скінчилася коротка доба відродже-

ної укр. державности, й проф. Лотоцький стає політичним емігрантом.

Тяжкі були для нього роки еміграції. Віддавши все на потреби свого державного обов'язку й не дбавши за себе й за свою родину, проф. Лотоцький відразу опинився в скрутному матеріальному становищі та мусів найматися за нічного сторожа на фабрику. Але від цієї ганьби — не для нього, а для укр. політичних кругів, які осіли по різних європейських центрах і ще посідали деякі матеріальні можливості — врятувало його запрошення на доцента з історії канонічного права до Українського Вільного Університету в Празі. Не можна сказати, щоб тодішні керманічі університету відповідно оцінили видатну наукову силу в особі проф. Лотоцького, й нелегке було його становище в університеті, але ще не час про це оповідати. В тяжких обставинах емігрантського життя взявся проф. Лотоцький знову за наукову працю. Його розвідки з історії початків українського церковного права, надруковані у львівських „Записках“ (1925) і в Науковім Збірнику Укр. Унів-ту в Празі (1925), знайшли собі високу оцінку з боку такого знавця, як покійний чеський проф. К. Кадлец, і становлять цінний вклад у небагату ще по цьому питанню укр. наукову літературу.

Запрошений у 1929 році на катедру церковного права до Варшавського університету на його православному богословському відділі, а в 1930 році покликаний організувати Український Науковий Інститут у Варшаві, проф. Лотоцький знову знайшов той живий терен для праці, якого не могла йому дати відірвана від рідного ґрунту еміграція. Знову, як колись за молодих літ, розвиває наш Ювілят дивовижну енергію й, ставши директором Інституту, створює з нього національно-культурне огнище, діяльність якого широтою розмаху, пляновістю, систематичністю й продуктивністю наукового видавництва може рівнятися хіба з Науковим Товариством ім. Шевченка за часів головування в ньому М. Грушевського. За останні роки випустив проф. Лотоцький свій курс „Джерел українського церковного права“, монографію про церковну автокефалію й 3 томи своїх прецікавих „Сторінок минулого“, які являються історією укр. національного руху від 1890 до 1917 р. Крім того цілу низку менших розвідок і статей в укр. і польських виданнях, знову таки — на українські теми.

Такий був досі хід та розвиток громадської та наукової праці Ювілята. Сухо виглядають ці мої рядки й далеко не вичерпують змісту його багатого життя, відданого на службу укр. справі. Але тяжко в коротких рисах змалювати всю його працю й його заслуги перед рідним краєм. Може хтось це зробить десь на іншому місці, не вяжучись коротким розміром ювілейної сільветки. Бо довгим має бути оповідання про життя й працю діяча, що більш як сорок років

стояв на передових позиціях укр. нац. руху, як вірний його вартовий і оборонець.

Небагато знає цей рух діячів, щоб одночасно з безмежною відданістю справі виявили таку величезну працюовитість і таке, скажу, завзяття, як проф. Лотоцький. Спадають на думку імена Драгоманова, Кониського, Грінченка, Грушевського. Коли що відрізняє Лотоцького серед цих імен, незалежно від масштабу й окремих індивідуальних прикмет кожного з них, то це його надзвичайна скромність і відсутність особистого честолюбства, що не раз шкодило самій укр. справі в діяльності не одного з наших передових людей.

Та коли говоримо про життя й працю проф. Лотоцького, то не можемо не згадати й за вірного товариша його життя, за покійну дружину Н. М. Лотоцьку, одну з достойніших жінок-громадянок у найкращім, найвищім розумінні цього слова. Це вона улегшувала йому тяжку життєву путь, давала йому духову й моральну опору в найтрудніших хвиликах, заохочувала сповнювати свій громадський обов'язок, не відступаючи перед небезпекою для родини, перед загрозою для власного життя. Маючи такого вірного й шляхетного супутника, легше було нашому Ювілятові йти тернистим шляхом укр. письменника й громадського діяча.

Спокійно, з почуттям сповненого обов'язку, може оглянутись проф. Лотоцький на ті, більш, як 40 років праці, що лежать уже позаду нього. Коли в незабутніх 1917—1918 роках судилося йому щастя бачити відродження укр. нації, то мало хто з нас, в такій мірі, як він, міг сказати: до цього прислужилася й моя праця. Не зважаючи на свій немолодий уже вік, знаходиться наш Ювілят ще в повні своїх сил, у розквіті своєї діяльності. Нехай же мені, його молодшому товаришеві на громадській роботі, дозволено буде на цьому місці в імені всіх, що цінять його працю й його заслуги, побажати від щирого серця, щоб його здоров'я й сил вистарчило йому як найдовше для добра української справи! І нехай його праця служить за зразок і приклад сповнення національного обов'язку для молодшого покоління, що має заступити нас, старших робітників на громадському полі.

БОРИС ЛАЗАРЕВСЬКИЙ

Василь Горленко

(Спогад).

Бувають такі обличчя, такі постаті, що їх бачив на віку три або чотири рази, але не забудеш вже ніколи. А з іншою людиною цілісінький рік проживеш у одній хаті, а потім і не згадаєш, яка вона була, чи чорнява, чи русява.

Отже Василь Петрович Горленко належав до першої категорії. Як приїхав він із своєї Ярошівки вперше у гості до батька, в нашу Підлипинську садибу на Конотіпщині, то було мені тоді мабуть років сімнадцять, і до всього я тоді придивлявся, і до всіх розмов прислухався.

Здивувало мене, що пан Горленко дуже добре одягнений, цілком по європейському, а підстрижений був наче на старовинному портреті, по козацькому: ввесь чуб рівненько начесаний на чоло, потилиця підголена, й вуси навколо підголено — зовсім коротенькі. Роток невеличкий, губи пухкі, наче дитячі. Піджачок чорний, штани сірі, в смугу, черевики до жіночих подібні, на гудзиках, тільки що на зовсім низеньких підборах. Краватку завязано, як то кажуть, „бантом“ — чорна з крапками.

Спочатку сидів наш гість у батьківському кабінеті на великій канапі, і ноги його, здається, підлоги не досягали.

Розмовляв він не поспішаючи, тенористим голосом, раз чи два вимовив якісь французькі слова, але наче справдішній француз, без жадного акценту, ще й всміхнувся якомсь соромливо.

У батька мого, О. М. Лазаревського, був звичай кожного лютого йому гостя водити по саду, показуючи та оповідаючи, коли яке дерево посажено, якої породи така-то яблуня чи ялинка, в який спосіб завівся сосновий лісочок на тім боці ставу.

Пішли вони і з В. П. Горленком, а я слідкував за ними по садових стежках.

Батько високий, стрункий, у солом'яному брилі з широкими крисами (багато вже років носив він його у Підлипному щоліта), з грушовим сучковатим ціпком у руках. А в пана Горленка на голові брилик із малими крисками, новенький, так званий „canotier“, і сам Василь Петрович низенький, переступа дрібненьким кроком.

Насамперед пішли тоді ще зовсім молодою липовою алеєю, потім підійшли ближче до ставу, спинилися там на декілька хвилин.

З тих часів став наш іще не заріс кропивою і не затягнувся ряскою.

Тиша навколо. Опівдні жаби не гудуть, инколи квакне

якийсь розморений солодкою спекою самотний болотяний соловейко.

У траві чичикає сарана чи коник. Плещуться десь у очереті каченята — їх не видно.

Але всі ці звуки такі музичні, такі гармонійні, що зовсім не порушують загальної тиші.

З батькового обличчя видно, що він задоволений і з погоди, і з власної садиби, повної поезії, і з свого гостя, який з свого боку також прихильно посміхається, добре розуміючи велику ціну сільського життя — ціну справжнього життя.

Я не знаю, чи писав коли Василь Петрович вірші, але несвідомо почувалося мені, що душа його — то душа поета.

І вже багато років пізніше довідався я, що ця людина мала великі здібності до красного письменства, що кохалася вона взагалі в мистецтві.

Мені здається, тепер уже, що такий - сякий, але безумовно розумний старий О. С. Суворін, який знав ціну й М. К. Заньковецької, й Антона Чехова, не помилився, коли запрошував за співробітника до свого часопису В. П. Горленка.

Постоявши декілька хвилин, пішли батько з Василем Петровичем далі, вже низом, понад самим ставом мякенькою, трохи вогкою стежечкою. І знову спинились біля збитої з шалівок купальні. Навколо росли тополі, шелестіли своїм блискучим листячком.

— Оці тополі посаджено року 1871, — вимовив батько й додав: — Коли народився Борис...

Потім підвів ціпок догори, наче показуючи, які вони високі стали.

Далі деревяними східцями підшли на вищу стежку, де починалися овочеві дерева.

І дивувався я, що наш не дуже то балакучий татусь сьогодні так багато оповідає.

Побували й у сосновому ліску, а потім попрямували додому та посідали на стільцях на ґанку. Батько, підложивши під себе ліву ногу, зняв бриля, праву руку поклав за пазуху.

Почали розмовляти про „Київську Старину“, згадували, посміхаючися, її „співробітника“, генерала графа Григора Олександровича Милорадовича, великого багатія, та велику скупість цього пана.

Горленко тихо посміхався своїми дитячими губами.

Сам батько знав ціну кожної копійки, бо не в спадщину дісталась йому Підлипинська садиба, а тяжкою працею. Пишу — тяжкою, бо не вмів він виконувати своїх обов'язків аби-як, а весь свій вільний час віддавав улюбленій справі — історії України. Одружився він тоді, як мав змогу збудувати свою власну хату. Але ніколи він не жалувал грошей на те, щоб купити якусь цікаву книжку чи видати щось власним коштом.

І йому була незрозуміла психольогія графа Милорадовича, який їздив залізницею вагоном першої кляси, а як доводилося давати гроші до друкарні, чи до земства, то треба було йому про це нагадувати, та ще й не раз.

Щодо Василя Петровича, то він теж ніколи-б не поїхав вагоном третьої кляси, але на яку-небудь книжку не пожалів-би витягнути з кишені останнього карбованця або почитати на таку справу.

І тоді ще, юнаком, з інтонації батькового голосу, почув я прихильність батька до цього свого низенького гостя. Мабуть відогравала тут ролю їхня спільна любов до України, до її минулого.

По першій годині, коли тричі прокричав далекій гудок конотіпських залізничих майстерень, моя мачуха, Ганна Миколаївна, попросила на обід, але не до їдальні, а теж до саду, де у холодку, під кленками було накрито білою з червоним крелевецькою скатертиною стіл.

Батько налив чарку горілки Василеві Петровичеві й сам трохи пригубив, а він не любив тих, хто багато пив.

До обіду подавалося у нас чорне, холодне, так зване солодке пиво з конотіпської броварні, що її збудував чех Гернер.

І постаттю, і звичками, і характером не були О. М. Лазаревський та В. П. Горленко подібні один до одного. Батько цілком віддавався історії України, Василь Петрович тяжив до мистецтва, до малярства, театру.

Але було між ними і щось спільне. Не кажу вже за спільну любов до України, як у минулому, так і в сучасному. Жили вони по своїх садибах так, що виходило — вони для селян, а не селяни для них. Пяниці боялися батька, а Василя Петровича — так виходило з його розмов — ніхто не боявся. Батько підходив до праці з холодним розумом, не ідеалізуючи історичних героїв.

Коли якусь там людину називали доброю, батькові було того замало, він хотів знати ще, яку користь для рідного краю принесла та людина. Він часто повторював російську приказку: „хорош-не хорош, а документи подавай”, тоб-то доведи, що ти не дурно на світі живеш.

І Василь Петрович недурно жив на світі, бо, перебуваючи і в Петербурзі, і в Парижі, ніколи не забував рідної землі, рідної культури, рідного мистецтва, про яке писав.

Батько мій чи не перший із українських істориків дослідив і торкнувся в своїх творах св. Йосипа Білгородського (Горленка), й інші автори, що досліджували життя цього святого (наприклад М. Жевахов родич В. П. Горленка), не могли писати, не цитуючи О. М. Лазаревського.

Може й це притягувало В. П. Горленка, прямого нащадка святого, до мого батька, якого він дуже шанував.

Але мені, зовсім молодому тоді, не заходили до голови

такі думки. Наче мисливський пес, пильнував я кожний рух нової людини.

Василь Петрович їв борщ помалу і ложку брав до роту не з краю, а зпереду, а смажене курчатко різав ножем, при-тримуючи виделкою. А я дивився та думав: „Воно ж незручно, та й найкраще мясо, крім того, залишиться біля кісточки“.

І пиво він ковтав помаленьку, дарма, що того дня повітря було дуже гаряче.

І знову аж до вечора розмовляли вони з батьком.

Здається, того дня Горленко й ночував у нас, у батьковому кабінеті на ліжку за перегородкою, де розвішано було різні фотографії і малюнки. Там був і Йосип Бодянський, і Сковорода, і офорт „Свята родина“ власноручної роботи Шевченка.

Чи спалося йому добре, чи ні, не знаю, а я, лежачи в своїй кімнаті, ще таки згадував про цього гостя. Наче і зовсім закордонний пан, а проте ніби з стародавнього українського портрету знятий.

А другого дня ввечері застріг наш Іван фаєтон та й відвіз Василя Петровича на залізничу стацію Конотоп. І хоч молодий я тоді був і не знав, куди саме поїхав він, чи до своєї Ярошівки, чи до Петербургу, чи до Парижа, але чув, що відіхала від нас добра людина.

І тепер, у Парижі, коли минуло з того часу більш, як сорок років, іноді згадую я цю милу людину, яка часто бувала в батька.

Не знаю, що стоїть на могильці Василя Петровича, чи самий хрест, чи й пам'ятник, але знаю, що цілком відповідали-б на тому пам'ятнику слова:

„Щасливі чисті серцем, бо вони Бога побачать“ — і не були-б ці слова банальні...

НАТАЛІЯ ДОРОШЕНКО

Володимир Самійленко

(3 нагоди 10-ліття його смерті).

З Володимиром Івановичем Самійленком познайомила-ся я вже на еміграції, в 1921 р., в хаті мого брата Володимира у Львові. Самійленко жив тоді з родиною у Тарнові й до Львова приїздив працювати в бібліотеці Наукового Т-ва. Здається, він тоді перекладав „Дон Кіхота” з еспанського.

Поезіями Самійленка захоплювалась я, як і багато нас, українок, ще з дитинства. „Ельдорадо”, „Найдорожчу перлину”, „Україну” та інші, ми побожно виписували в зошити, що ходили між нами-гімназистками потайки. Поруч із такими поезіями, як „Євшан-зілля” Вороного й „Заповіт” Шевченка, вони, як труба архангела, будили наші молоді душі, сповняли їх любовю до рідного краю, ненавистю до ворогів його й кликали до саможертви батьківщині.

Портрети поета бачила я в декляматорах та збірнику „Вік”, де він представлений був у молодому віці, у вишиваній сорочці, з буйною чуприною. Я чомусь уявляла собі, що він високий з карими очима, жвавими рухами та сильним дзвінким голосом.

В хаті у мого брата на початках еміграції перебувало чимало різних видатних українців-емігрантів, з котрими я там познайомила-ся. Одного разу взимі брат сказав мені, що сьогодні в нього буде поет Самійленко.

Яке-ж було моє здивування, коли я побачила перед собою людину невисокого росту, дрібного, з великими сивими очима, з тихим голосом, скромного, навіть соромливого. Він говорив мало, не любив встрявати в суперечки, був страшенно розсіяний і мав звичку весь час ходити по покою.

Видко було, що тоді Самійленко дуже бідував. Боляче було дивитися на його полатану стареньку одежину й подерті черевики, в яких не було підошв. А це-ж був чоловік, перед яким мали бути наскрізь відчинені двері кожного свідомого українця, як перед дорогим і рідким гостем!

Володимир Іванович прожив у нас тоді щось пару тижнів, працюючи весь час у бібліотеці. Вечорами ми збиралися за чайним столом. Часто приходив дехто з знайомих і тоді починалися розмови про Україну. Бувало В. І. тихенько зітхне й скаже:

— А все-ж таки вам тут у Львові краще: і люди тут свої, і бібліотека є. От де-б можна попрацювати!

Видно було, що у Тарнові В. І. нидіє в страшних умовах емігрантського життя. Нидіє співець України, з ніжною, делікатною душею.

Треба було за всяку ціну рятувати його, треба було конче оселити його у Львові. Але про це нам не можна було

навіть мріяти: ані помешкання не знайти для нього з родиною, ані посади.

А тимчасом страшні обставини життя, в яких йому до-

В. Самійленко (портрет роботи Ю. Магалецького).

водилося жити, все більше пригнічували його дух, підірваний уже й так останніми подіями. Від природи непрактичний, нерішучий, беспорядний у буденному житті, він не тільки не був у стані якось улаштувати своє життя, а навіть губився при полагодженні найнеобхідніших ділових формальностей. Коли він був у Львові, то дехто радив йому піти з візитами до тутешніх чільних громадян, сподіваючися, що вже сама поява поета примусить тих людей застановитися над його долею й постаратися хоч трохи її поліпшити. На це В. І. відповідав:

— Та Бог із ними! Чого я туди піду? Ще подумують, що я прийшов жебрати.

Було вже тоді у нас Т-во допомоги емігрантам з України у Львові, яке зайнялося долею С-ка й допомагало йому чим могло. Памятаю, Т-во подарувало В. І. черевики. Але що сміху тоді було з ними! Ці черевики були такі великі, що, жартуючи, ми говорили, що вони водять В. І. туди, куди самі хочуть. Згодом Громадський Комітет почав присилати з Праги маленьку стипендію В. І., але все це була крапля в морі в порівнянні з тою бідую, що він терпів.

Ще кілька разів у тому-ж 1921-22 р. приїздив до нас В. І. з Тарнова й ми завжди дуже радо вітали його в себе. Не можу забути, як кожного разу страшенно церемонився, а раз, пригадую, зробив цілу сцену братові, коли той хотів відступити гостеві своє ліжко. З великими клопотами, майже террором удалося нам тоді намовити старенького лягти таки в ліжко, щоб добре відпочити з дороги.

Коли вже настав час йому вертатися до Тарнова, я зауважила, що В. І. почав чомусь хвилюватися й усе розпитував, о котрій годині краще виїхати, щоб не спізнитися, на який трамвай треба сідати і т. д. Не розуміючи причин його хвилювання, я з поваги до старшої людини, мого духового, можна сказати, вчителя, просила дозволити відвезти його на двірець. За вечерею М. Вороний і покійний Іван Липа зайшли до нас відвідати гостя й усе підсміхалися над В. І., що його, мовляв, пані відвозять на двірець. В. І. тільки тихенько відсміювався. Коли ми вже були в трамваї, він сказав мені:

— Ви просто мене визволили з клопоту, бо я турбувався, що не доберуся до двірця й зблужу. Я-ж Львова зовсім не знаю, а на двірці така товкотнеча, що аж голова крутиться!

Весною й уліті 1922 р., коли В. І. приїздив знову до нас, ми всі разом відвідували д-ра Івана Липу, який жив тоді у Винниках. Часом В.І. ходив туди пішки з братом, М. Вороним та проф. І. Шендриком.

В. І. дуже любив прогульки й природу, але по дорозі майже весь час мовчав і був якийсь задуманий. Дуже любив він долину у Винниках, що в червні вся вкривалася квітами й цвітучими травами. Казав, що вона нагадує йому полтавські запашні луки.

Часом ми лишали В. І. у Винниках погостювати довше у привітного Івана Львовича Липи, з яким поет жив у великій приязні. На літо перебрався до Винник і Микола Вороний.

Памятаю, бачила я раз В. І. дуже оживленим і веселим. Це було на іменинах І. Л. у Винниках. Тоді там зібралося чимале товариство, між котрим, памятаю, були: Самійленко, син Івана Львовича — Юрко, Вороний, Мурський, Донцови, Шендрик і я з братом. Подали чудесний полтавський борщ та іменинний пиріг. Випили за здоровля іменинника. В. І. над-

звичайно розвеселився й відповідав жартівливими віршами на зачіпки мого брата та Вороного. В римах віршів, з якими нападали на В. І. й якими він боронився, часто попадалося слово „Сивенький”, псевдонім поета Самійленка, який тепер дійсно підходив до нього. В. І. лишився тоді у Винниках.

Щось за пару днів після цього я якось сама була в помешканні. Чую — хтось стукає в двері. Виходжу. Перед моїми очима стоїть якась огрядна, старшого віку, пристійна brunетка з великими блискучими чорними очима. Голова завязана хусткою. Вона різко спитала, чи В. І. дома? Я вже багато чула про жінку В. І. й тоді відразу догадалася, що це вона. Через те, що про Ольгу Степанівну багато говорили негативного, а я її не знала, то, щоб не роздратувати її, я старалася, як мога, м'якше пояснити їй причину відсутності В. І.

В інтересах правди повинна на цьому місці сказати, що вважаю погляд на Ольгу Степанівну, як на людину, що відіграла негативну роль в житті покійного поета, несправедливим. Тепер, коли вже всі дієві особи — покійники, можна сказати слово правди голосно, бо воно важливе для пояснення життя й творчості поета Самійленка.

Пізніше я мала нагоду пізнати ближче і В. І. і його дружину підчас своєї гостини у них восени 1922 р. в Милованні, й сміло можу сказати, що на еміграції без Ольги Степанівни В. І. з його вдачею був би просто загинув.

Довідавшись, що В. І. у Винниках у Липи, вона, ввійшовши до покою, буквально впала в крісло й залилася сльозами.

— Боже мій, я-ж думала, що він тут працює, що він шукає якоїсь роботи! Ми там з Галею (дочкою) сидимо голодні. Розумієте ви — ми сидимо голодні! — викрикнула вона з істеричним плачем. А трошки заспокоївшись, додала: — Не подумайте тільки, що я якась баба-яга, що тільки гризе В. І., як охрестили мене добрі люди. Але треба знати мого старого, цю велику дитину! Ви думаете, що я не рада, що він десь хоч трохи між приятелями відпочне? Але-ж зрозумійте, що його улаштувати десь треба! Його хоча-б самого. А я з Галею якось сама раду дам.

Пізніше О. Степанівна дала доказ того, що вона здібна, горда жінка, що хоче рятувати родину, але... цей крок був і фатальний.

Улаштувати у Львові В. І. було неможливо: галицькі установи тільки що почали відбудовуватися й посад було мало, та й чи надавався В. І. до канцелярської роботи? Коли б була своя держава — приходило на думку, то такому поетові належалася б пенсія, а тут...

В 1922 р. від імени львівської „Просвіти” тодішній голова її покійний Михайло Галущинський запросив В. І. пожити в маєтку „Просвіти” в Милованні, де для нього й родини відвели pokій і давали утримання. Здавалося, що це

вже був непоганий вихід на початок. Та місцеві обставини зложилися так, що й там отруїли життя В. І. і ще більше розхитали його хорі нерви. Мало того, довели просто до хоробливої манії переслідування, що вже яскраво виявилася в 1923 р. в його листі до мене.

Восени 1922 р. я на запрошення Самійленків поїхала до них до Миловання в гості.

Миловання має чудові околиці й ми з Ольгою Степанівною, Галею (дочкою В. І., також тепер покійною вже) і нареченим її, п. Іваном Шахом, часто робили далекі прогульки до лісу й до Дністра, що був за 7 клм. від Миловання. В. І. рідко ходив із нами, бо не мав доброго взуття, а тоді часто перепадали дощі. Переважно-ж ходили ми в трьох: я, Галя й п. Шах. В. І. проходжувався здебільша коло хати, в садку й розмовляв із робітниками.

Зате ввечері ми всі збиралися в їх кімнатці, співали, а В. І. підспівував і пригравав на гитарі. Згадували там кошмарне тарнівське життя. Хоч і тепер жили вони більше, ніж скромно, але дуже раділи, що найгірше вже минуло. Ольга Степанівна любила подратувати В. І. й просила його оповісти, як він сушив у Тарнові сорочку. Цей анекдотичний факт, що яскраво характеризував безмежну розсіяність В. І., був тоді на вустах у всіх емігрантів. Діло було так. В. І. мав тільки одну сорочку. Він зняв її, щоб О. Степанівна її випрала. Коли сорочка була вже випрана й повішена на паркані, О. Ст. наказала В. І. сидіти в хаті й наглядати, щоб часом її хтось не вкрав, а сама вийшла кудись. Вертається, а сорочки вже нема — вкрали.

Тут у Милованні я ближче пізнала Ольгу Степанівну. Наскільки В. І. був людиною „не від миру цього”, настільки вона була жвавою, енергійною, бойовою жінкою, здатною на боротьбу за існування. Можливо, що природні риси обох їх загострила еміграція, збільшуючи у В. І. пасивність вдачі, а в О. Степанівни бурхливі протести проти злиденної долі й несправедливості людської, особливо супроти В. І., за якого вона дуже боліла й ставала в оборону, не вагаючися.

Місцеві маленькі люди, з котрими силою факту свого перебування в Милованні доводилося В. І. стикатися, не розуміли в своїй духовій убогості, кого бачать перед собою, а може й не чули ніколи імени славного українського поета-Самійленка. Вони почали дивитися на нього презирливо, як на „приблуду”, дармоїда, якого невідомо для чого посадила „Просвіта“ у Милованні. Почалися різні дрібні причіпки, прикристи, непорозуміння.

А він, скромний і делікатний, усе терпляче зносив та просив О. І., яка страшно цім обурювалася, не реагувати. Та з часом ставало все гірше. Причіпки ставали щораз частіші, прикріші, почалися голосні образливі виступи з приводу харчових пайків, призначених родині поета „Просвітою“, і т. д. Нарешті почалися ганебні доноси до „Просвіти”

на Самійленка. Ольга Степанівна воювала, як могла, їздила навіть до пок. голови Галущинського, та нарешті й вона не витримала.

— Я бачу, що тут неможливо лишатися. Але куди діватися, що робити?

До мене вона дуже добре ставилася й багато оповідала про себе й про В. І. Це була правдива козачка душею: горда, розумна, відважна, енергійна жінка, що по своїй природі не могла знести несправедливості й ніколи не була здатна на приниження, канючення й поклони перед сильними мира цього. Розповідала, що вчилася в московськiм інституті шляхтянок (її батько був полковник). Їй довелося вчитися в одній класі з чорногорською князівною Мілицією Миколаївною, але вона не могла стерпіти несправедливого відношення до неї учителів і начальників, які все прощали маленькій князівні, а інших карали за найменші провини. Раз сталося так, що князівна щось натворила, а свою провину звалила на неї, Ольгу Степанівну. Тоді ображене маленьке українське горде вовчєня вчепилося князівні чорногорській у коси. Зчинився страшний скандал, і звичайно О. Ст. мусіла залишити інститут.

Я думаю, що коли-б О. С. була мужчиною, то з неї міг вийти якийсь видатний діяч, або хоробрий вояка.

Душею вона була добра й готова була поділитися з бідним чим могла. Доньку, Галю, боготворила, В. І. любила й жаліла, як дитину, але її, як вона казала, дратувала його апатія.

— Ви знаєте, — говорила вона, — ніхто й не підозріває, що добра половина віршів, які написав В. І., світ завдячує мені. Правда, В. І. давніше не був такий, як тепер, але й тоді нападала на нього часом апатія і він не міг нічого робити. — „Чому нічого не пишеш?“ — кажу бувало. А він: — Ну, про що писати, лялечко?.. — „Господи! — відповідаю. — Та пиши про все, що бачиш, про небо, про красу природи, про людей...“.

Раз вона сказала йому при мені:

— Ой, старий, щось ти знову перестав писати! Ось би написав якийсь вірш, а то скажуть, що на еміграції видохся Самійленко.

Того вечора В. І. не лягав спати, а на другий день О. С. рано прийшла до мене й сказала, що вірш готовий (не пригадую вже, як називався).

Не раз О. Ст. говорила, що не стерпить далі такого образливого становища нахлібників „Просвіти“ й постарается бодай так улаштуватися з харчами, щоб не залежати ні від кого.

— Хай буде вже помешкання, — говорила вона, — а на удержання треба десь заробити, бо я не знесу, щоб Галя й В. І. не мали того, що їм потрібно (він тоді вже занепадав

на шлунок і тому треба було дієтичного харчування). Бачу, що з писань В. І. не проживемо.

Справді, бідному В. І. не щастило й з виданням своїх творів: пригадую, говорилося часто у Володимира Івановича про непорозуміння з деякими видавцями, що де-хто з них не хотів звернути рукописів. Так, здається, було з „Весіллям Фігаро”, яке взяв Загаров і виставляв у театрі, а В. І. навіть за це нічого не одержав, а також із рукописом „Царя Федора Івановича“.

В. І. щораз більше занепадав на душі й впадав у апатію, так, що не міг уже і писати. О. Ст. дуже журилася ним, а також Галею, і одного разу заявила мені:

— Знаєте, я таки придумала: я почну гандлювати.

Я здивувалась: як це?

— А так: наберу тут краму й продам за кордоном, у Кам'янці, я там маю знайомих. Мене не видадуть, а я знаю, що тут багато хто так робить.

Я жахнулася:

— Бог із вами, а як же В. І. і Галя? Не дай Бог, вас арештують, і взагалі це небезпечно: можуть арештувати тут або там, а большевики-ж не жартують. Ні, ви не повинні так ризикувати!

Але Ольгу Степанівну годі було відмовити від задуманого.

— Я їм нічого не скажу, щоб не хвилювалися, бо В. І. збожеволіє від страху. Дивіться-ж, і ви не проговоріться їм про це, Боже борони, — просила вона мене.

Але чи треба казати, що таке попередження було зайве — чи могла я, поважаючи й жаліючи В. І., сказати йому про те, що задумала О. Ст.?

Вона сказала, що колись, як уже треба буде, то поїде так, що ніхто не знатиме, а скаже, що поїхала до Тарнова.

І от одного разу В. І. приїхав до Львова й повідомив, що О. Ст. поїхала до Тарнова, але чогось довго не вертається. У мене стиснулося серце — я зрозуміла, до якого Тарнова вона поїхала. Молила тільки нишком Бога, щоб вона з того „Тарнова“ вернулася щасливо.

Але судилося інакше: як відомо, вона не вернулася, а прислала листа з закликом повернутися й В. І. на Україну.

Пізніше ми довідалися, що її були арештували в Кам'янці, й вона лише за протекцією когось там була випущена з тим, що викличе В. І. з Галичини.

Нехай кожний задумається над тою трагедією, яка відбулася в душі цієї відважної жінки, поки вона наважилася на свій ризиковний крок, який був кроком фатальним для порятунку свого і своєї родини від голодової смерті й пониження.

Останній раз бачила я В. І. перед самим його поворотом на Україну. Це вже було після втрати дочки. Увесь той страшний тягар горя, що спав на нього з виїздом жінки й зі

смертю дочки, зовсім зломив його чулу душу й тяжко пригнітив його. Він страшенно постарівся й хвилювався від найменшої дрібниці.

Ще з Миловання в 1923 році він мені писав: „Треба сказати, що я почуваю тепер, що обплутаний страшною інтригою (мабуть большевицькою за „Гею“) і всього боюся. Робляться страшні провокаційні факти з кореспонденцією й рукописами*). Гроші, вислані Громадським Комітетом з Праги, я довго не хотів відбирати з пошти: боявся, чи не підіслали їх большевики”.

Ясно можна було уявити собі стан його душі перед поворотом в царство черезчайки. Він спалив перед виїздом рукопис „Геї“ на очах свого зятя, а коли той хотів рятувати, страшенно розгнівався.

Память почала йому зраджувати: все забував, плував. Коли був у Львові перед виїздом із Галичини, зайшов до мене у „Просвіту“ та заблудився в коритарах і ніяк не міг знайти канцелярії, й, тільки випадково вийшовши, я здибала його. Розуміється, ми вже не пускали нікуди його самого.

Невимовний жаль брав нас, бачучи поета в такому тяжкому душевному стані, але ніхто не міг відвернути його від тої останньої хресної дороги, що стелилася перед ним.

„Для України й на Україні“ — писав він колись — „будем жити і померемо“...

Він умер на Україні, для якої весь час жив.

Наші втрати

Вночі з 4-го на 5-го червня 1934 р. помер у Львові у 75-році життя один із діяльних і добродійних членів нашого Т-ва світлої пам'яті радник Роман Сосновський. Із смертю його придніпряньська еміграція втратила одного з найбільших і найщиріших своїх прихильників ізпоміж галицьких українців.

Покійний походив із священничого роду. По скінченню правничих студій посвятився судейському званню, спершу на провінції, вкінці у Львові на посаді радника Вищого Краєвого Суду. Поза службовою працею Покійний завжди знаходив час на діяльну участь в українському громадському та культурному житті. У Львові Покійний займав відповідальні громадські становища. Підчас всесвітньої війни російська окупаційна влада вивезла була його в 1915 р., як визначного українця, разом із іншими львівськими закладниками, до Київа, де він зблизився з придніпрянцями й тісний зв'язок із ними задержав до кінця

---

*) При звороті рукопису поеми „Гея“ з Праги, де вона друкувалася в „Новій Україні“, якимсь дивом пропала в дорозі частина скрипту. Вол. Іванович приписував це інтригам большевиків.

свого життя. Покійний без перерви протягом 10 останніх ро-

РАДНИК РОМАН СОСНОВСЬКИЙ

ків був діяльним членом Т-ва Допомоги Емігрантам з В. України у Львові.

Нехай легка буде йому рідна земля!

ЗМІСТ:

	ст.
Ф. ДУДКО: Прожектор (сповідання)	1
Е. МАЛАНЮК: Подорожні нотатки (поезії)	6
О. РЖЕПЕЦЬКА: На берегах Гориня (повість)	9
В. ДОРОШЕНКО: Політ. розвиток Наддніпрянської України	50
В. БЕНЬ: Полонення цілої німецької дивізії (спогад)	67
Е. МАЛАНЮК: 13.V. 1933 (Памяти М. Хвильового)	68
І. МАЗЕПА: Україна під большевицькою владою	78
М. ОСТРОВЕРХА: Під Чорним Островом (спогад)	100
А. ЖУК: Як дійшло до заснування „Союзу визволення України“	103
Д. ДОРОШЕНКО: Лицар праці й обовязку (О. Лотоцький)	117
Б. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ: В. Горленко (спогад)	124
Н. ДОРОШЕНКО: В. Самійленко (спогад)	128
НАШІ ВТРАТИ: Радник Р. Сосновський (некрольог).	135

Зауважені помилки.

На ст. 39 згори 3-й рядок надр.: баран, має бути: кабан; на ст. 52 здолу 24 ряд. надр.: до крикання, має бути: як до крикання; ст. 57 ряд: 16 здолу: au XXI-e siècle має бути: au XIX-e siècle; ст. 58 ряд. 14 здолу: 1897, 59 має бути: 1897, томи: 57 і 59.

Адресовий довідник

Українські лікарі *)

У Львові:

- Л.-д. Антонович Ірина, дентист, „Порадня матерей“, Ходоров. 15.
- Д-р Бабій Володимир, дентист-стоматол., Гетьманська 8.
- „ Баранецький Богдан, дентист-стоматолог, Валова 14.
-
- Д-Р БАРВІНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДЕР**, внутрішні і діточі хвороби, Львів Хшановської 10.
-
- Д-р Бережницький Іван, дентист-стоматолог, Підвалля 7.
- „ Берест Осип, внутр. Підвалля 9. (тел. 35-95).
- „ Білас Ростислав, внутр. Коперника 48. (тел. 15-50)
-
- Д-Р БУРАЧИНСЬКИЙ ТИТ ЄВГ.** б. асистент хірургічної клініки у Львові й примар краєвого шпиталю в Чернівцях, — оператор і спеціаліст хоріб вуха, горла й носа, вул. Льва Сапіги 25, II п. (тел. 79-70).
-
- Д-р Вахнянин Мирон, внутр. Потоцького 49, (тел. 71-57).
- „ Вацик Олекса, Кульпарків.
- „ Вербенець Володимир, Марії Магдалини 3.
- „ Воронка Остап.
-
- Д-Р ГИНИЛЕВИЧ ЯРОСЛАВ**, спеціаліст внутрішніх хоріб. Ординує 3—5 год. попол. вул. Городецька 53-а.
-
- „ Дзерович Маркіян внутр., Романовича 10, (тел. 62-32).
- „ Дзюба Андрій, Шпиталь Каси Хорих.
-
- Д-Р СТЕПАН ДМОХОВСЬКИЙ** стоматолог-дентист, Львів, вул. Сикстуська 35. Секундар Держ. Заг. Шпиталю, (тел. 79-72).
-
- Д-р Дмоховський Леонтій.
- „ Дубовий Михайло.
-
- „ Добрянський Антін, Баторого 12 (тел. 41-51).
- „ Довбуш Іван, уролог, Льва Сапіги 5-а, (тел. 66-51).
-
- Д-Р ДУРДЕЛЛО ЄВГЕН**, лікування шкіри, венеричних та сексуальних хоріб і лік. косметики. Львів, вул. Сикстуська 22. 7., (тел. 38-90).
-
- Д-р Кашубинський Василь, внутріш. Грунвальдська 11а. (Тел. 83-47).
- „ Каревич Ярослав.
- „ Кліпко Володимир.
- „ Клюфас Всеволод, Заг. шпит.
- „ Кмицикевич Ярослав.
- „ Кокодинський Антін, шпиталь Каси Хорих.
- „ Коренець Стефанія, Загальний Шпиталь.
- „ Коржинський Степан, Загальн. Шпиталь.
- „ Козакевич Роман, Загальний Шпиталь.
- „ Кордюк Юліян, Чарнецького 24.
- „ Коцюба Степан, Заг. шпиталь.
- „ Кривокульський Степан, Заг. шпиталь.
- „ Кулик Михайло, Шпиталь Каси Хорих.
- „ Лаврівський Олександр, Клепарів.
- „ Левицька Наталія, Філіпівка 6.
- „ Логаза Михайло, Заг. шпит.
- „ Лівівна Ірина, Заг. шпиталь.
- „ Лукіянович Нарцис, Заг. шпиталь.
- „ Любчак Осип, Левандівка, Варшавська вул.
- „ Максимонько Леонтій, окуліст, Підвалля 7, (тел. 28-88).
- „ Маліс Ярема, хірург, Городецька 18.
- „ Мальчик Олександр, внутр. Лонцького 8. (Тел. 75-77).
- „ Миронович Антін, Жовківська 64. (Тел. 52-05).

*) Адреси подані Українським Лікарським Товариством у Львові.

- „ Музика Максим, бактериолог, Чарнецького 24, (тел. 64-23).
- „ Носковська Галина.
- „ Овчарський Бронислав, внутр. Пекарська 39. (Тел. 12-27).
- „ Панкевич Софія, Унії Люб. 15.

Д-Р ПАНЧИШИН МАРІАН, спец. в хоробах внутрішніх, вул. Клушинська 3 (бічна Личакова), тел. 48-82.

- „ Парфанович Софія, гінеколог, Зиблікевича 51, (тел. 105-43).
- „ Петринюк Юра, Заг. шпит.
- „ Подолінський Олександр, акушер і гінеколог, Потоцького, 6. (Тел. 15-60).
- „ Попович Микола, внутр. Замарстинів, Львівська 61.
- „ Прийма Остап, внутр. Словацького 14. (Тел. 61-50).
- „ Процьків Антін, Заг. шпиталь.

- Л.-д. Рибачек Ірина, Потоцького 48.
- Д-р Рудницька-Криштальська Ярослава, рентгенол. Технічка 4, (тел. 43-24).
- „ Сімович Ірина, Павлінів 11.
- „ Синенький Петро.

- „ Собчук Богдан.
- „ Совковський Ярема, хірург. клініка.
- „ Семчишин Михайло.
- „ Станецький Володимир.
- „ Туна-Надрагова Олена, внутр., Домініканська 11, (тел. 73-78).
- „ Тушицький Омелян, лікарська косметика, Софії 3.
- „ Турко Роман.
- „ Філяс Ос., діточі, Л. Сапіги 21. (тел. 79-53).
- „ Фридрих Микола.

Д-Р ЦИМБАЛІСТИЙ ПАВЛО, Секундар Держ. Заг. Шпитало, спеціаліст в недугах внутрішніх. Львів, вул. Листопада 114, (тел. 63-93).

- „ Чайківська-Пшепюрська Ольга, дентист-стомат., Вишневецьких 8, (тел. 107-60).
- „ Чаплінський Лев, Гіпсова 46.

Д-Р ЧАЧКОВСЬКИЙ ОСИП, спец. хоріб шкірних і венеричних, вул. Академічна 11, (тел. 60-62).

- „ Щуровський Володимир, Домініканська 11.

ЛІКАРІ В ГАЛИЧИНІ

- Балигород, Д-р Кузьмак Володимир.
- Белз, Д-р Мизюк Василь.
- Бережани, Д-р Кордасевич Володим.
- Д-р Мігоцький Льонгін.
- Д-р Лаврівський Володимир.
- Берездівці, Д-р Літинський Микола.
- Бібрка, Д-р Рижій Іван.
- Білий Камінь, Д-р Свідерський Вол.
- Білобожниця ад Чортків, Д-р Руденський Теодор.
- Бірча к. Перемишл., Д-р Козій Іван.
- Битків, Д-р Рибачевський Олекс.
- Богородчани, Д-р Пасічняк Волод.
- Болехів, Д-р Гарасимів Петро.
- Борщів, Д-р Шалаута Ярослав.
- Болшівці, Д-р Лотоцький Василь.
- Броди, Д-р Сірко Михайло.
- Будзанів, Д-р Шкварок Осип.
- Букачівці, Д-р Комарянський Мир.
- Бурштин, Д-р Жовнірович Іван.
- Буськ, Д-р Ваврик Мартин.
- Д-р Ваньо Ярослав.
- Бучач, Д-р Гамерський Володимир.
- Д-р Ремешило Іван.
- Винники к. Львова, Д-р Врецьона В.
- Д-р Нагляк Яків.
- Висова ад Горлиці, Д-р Гіжа Мих.
- Вишнівчик, Д-р Шкляр Омелян.
- Войнилів, Д-р Белей Іван.
- Волків, Д-р Якимів Осип.
- Галич, Д-р Мулькевич Володимир.

- Д-р Шекета Михайло.
- Гвоздець ад Коломия, Д-р Гранківський Клявдій.
- Глиняни, Д-р Гіжовська - Крілікова Марія.
- Д-р Крілик Володимир.
- Гологори, Д-р Лопатинський Яросл.
- Городок Ягайлонський, Д-р Козаневич Лев Евген.
- Д-р Лисяк Мирон.
- Городенка, Д-р Істеревич Степан.
- Д-р Паращук Дмитро.
- Д-р Шлемкевич Петро.
- Городниця (п. Городенка), Л. д. Поповичівна Ірина.
- Грибів, Д-р Сорока.
- Грималів, Д-р Доброміль Михайло.
- Горлиці, Д-р Шмігельський Степан.
- Гусаків, Д-р Домбчевський Ілярій.
- Гусятин, Д-р Парфанович Теодор.
- Делятин, Д-р Яремчишин Михайло.
- Дібринів (поч. Стратин), Д-р Капітан Дмитро.
- Доброміль, Д-р Стефанюк Володим.
- Дрогобич, Д-р Созанський Миросл.
- Д-р Луцький Августин.
- Д-р Чапельський Володимир.
- Дунаїв, Д-р Савицький Осип.
- Єзупола к. Станисл., Д-р Яківчик Микола.
- Жидачів, Д-р Політило Юліян.

Жовква, Д-р Орловський Антін.
— Д-р Сапрука Богдан.
Жовтанці, Д-р Бандурка Григор.
Журавно, Д-р Гілецький Микола.
Заболотів, Д-р Породько Ярослав.
Заліщики, Д-р Долинський Маріян.
Збараж, Д-р Білинський Тарас.
— Д-р Таращук Павло.
Збоїска к. Львова, Д-р Сташинський Володимир.
Зборів, Д-р Бойко Михайло.
— Д-р Гаврилук Андрій.
— Д-р Козицький Микола.
Золочів, Д-р Залужний Осип.
— Д-р Тарнавська Марія.
Івачів Горішний ад Тернопіль, Д-р Карачко Лукіян.
— Д-р Сай Тадей.
Калуш, Д-р Білецький Володимир.
— Д-р Дозорський Ярослав.
— Д-р Левицька-Земборак Стеф.
— Д-р Рожанківський Маркел.
Камінка Струмилова, Д-р Банах Вол.
— Д-р Кокодинський Андрій.
— Д-р Лемішка Іван.
— Д-р Целевич Амброзій.
Книгиничі (Бурштин), Д-р Бойко В.
Козова, Д-р Манацький Олександр.
Коломия, Д-р Білосор Володимир.
— Д-р Ганьківський Володимир.
— Д-р Гнатчук Микола.
— Д-р Кобринський Володимир.
— Д-р Козакевич Олександр.
— Д-р Станкевич Дмитро.
Комарно, Д-р Кліш Ізидор.
Копичинці, Д-р Корнова Андрій.
Королівка к. Борщова, Д-р Боярський Кость.
Косів, Д-р Коцюбинський Микола.
— Д-р Стефурак Василь.
Космач, Д-р Питлик Богдан.
— Д-р Трутяк Володимир.
Краковець, Д-р Бугель Юрій.
Криниця-Живець, Д-р Савчак Мих.
Коршів ад Коломия, Д-р Левицький Зеновій.
Кристинопіль, Д-р Савка Теодозій.
Куликів, Д-р Коновалець Степан.
Купчинці (поч. Ястшембово), Д-р Марковський Роман.
Кути над Черемошем, Д-р Селянський Остап.
Липиця Долішна, Д-р Гвоздецький Теофіл.
Лішня (поч. Дрогобич), Д-р Бурка Остап.
Ліско, Д-р Старух Михайло.
Лопатин, Д-р Куцик Василь.
Льбачів, Д-р Жук Семен.
— Д-р Полохайло Іван.
Любича Королівська, Д-р Гура Ром.
Лука қ. Самбора, Д-р Гарбовський Богдан.

Любінь Великий, Д-р Чвартацький Гриць.
Миколаїв над Дністром, Д-р Стасів Дмитро.
Миколаїв к. Гаїв, Д-р Кебало Конст.
Микулинці, Д-р Фуртак Микола.
Монастириська, Д-р Банах Олексій.
Монастирець к. Журавна, Д-р Владичин Іван.
Милятин Новий, Д-р Лотович Матв.
Мости Великі, Д-р Грабар Степан.
Мостиська, Д-р Лебедович Омелян.
Нижанковичі, Д-р Йойко Славомир.
Надвірна, Д-р Селепей Дмитро.
Нове Село к. Підволоч., Д-р Яворський Іван.
Озірна, Д-р Сприс Дезидерій.
Олеско, Д-р Мучій Федір.
Олешнічі, Д-р Крупка Роман.
Отинія к. Станисл., Д-р Коцюба Вол.
Перегінсько, Д-р Патрило Ярослав.
— Д-р Сивенький Осип.
Перемисьль, Д-р Уманець Іван.
— Д-р Куник Мирослав, Францишкан. Владиче при вежі.
— Д-р Несторович Роман, Ринок 2.
— Л. д. Стронська-Несторович Ярослава, Ринок 2.
— Д-р Фільц-Коченаш Іванна.
— Д-р Хомишин-Гащукова Наталія.
Перемисьляни, Д-р Сахно Ярослав.
Печенижин, Д-р Невестюк Яків.
Підбуж, Д-р Ручка Олександр.
Підволочиська, Д-р Куніцький Ст.
— Д-р Хома Осип.
Підгайці, Д-р Явний Григорій.
Підкамінь к. Бродів, Д-р Кузів Ром.
Пістинь, Д-р Савочка Степан.
Поморяни, Д-р Дичок Василь.
Потік Золотий, Д-р Юревич Анат.
Пробіжна к. Гусятина, Д-р Тягнибік Іван.
Рава Руська, Д-р Гоцький Роман.
Радохів, Д-р Ваврик Микола.
— Д-р Мотлюк Роман.
Радимно, Д-р Ломінський Густав.
Риманів, Д-р Цеплий Константин.
Рогатин, Д-р Галяревич Василь.
— Д-р Дмитрів Гриць.
— Д-р Мельник Льонгін.
Рожнів, Д-р Дольницький Богдан.
Рожнітів, Д-р Бородчак Осип.
Рудки, Д-р Керничний Михайло.
Самбір, Д-р Кобільник Володимир.
— Д-р Матіяшек Іван.
Скала н. Збручем, Д-р Модна Катерина.
Скала, Д-р Лучка Володимир.
Снятин, Д-р Муринюк Михайло.
— Д-р Подюк Іван.
Сокаль, Д-р Мацейович Степан.
— Д-р Пелех Олександр.
— Д-р Решетило Теодор.

Солотвина, Д-р Рубель Степан.
 Станиславів, Д-р Воевідка Кость, акушер і гінеколог, Липова 3, (тел. 3-32).
 — Д-р Гробельний Осип, внутр. і жіночі, Голуховського 22, (тел. 4-84).
 — Д-р Грушкевич Ярослав, окуліст, Липова 12.
 — Д-р Козак Мих., Голухов. 23. (тел. 6-05).
 — Д-р Маланюк Осип, хірург, 3-го Мая 17, (тел. 1-97).
 — Д-р Недільський Богдан, Собіського 35.
 — Д-р Полотнюк-Гробельна Олена, дентист-стоматолог, Голух. 22.
 — Д-р Полотнюк Пристай Наталія, спец. в хворобах вуха, горла і носа, Голуховського 25.
 — Д-р Ясеницька Марія, 3 Мая 39.
 — Д-р Хмільевський Ярослав.
 Старий Самбір, Д-р Левицький Вит.
 — Д-р Соневицький Теодор.
 — Д-р Хома Іван.
 Стрілиська Нові, Д-р Тимків Макс.
 — Д-р Макогонський Дмитро.
 Стрий, Д-р Дмитричко Василь, Міцкевича 18.
 — Д-р Левицький Іполит, Сенкевича 2.
 — Д-р Сеген Михайло (Лани).
 — Д-р Чижевський Василь, Кохановського 10.
 Струсів к. Теревовлі, Д-р Сліпий Р.
 Судова Вишня, Д-р Гролів.
 — Д-р Радзикович Юліян.
 Сянік, Д-р Каранович Володимир.
 Тартаків, Д-р Лев Олександр.
 Теревовля, Д-р Воробець Тома.
 — Д-р Мохнацький Олег.

Тернопіль, Д-р Миколаевич Маріян, Пилсудського 18.
 — Д-р Мисюк Теод., Міцкевича 11.
 — Д-р Мороз Роман.
 — Д-р Свистун Богдан, Міцкевича 13.
 — Д-р Скорецька Олена, Мостова 16, дентист.
 — Д-р Чубатий Володимир, Пилсудського 6.
 Тисьмениця, Д-р Гаванський Роман.
 — Д-р Сендецький Ілля.
 Тлусте к. Заліщик, Д-р Тимчук Михайло.
 Товмач, Д-р Клодницький Осип.
 Тустановичі, Д-р Терлецький Мик.
 Угнів, Д-р Кос Осип.
 — Д-р Теслюк Богдан.
 Усте Зелене, Д-р Петрик Володим.
 Устрики Долішні, Д-р Гукевич Вол.
 — Д-р Сеньківський Теодозій.
 Ходорів, Д-р Білинський Олександр.
 — Д-р Мацьків Теодор.
 Черче, Д-р Осінчук Роман.
 Чесанів, Д-р Шиманський Гриць.
 Чортків, Д-р Бачинський Теофіл.
 — Д-р Мандичевський Ярослав.
 — Д-р Макарушка Богдан.
 Щирець, Д-р Мандзик Михайло.
 — Д-р Книш Іван.
 — Д-р Трешневський Евген.
 Яблонів, Д-р Ткачук Дмитро.
 Яблониця (п. Ясенів Гор. к. Косова), Д-р Маковський Юрко.
 Яворів, Д-р Кушнір Степан.
 — Д-р Матвісів Степан.
 Янів к. Теревовлі, Д-р Брилинський Осип.
 Яричів Новий, Д-р Мельник Клим.
 Ярослав, Д-р Литвин Евген.

ВОЛИНЬ І ІНШІ ЗЕМЛІ

Бендзін, Д-р Юрків Роман (шпит.).
 Бересть н. Бугом, Д-р Дмитрюк Василь, Косцюшки 3.
 Білозірка (п. Крем.), Д-р Брич Ілько.
 Бихава (п. Любельськ.), Д-р Свистун Омельян.
 Буско-Здруй, Д-р Саламанчук Ол.
 Бяла, Д-р Кінасевич (заг. шпиталь).
 Варшава, Д-р Балей Степан, вулиця Тшех Кшижи 8.
 — Д-р Івановський Антін, Дольна 17.
 — Д-р Кульматицький Степан.
 — Д-р Липа Юрій, Кшиве Коло 18.
 Вильно, Д-р Самборський Єфрем, Велька 56-в.
 Володимир Волинський, Д-р Полянський Станислав.
 — Д-р Річинський Арсен.

Вишніці (п. Влодава), Д-р Олесіюк Тиміш.
 Глогув к. Ряшева, Д-р Солтикевич Ярослав.
 Дубно, Д-р Балей Святослав.
 Жижец, Д-р Устіянівський Богдан.
 Каліш, Д-р Васильченко Михайло, Маріяньська 3.
 Камінь-Коширський, Д-р Каранович Евген.
 Катовиці, Д-р Ковальчук Володимир, (шпиталь о. Боніфратрів).
 Ківерці к. Луцька, Д-р Нижанковський МIRON.
 Ковель, Д-р Яворовський Теофіл.
 Костопіль, Д-р Рошинська Анна.
 — Д-р Рошинський Петро.
 Краків, Д-р Арсенич Роман (заг. шпит.).

- Д-р Менцінський Осип.
- Д-р Горницький Павло, Любомирська 49.
- Д-р Рихвицький Володимир.
- Д-р Смолинський.
- Д-р Лісікевич Мирон.
- Д-р Парфанович Константин (Уряд Здоровля).
- Д-р Поврозник Волод.
- Д-р Худик Юліян, Висьльна 9.
- Кремінець**, Д-р Кивелюк Семен.
- Д-р Кархут Василь.
- Кросьценко**, Д-р Гасюкова Ольга.
- Луцьк**, Д-р Залеський Микола.
- Д-р Зарицький Людомир, Болеслава Хор. 83.

- Люблин**, Д-р Залипка М. (шпиталь).
- Познань**, Д-р Рожицький.
- Д-р Молдовець Степан.
- Рейовець** к. Холма, Д-р Брояковський Всеволод.
- Рівне**, Д-р Могильницький Роман, Галлера 6.
- Д-р Присневська.
- Скульськ**, Д-р Ільчишин Михайло,
- Тчев** (Поморе), Д-р Копертинська-Русинова.
- Д-р Русин Зенон.
- Хойнице** (Поморе), лік. Бурачинська Олена, дентист.
- Циців** (п. Холм), Д-р Коцюбинський Олександр.

Українські адвокати *)

У Львові:

- Д-р Бабій Михайло, Льва Сапіги 65.
- „ Бандель Іван, Краківська 17.І С.
- „ Біляк Степан, Підвалля 7.ІІІ С.
- „ Боцюрків Іларій, Шептицьких 14.І С.
- „ Булик Еміль, Коперника 19.І.

Д-Р ВОЛОШИН МИХАЙЛО, Шашкевича 2. С.

- „ Ганкевич Лев, Руська 3.І. (тел. 43-98) С.
- Мр. Ганицький Степан, Городецька 97.ІІ С.
- Д-р Гвоздецький Євген, Красіцьких 6. С.
- „ Глушкевич Маріян, Валова 14.І С.
- „ Говикович Альфред, Дверніцького 30. С.
- „ Голубовський Іван, Бляхарська 12. С.
- „ Гришовський Володимир, Жовківська 161. С.
- „ Давидяк Євген, Руська 3.ІІІ С.

Д-Р ДАШКЕВИЧ РОМАН, Коперника 5, (тел. 90-16).

- „ Добрянський Альойзій, Валова 14.ІІ С.
- „ Евин Пилип, Бляхарська 8. С.
- „ Заяць Теодозій, Вірменська 3.
- „ Карпюк Юлій, Михайло.
- „ Крижановський Михайло, Бляхарська 9.І.
- „ Кришталевський Роман, Техніцка 4. С.

Д-Р ЛЕВИЦЬКИЙ КОСТЬ, Підвалля 7. ІІ С.

- „ Левицький Макс, Красіцьких 18.С.
- „ Левицький Дмитро, Костошк 1-а. С.
- „ Лецій Юліян, Крашевського 23.
- „ Лисяк Олександр, Вірменська 19. С.
- „ Личковський Пелех, Сильвестер, Пекарська 24.
- „ Лициняк Володимир, Романовича 11. С.

Д-Р МАРІТЧАК ОЛЕКСАНДЕР, перекладач для мови української й французької, Ринок 15, Телефон 53-26. С.

- Д-р Надрага Олександр, Домініканська 11. С.
- „ Назарук Осип, Підвалля 7.ІІ С.
- „ Павенцький Олександр, Підвалля 9.ІІ С.

Д-Р ПАНЬКІВСЬКИЙ КОСТЬ, Чарнецького 26, (тел. 55-42).

- „ Петрушевич Лев, „Дністер” С.
- „ Рожанківський Теодор, Собіщина 7. С.
- „ Рудницький Іван, „Дністер”, С.
- „ Сосюкало Дмитро, Валова 14.І.С.

Д-Р СТАРОСОЛЬСЬКИЙ ВОЛОДИМИР, Крашевського 23. ІІ (телефон 73-21).

- „ Суховерський Осип, Ринок 5. С.
- „ Сивуляк Олекса, Домагаличів 4.
- „ Терлецький Михайло, Баде-ніх 12. С.

*) Адреси подані Союзом Українських Адвокатів у Львові. Буква „С” після прізвища означає, що даний адвокат є членом Союзу.

Д-Р ШЕВЧУК СЕМЕН, Гродзiцких
2, (тел. 76-39).

„ Шухевич Степан, Чарнецько-
го 24. С.

„ Шухевич Микола, Чарнецько-
го 24. С.

„ Федак Степан, Сикстуська 46. С.

„ Яворський Іван, Йосифа, С.

„ Юзич Іван, Ринок 10.П. С.

Українські адвокати в краю: Львівська Апеляція

- Балигород**, Заньків Михайло.
Белз, Д-р Козак Степан. С.
— Д-р Салагуб Ілля. С.
Бережани, Бабяк Франц.
— Д-р Бемко Володимир. С.
— Д-р Гриневич Володимир. С.
— Д-р Західний Михайло. С.
— Д-р Терлецький Корнило. С.
Бібрка, Д-р Венгльовський Іван. С.
— Д-р Дудикевич Ярослав. С.
— Д-р Дашинич-Кульчицький Ро-
ман.
— Д-р Котвич-Калинович Роман.
Бірча, Д-р Ільницький Михайло. С.
Богородчани, Д-р Божик Степан. С.
— Д-р Когут Осип. С.
— Мр. Каламан Михайло.
— Д-р Мартинець Олекса. С.
Болехів, Д-р Зволинський Петро. С.
— Д-р Лисинецький Гедимін. С.
Болшівці, Д-р Данилович Северин.
Борина, Д-р Михайлівський Тео-
філь. С.
Борислав, Д-р Кобрин Володимир.
— Д-р Скибінський Рудольф. С.
Борщів, Воркун Степан.
— Мр. Романовський Іван.
— Д-р Томковид Микола. С.
— Д-р Чировський Володимир. С.
Броди, Д-р Головка Тимотей.
— Д-р Жолнірчук Теодор. С.
— Д-р Сірко Сидір Фердинанд.
Будзанів, Д-р Староселець Михайло.
Буківсько, Д-р Жук Остап. С.
— Д-р Константинович Володим. С.
Бурштин, Д-р Ліщинський Андрій С.
— Д-р Скульський Осип. С.
— Д-р Сьокало Юліян.
— Трач Станислав. С.
Бузьк, Д-р Бай Олекса.
— Д-р Процик Маркіян. С.
— Д-р Струтинський Микола. С.
— Туркевич Микола.
Бучач, Д-р Гринів Михайло. С.
— Д-р Слюзар Роман. С.
Винники, Левицький Богдан. С.
— Д-р Щуровський Евген. С.
Галич, Д-р Меркун Осип. С.
— Д-р Яців Василь. С.
Гвоздець, Д-р Трильовський Кири-
ло. С.
Глиняни, Климко Василь.
— Кміцикевич Олександр.
— Куницький Микола. С.
- Городенка**, Д-р Кассіян Василь. С.
— Д-р Комаринський Роман.
— Кульчицький-Дашинич Остап.
— Матейків Теодор.
— Д-р Морозевич Роман. С.
— Д-р Окуневський Теофіль. С.
— Д-р Яшан Василь.
Городок, Д-р Бірецький Кость. С.
— Карачевський Клим. С.
— Д-р Кречковський Маріян. С.
— Д-р Озаркевич Льонгин. С.
— Сухий Володимир. С.
Грималів, Д-р Любачівський Іван. С.
— Д-р Олійник Григор. С.
— Політило Йоахим.
Гусятин, Д-р Серафим Андрій.
— Капустинський Осип Тома. С.
— Шахнович Михайло. С.
Делятин, Д-р Ващук Корнило.
— Д-р Левицький Осип Антін. С.
— Лабій Анатоль.
— Д-р Навроцький Остап. С.
— Д-р Оленюк Дмитро. С.
Добромилів, Д-р АнтоневицСтепан.С.
— Д-р Паславський Василь.
Долина, Д-р Дереш Олекса. С.
— Д-р Луців Іван. С.
— Малиняк Ярослав. С.
Дрогобич, Д-р Блажкевич Іван. С.
— Д-р Винницький Ілля. С.
— Д-р Витвицький Степан. С.
— Др Гнатів Петро. С.
— Д-р Кузів Григор. С.
— Д-р Ільницький Володимир. С.
— Д-р Ніжанковський Зенон. С.
— Д-р Пацлавський Віктор. С.
— Пелчинський Юліян. С.
— Д-р Савойка Роман. С.
— Скибінський Володимир. С.
— Смольницький Осип. С.
Дубецько, Д-р Гарасимів Олекса. С.
Жабе, Д-р Прислопський Нестор. С.
Жидачів, Д-р Юрків Михайло. С.
Жовква, Мр. Ващук Володимир.
— Мр. Гасюк Володимир.
— Мр. Калимон Андрій.
— Д-р Романків Іван. С.
— Д-р Хіяк Олександр.
Журавно, Д-р Лакуста Михайло. С.
— Д-р Лисяк Павло. С.
— Микласевич Вінкент. С.
Заболотів, Малецький Аркадій. С.
— Файгель Антін.

- Залізці**, Д-р Голубович Сидір.
 — Д-р Саламаха Ілля. С.
Залішки, Д-р Винницький Антін.
 — Д-р Стефанович Роман. С.
Збараж, Д-р Бохенський Стефан.-С.
 — Д-р Гамаль Володимир. С.
 — Д-р Кульчицький Іван. С.
Зборів, Д-р Вацик Євген.
 — Д-р Душенчук Василь.
 — Д-р Макух Ілля Мойсей. С.
 — М-р. Наливайко Володимир. С.
 — Д-р Стефанишин Микола. С.
Золотий Потік, Д-р Шипітка Теодор
Золочів, Д-р Блажкевич Ілько. С.
 — Д-р Безпалько Володимир. С.
 — Д-р Герета Володимир. С.
 — Д-р Краснопера Володимир. С.
 — Д-р Олесницький Ігор. С.
 — Д-р Струсевич Юліян. С.
Калуш, Аронець Андрій.
 — Д-р Воробець Михайло. С.
 — Д-р Коритовський Тарас. С.
 — Д-р Сохацький Іван. С.
Камінка Струмівка, Д-р Горошко Іван. С.
 — Д-р Мінко Петро. С.
Козова, Березовський Генік Михайло. С.
 — Д-р Стефанович Теодозій. С.
Коломия, Дідицький Богдан. С.
 — Д-р Коссаєк Олексій. С.
 — Д-р Кузьмич Антін.
 — Д-р Могильницький Іван. С.
 — Д-р Новодворський Іван. С.
 — Ставничий Євген Роман.
 — Д-р Турянський Іван Андрій. С.
 — Д-р Чайковський Андрій. С.
 — Чернявський Іван. С.
 — Д-р Шпайло Ярослав. С.
Комарно, Д-р Пеленський Олександр. С.
 — Утриско Осип. С.
Копичинці, Д-р Галай Степан. С.
 — Д-р Зеленецький Олександр.
Косів, Д-р Боднар Михайло.
 — Д-р Залуцький Тит.
 — Д-р Концюк Остап. С.
 — Д-р Рондяк Петро. С.
Краковець, Д-р Качмарський Михайло. С.
 — Д-р Саєвич Володимир.
Куликів Д-р Копистянський Захар.С.
 — Лисикевич Теодозій. С.
 — Д-р Звір Михайло.
Кути, Д-р Гардецький Маріян. С.
 — Д-р Кулик Данило. С.
Ліско, Д-р Вітошинський Роман. С.
 — Д-р Хіяк Теодор.
Лопатин, Д-р Стадник Іван.
Любачів, Д-р Ардан Степан. С.
 — Д-р Дякунчак Юрій.
 — Д-р Станько Іван. С.
Лютівиска, Д-р Шараневич Вол. С.
- Мединичі**, Д-р Мартинюк Іван. С.
 — Д-р Лазор Іван.
Мельниця н. Дн. Д-р Желехівський Микола.
 — Смалъ Петро. С.
 — Д-р Щуровський Діоніз.
Миколаїв н. Дн. Д-р Здебський Володимир. С.
Микулинці, Д-р Куріца Гриць. С.
Монастириська, Д-р Банд Василь. С.
 — Д-р Кардаш Адольф.
 — Мисевич Осип.
Мости великі, Д-р Малко Іван. С.
Мостиська, Д-р Кульчицький Лев. С.
 — Д-р Ломінський Володимир. С.
Надвірна, Д-р Банах Валеріян. С.
 — Д-р Николайчук Микола. С.
 — Д-р Санощкий Іван. С.
Немирів, Д-р Волощук Осип.
 — Тузяк Северин.
Нижанковичі, Д-р Карпак Петро. С.
Нове Село, Д-р Білінський Ростисл.
 — М-р Зварун Іван.
 — Д-р Сенік Данило. С.
Обертин, Д-р Кибюк Ілля.
Олесько, Д-р Дозорський Михайло.
 — Д-р Цебрвський Олександр.
Отинія, Д-р Бондарук Євген.
 — Д-р Дрогомирецький Степан. С.
 — М-р Крушинський Степан.
Перемишль, М-р Бошко Володимир.
 — Д-р Войтович Петро. С.
 — Дмоховський Роман.
 — Д-р Загайкевич Володимир. С.
 — Козьоринський Олекса.
 — Д-р Копистянський Олекс. С.
 — Д-р Мирович Роман.
 — Навроцький Степан. С.
 — Д-р Рибак Микола. С.
 — Д-р Секела Роман. С.
 — Д-р Хробак Микола. С.
 — Д-р Черлунчакевич Кирило. С.
Перемишляни, М-р Гузар Михайло.
 — Кушнір Степан.
 — Д-р Свістель Франц. С.
 — Д-р Хаврона Михайло. С.
Підбуж, Д-р Кузик Волод. Богдан.
Підволочиська, Д-р Жуковський Андрій. С.
Підгайці, Д-р Ловицький Євген. С.
 — Малицький Микола.
 — Д-р Маркевич Олександр. С.
 — Д-р Стецюк Григорій. С.
 — Д-р Чикета Яків.
Підкамінь, Д-р Левицький Володим.
Рава Руська, Д-р Богачевський Данило. С.
 — Д-р Карпевич Богдан. С.
 — Д-р Коломиєць Ярослав.
 — Д-р Кунців Іван. С.
Радехів, Д-р Возняк Василь.
 — Д-р Селезінка Ярослав. С.
Радимно, Д-р Семчишин Григор. С.

- Рогатин**, Д-р Бабюк Михайло.
 — Д-р Гладкий Семен. С.
 — Д-р Граб Володимир, Лев. С.
 — Д-р Шенкерик Роман. С.
Рожнітів, Д-р Курбас Роман. С.
Риманів, Хомицький Олександр.
Рудки, Д-р Гайдучок Степан. С.
 — Д-р Климишин Володимир. С.
Самбір, Білінський Іван. С.
 — Білінський-Качкенович Микола. С.
 — Д-р Волошин Іван. С.
 — Д-р Галуцинський Микола. С.
 — Д-р Гуркевич Володимир. С.
 — Д-р Гординський Людвик. С.
 — Д-р Кіцула Василь.
 — Д-р Кміцикевич Теодор.
 — Кульчицький Григор. С.
 — Д-р Рабій Юліан. С.
 — Д-р Рогуцький Іван. С.
 — Д-р Хомицький Леонтій. С.
Старий Самбір, Д-р Дуркот Роман.
 — Д-р Максимчук Іван. С.
 — Мгр Федак Іван. С.
Сінява, Краснопера Северин. С.
Скалат, Д-р Мельник Михайло. С.
 — Д-р Тригубчак Арсен. С.
 — Д-р Черлунчакевич Іван.
Сколе, Д-р Булак Степан.
 — Д-р Дольницький Степан. С.
 — Д-р Кобилецький Іван. С.
 — Д-р Малиняк Ярослав. С.
Снятин, Д-р Ганкевич Григор. С.
 — Д-р Задурович Август.
 — Комаринський Теодоз.
Сокаль, Д-р Перфецький Роман. С.
 — Д-р Ріпецький Степан.
 — Д-р Хоминський Лев. С.
 — Д-р Чайківський Богдан. С.
Солотвина, Д-р Горбачевський Льонгин. С.
 — Гординський Еміль.
 — Д-р Миронович Павло.
Станиславів, Д-р Бих Микола. С.
 — Д-р Волянський Іван. С.
 — Д-р Крижанівський Ярослав. С.
 — М-р Ковальський Волод. Роман.
 — Д-р Лабій Михайло.
 — Д-р Левицький Савин, Осип.
 — М-р Лавришко Ярослав.
 — Д-р Литвинович Михайло. С.
 — Д-р Маркусь Олександр.
 — Д-р Олесницький Юлій. С.
 — Д-р Перегінець Антін. С.
 — Д-р Савчак Нестор. С.
 — Д-р Срібний Микола. С.
 — Д-р Чорненко Олександр. С.
 — Шлапак Степан.
Стрий, Д-р Гарасимів Антін. С.
 — Д-р Домбчевський Роман. С.
 — Думін Ромуальд. С.
 — Ерденбергер Жигмонт. С.
 — Д-р Калуський Володимир. С.
 — Д-р Лужецький Володимир. С.
 — Охримович Дамян. С.
Судова Вишня, Д-р Гаецький Володимир. С.
 — Д-р Громницький Роман. С.
Сянік, Д-р Блавацький Василь. С.
 — Д-р Ванчицький Степан. С.
 — Дутковський.
 — Д-р Мадея Андрій. С.
 — Д-р Шатинський Еуген. С.
Теребовля, Д-р Заплітний Антін. С.
 — Д-р Михалюк Теодор.
 — Д-р Мішко Степан.
Тернопіль, Д-р Баран Степан. С.
 — Д-р Брикович Степан. С.
 — Мгр. Гринкевич Осип.
 — Д-р Дзерович Еуген. С.
 — Завідовський Ілля.
 — Д-р Зарицький Роман.
 — Д-р Калин Іван. С.
 — Карпак Станислав.
 — Д-р Коренець Юліан.
 — Д-р Ладика Дмитро. С.
 — Д-р Лисий Володимир. С.
 — Д-р Онуферко Лука. С.
 — Д-р Олійник Олекса. С.
 — Постригач Осип.
 — Мгр. Сенків Григорій.
 — Д-р Стахевич Богдан. С.
 — Д-р Якимчук Іван. С.
Тисьмениця, Д-р Белей Теодор. С.
 — Д-р Луцький-Одинак Михайло.
Товмач, Д-р Коношук Степан.
 — Д-р Макух Іван. С.
Товсте, Д-р Андрущишин Степ. С.
 — Д-р Гумецький Іван. С.
 — Д-р Тригук Василь.
Турка н. Стр., Д-р Бабій Вол. С.
 — Бурко Іван.
 — Д-р Кондрат Мирон. С.
 — Д-р Сохацький Михайло.
Угнів, Д-р Козак Іван. С.
 — Д-р Сиротинський Кость.
Устрики Долішні, М-р Береска Михайло. С.
 — Д-р Винницький Григор. С.
Чесанів, Д-р Мудрецький Дмитро. С.
 — Д-р Микитин Михайло.
Чортків, Д-р Гринчишин Іван. С.
 — Д-р Горбачевський Антін. С.
 — Д-р Електрович Володимир. С.
 — Д-р Росляк Михайло. С.
 — Д-р Хичій Іван. С.
 — Д-р Юрчинський Остап. С.
Ходорів, Д-р Лєнис Дмитро.
 — Д-р Стронціцький Андрій. С.
 — Д-р Троян Корнило. С.
 — Чабан Ілля.
Щирець к. Льв. Д-р Савчак Богдан. С.
 — Д-р Стецьків Микола. С.
 — Д-р Хрептовський Петро. С.

Яблонів, Д-р Мурович Володимир. С.
— М-р Рубінгер Волод. Андрій.
— Руденський Ярослав, Омелян.
— Д-р Юркевич Антін. С.
Яворів, Д-р Галушак Осип. С.
— Д-р Неділка Володимир. С.
— Д-р Фільц Михайло. С.
Янів к. Льв. Д-р Кіжик Волод. С.
Ярослав, Д-р Волинець Олександр
Ярослав.
— Д-р Гіліцінський Володимир.
— Хотинецький Роман, Антін.

КРАКІВСЬКА АПЕЛЯЦІЯ

Горлиці, Д-р Борисевич Роман. С.
— Д-р Менцінський Келестин.
— Д-р Сьокало Ярослав.
Грибів, Скрипчук Василь. С.
Дукля, Д-р Налісник Юліян. С.
Коросно, Д-р Возняк Семен.
Криниця, Д-р Гнатишак Орест.
Лежайськ, Гіліцінський Бронислав С.
Мушина, Д-р Булик Семен.
— Д-р Качмарчик Ярослав.
— Д-р Хиляк Степан.
Ст. Санч, Д-р Кухтин Осип. у д-ра
Штаера, канд. адв.
Фриштак, Д-р Нічка Гриць.

ЛЮБЛИНСЬКА АПЕЛЯЦІЯ

Володимир Волинський, Д-р Бартків
Іван. С.
Рівне, Багринівський Микола С.
— Корноухів Іван. С.
Ковель, Підгірський Самійло. С.
Луцьк, Богданівський Сергій. С.
— Степура Гриць. С.
— Черевко Юрій.
Кремінець, Сидорович Василь.
Дубно, Захаревич Олександр.
Сандомир, Д-р Ляхович Ярослав.

ВАРШАВСЬКА АПЕЛЯЦІЯ

Варшава, Лукасевич Лев. — Круча 13
Турев, с. о. Каліш, Лагола Михай-
ло. (б. с.).

ВИЛЕНСЬКА АПЕЛЯЦІЯ

Бересть н. Б. Криницький Волод. С.
— Криницький Василь.
— Пантелевич Василь.

ПОЗНАНСЬКА АПЕЛЯЦІЯ

Гостинь, Шкільний Михайло.
Хойнице, Д-р Бурачинський Осип.
Тчев, Лепкий Анатоль.
Мінськ Мазовецький, Лагодинський
Володимир. б. гор. суддя.

ОГОЛОШЕННЯ

ЗЕМЛЯКИ! П а м я т а й т е
про український

А Р Х І В визвольної бо-
ротьби у Празі

Посилайте туди всякі матері-
яли — рукописи, документи,
книжки та грошеві підмоги
на адресу Директора Музею
проф. Д. Антоновича: Prof.
D. Antonovyc Praha — Nusle
— — 245, CSK. — —

Купуйте нову історичну повість:

Полковник Кричевський

др. Андрія Чайковського
Вид. кооперативи „Хортиця“

Львів, вул. Руська 3/II.

„Кооперативна Республіка“

суспільно-економічний місячник. Обговорює в приступній формі важніші події хвилі; містить статті наших і заграничних економістів; інформує про визначні події світу.

Передплата на рік зл. 12.—; для кооперативних робітників, селян і студуючої молоді за зл. 8.—. Поодинокі число 1 зл. Сплачувати можна ратами. Передплатники одержують **безплатно книжкові ПРЕМІЇ.**

„Господарсько-Кооперативний Часопис

офіційний орган Р. С. У. Кооператив. Популярний кооп.-освітній тижневик. Правні й організаційні поради для кооператив.

Передплата на рік зл. 18.—. Поодинокі число 0.40 зл.

„Кооперативна Родина“

масовий пропагандистичний місячник. Займаючі статейки, оповідання, вірші, загадки, дописи, вістки з нашого життя й т. д.

Ціна одного числа 2 сотики. Замовляти в пачках від 50, 100, 150 і т. д. приміря.

„Бібліотека Ревізійного Союзу Укр. Кооператив“

видала 40 потрібних усім кооперат. книжечок: підручників кооперації, книговодства різних видів кооп., пропаг. й освідомлюючі брошури і т. д.

Найновіші видання:

1) Ш. Жід: Програма кооператизму, ст. 130, ц. зл. 2.50.

2) Ідеологія кооперації: вибір з кооп. письменства, ст. 110, ц. зл. 2.—

Жадайте проспекти й каталог безплатно!

Замовляти в Ревізійнім Союзі Укр. Кооператив — Львів, вул. Міцкевича, 12/1 п., або в усіх книгарнях краю.

Витворня

цукорків і чеколяди

САМУЕЛЯ ВАЙДГОРНА

Львів, Жовківська 22. Тел. 55-28.

поручає свої вироби:

цукорки, чеколяди, андрути, цукор ледовий і мармеляду по цінах конкурентційних.

„МАТАВОР“

машиновий вибір
торбинок паперових

доставляє свої вироби всім складам „Народньої Торговлі“ й „Центросоюзу“ —

Львів, Жовківська 48.

Тел. 93-71.

ЄДИНА, НАЙЛІПША
й СВОЄРІДНА

ПАСТА ДО ВЗУТТЯ

„ЕЛЕГАНТ“

консервує шкіру.

Уживайте лише цю пасту.

Адреса фабрики:

Львів, Кордецького, 51. Тел. 60-04

БРАТТЯ ГАЛЬПЕРН

Гуртовна продаж Паперу

Львів, вул. Карна, 2.

Тел. 18-00.

АПТИКА ШАЙНБАХА

Львів, Городецька 30

поручає сироп проти хрипки й кашлю „Plantacol“.

БІБЛІОТЕКА для школи й дому

Містить твори найкращих українських та світових письменників. Кожний том становить для себе цілість. — —

ЦІНИ ЗНИЖЕНІ!

Досі вийшли:

1. Леся Українка: **У пущі**, драма в 3 діях. . . . . ціна 1'80 зол.
  2. Борис Грінченко: **Оповідання** (шість оповідань) . . . ціна 1'80 зол.
  3. З. а. Іван Нечуй-Левицький: **Микола Джеря** . . . . . ціна 2'70 зол.
  4. Степан Руданський: **Вибір із творів** . . . . . ціна 1'80 зол.
  5. 5 а. Микола Гоголь: **Ревізор**, комедія на 5 дій . . . . . ціна 2 зол.
  6. 6 а. Іван Нечуй-Левицький: **Не той став**, повість . . . . . ціна 2'70 зол.
  7. 7 а. Микола Костомарів: **Кудеяр**, історична повість, ц. 4'50 зол.
  8. 8 а. Борис Грінченко: **Під тихими вербами**, повість, ц. 4'40 зол.
  9. 9 а. Марк Твейн: **Пригоди Тома Соєра** . . . . . ціна 3'80 зол.
  10. Юліян Опільський: **Іду на вас**, історичне оповідання ціна 3'20 зол.
  11. Т. Шевченко: **Кобзар**, повне вид. з поясненнями том I. ц. 1'80 зол. 12—13. Мих. і Людм. Старицькі: **Перед бурєю**. Історичний роман з часів Хмельниччини, 2 томи 800 сторін, ціна 2 томів 12'— зол.
  14. Т. Шевченко: **Кобзар**, повне вид. з поясненнями, зладив М. Сабат, том I. частина II. . . . . ціна 2'— зол.
  15. Гр. Квітка-Основ'яненко: **Перекотиполе**, з поясненнями ц. 0'90 зол.
  16. Ольга Кобилянська: **Людина**, ціна 1'80 зол.
  17. Марк Твейн: **Пригоди Гека Фіка**, з ілюстраціями ціна 4'80 зол.
  18. Андрій Чайковський: **За сестрою**, історичне оповідання з ілюстраціями . . . . . ціна 1'50 зол.
- Кожний випуск можна купити в гарній полотняній оправі з золотими витисками за доплатою 2'— зол. за том.
- Замовляти: Книгарня Наук. Т-ва ім. Шевченка Львів, Ринок 10.

Найздоровіша
пожива
це
першоякісні вироби
Маслосоюзу

Найкращі
ПАПЕРЦІ й ТУТКИ
„КАЛИНА“
з фабрики кооперативи
„БУДУЧНІСТЬ“
в Тернополі.

„БІБЛЬОС“
ФАБРИКА ПАПЕРОВИХ ВИРОБІВ
І ДРУКАРНЯ
Львів, Японська 7. — Тел. 14-78.
Відділ друкарський виконує:
книжки, часописи, ілюстрації, за-
прошення, бюрові друки, торго-
вельні картотеки та інші праці,
входячі в обсяг друкар. штуки.
Відділ переплетничий виконує:
всякі книги, зшитки, бльоки, теки,
альбоми, оправы євангелій і т. п.

М. КУПФЕРШТАЙН

Львів, ОВОЦОВА 5. — Тел. 19-98.

Знана й солідна фірма з довгих літ поручає по цінах фабричних папір до пакування, пергамін, текстури, мішки й шпагат.

НАРОДНЯ ГОСТИННИЦЯ

кооперат. Т-во з обмеж. порук.

== у Львові, ==

вул. Косцюшка, ч. 1.

В „Рідній Школі“
наша будучність! Книгарня „Рідної Школи“ Львів, Сикстуська 20
телефон ч. 87-42.

Має на складі: шкільні підручники, белетристичні й наукові книжки в українській і чужих мовах; закуплює бібліотеки й рукописи придатні до друку.

Приймає замовлення на книжки інших краєвих і заграничних видавць.

Великий і найдешевший склад шкільних і канцелярських приборів.

Дохід з книгарні „Рідної Школи“ йде на удержання нашого прив. шкільництва.

Рік заложення 1841.

О.Т. Вінклера Син

Львів, Ринок 28. — Тел. 19-96.

Поручає по найдешевших цінах: різні фарби, лякери, щітки, щіточки до зубів і нігтів, тріпачки, метельця, пензлі, рогіжки, хідники, полотно, картони, прибори до мальовання, оливи і т.п.
Для коопер. спец. пільги й рабат.

Календар-альманах

„ДНІПРО“

Попередні річники календаря, окрім рр. 1 і 2 висилаються по ціні 2 зол. за календар.

„SIDOL“

плин до чищення

„SIRAX“

порошок до шуровання

„SIDOL“

паста до обуви

„SIGELLA“

паста до підлоги

Найкращий середник до чищення металю, шиб, люстер і мармурів
„SIDOL“

світла паста терпен.-воскова до взуття
„L O D I X“

UNGULIN
ЭКСТРАКТ

паста
до чищення металю

Жадайте у всіх складах „Народньої Торговлі, у кооперативах, всюди.

ПАСТА
ТЕРПЕНТИНОВА
ДО ОБУВІ.

ВИРОБИ

ХЕМІЧНОЇ ФАБРИКИ

„SIDOL“

ВАРШАВА-ПРАГА

ВУЛ. ОВСЯНА 12-14.

Важкі економічні відносини не звільняють Вас від обов'язку забезпечення долі Вашої рідні. Тому негайно подбайте про життєве забезпечення в **одинокому українському Товаристві Взаїмних Обезпечень на життя й ренти**

„КАРПАТІЯ”

ЛЬВІВ, РИНОК 38. — (Власна каменця).

Життєва поліса — це не тільки найпевніша локата ощадностей, але й найкраща безпека будучности Вашої особистої й Вашої рідні.

Перша українська
торговля вудженини й мяса

ТЕОДОР

П Я В К А

МАГАЗИНИ:

Львів, Руска 16. — Телеф. 59-74

Львів, Личаківська 87. — Тел. 80-76

Доставляє вудженини, мясо, ковбаси, солонину й смалець найліпшої якости.

Б-ти МІХОТЕК і С-ка
Фабрика виробів цукорняних

Львів, вул. Засьпянек 10.

Телефон 79-39. — П. К. О. 301.862.

Поручає Кооперативам:

гербатники, кекси, медівники
на чистім меді
тіста струдлеві, сухарики, біш-
копти, андрути, неаполітанки,
прецельки в чеколяді.

Товар добірний і дешевий.

Машини до писання.
Машини до шиття. — Ровери.

частини складові до ВСІХ машин.

Наука й переписування на маш.

Направа машин.

ЮЛІЯН ЛОМАГА

Львів, Валова, 11. — Тел. 28-70.

Металі чистить найкр. „Сільва“
теч і паста „Сільва“

Жадайте скрізь виробів української
фабрики. До чищення кухонного на-
чиння уживайте порошок „Сільва“.

ШМІР ДО ВОЗІВ.

„Я К І Р“
Львів, вул. Львівських Дітей, 61

Перша
українська механічна кооперат.

ПЕКАРНЯ

поручає своє найліп. якости печиво

Спеціальність: лічн. хліб разовий.

„А Л Ь О Е“

українська хем.-косм. фабрика
ЛьВІВ, ГЕНІНҐА 16, телеф. 6-24.

поручає:

Пасту й Порошок до зубів, Креми,
шампони й вазеліну в тубках.

„СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР“

Ілюстр. двотижневик, XX. рік видання.
Передплата вносить лише 3. зол. на рік, якщо збереться найменше 10 читачів, що вплатають згори по 3 зол. і часопис буде висилатися гуртом на одну адресу. Звичайна передплата для поодиноких читачів вносить 8 зол. на рік. — Передплату слати на адресу: Краєве Господарське Товариство „Сільський Господар“ у Львові, Ринок 10/II.

„УКРАЇНСЬКИЙ ПАСІЧНИК“

Ілюстр. місячник VII. рік видання.
Передплата вносить лише 4 зол. на рік, якщо збереться найменше 5 читачів, що вплатають згори по 4 і часопис буде висилатися гуртом на одну адресу.
Звичайна передплата для поодиноких читачів вносить 6— зол. на рік.

Адреса: ЛЬВІВ, РИНОК 10/II.

**ЧИТАЙТЕ ОДИНОКИЙ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У ПОЛЬЩІ ЩИРО-УКРАЇНСЬКИЙ ЩО ДЕННИК**

„ДІЛО“

що виходить уже 55-й рік у Львові

Редакція й Адміністрація містяться

у Львові, Ринок 10.

II. поверх (дім Т-ва „Просвіта“).

Видає Видавнича Спілка „ДІЛО“. Місячна передплата 5 зол. Ціна одного примірника — 20 сот. В справі оголошень звертатися до Адміністрації.

Адреса для телеграм: ЛЬВІВ, „ДІЛО“.

Кonto почт. щадн. 143.322. Тел. 29-41.

ОКУЛІСТ

Др. ЛЮДВІК ЛЯНДАВ

б. лікар клініки в Парижі, Фрибургу й Базелі.

Ординує щодня 10-12 і 4-6.

В неділі й свята перед полуднем.
Львів, Словацького 16. Тел. 40-14.

ДЕНТИСТИЧНЕ ЗАВЕДЕННЯ ЯКОВА НАССА

Львів, Сякстуська 17. Тел. 65-75.

Приймає від 9-1 і 3-6.

Пльомбування зубів, корони, містки, штучні зуби з кавчуку, золота, платини, білого золота, регуляція криворостучих зубів.

МУЗЕЙ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНИ В ПРАЗИ

у відділі періодики комплектує **ЗБІРКУ УКРАЇНСЬКИХ КАЛЕНДАРІВ** і звертається до всіх українських Видавництв, які видають календарі, з проханням надсилати на адресу Музею принаймні по одному примірнику всіх календарних видаків (альманахи, настінні, настольні, кишенькові, відривні, пам'яткові, записники і т. д.).

Адреса Музею:

UKRAJINSKÉ MUSEUM, PRANA—ŽIŽKOV, KARLOVA 14.
CZECHOSLOVAKIA.

ПЕЧІ всілякі й різні
КАФЛЯРСЬКІ РОБОТИ

виконує

Михайло ГАЛІБЕЙ

Львів, вул. Петра Скарги, ч. 5.

КРАВЕЦЬКА РОБІТНЯ

АНДРІЯ ДУФАНЦА

Львів, Пасаж Миколая

(перша брама від вул. Сенкевича),
Тел. 87-41. — Виконує всякі роботи кравецькі, як із матеріал. власних, так і з поручених.

Центральний Кооперативний Банк „Краєвий Союз Кредитовий“

(Центробанк)

у Львові, вул. 3 Мая, 15.

Ч. телеф. 433. — Конто почтов. шадниці у Варшаві ч. 143.467. Жирове конто в Банку Польським. Власна камениця при вул. 3 Мая, 15.

Як Центральна Каса Україн. Кооператив, приймає вкладки ощадности та акредитує українські Кооперативи всіх видів, щоб піднести господарський розвій українського народу.

ОДИНОКІ В КРАЮ
УКРАЇНСЬКІ ГРАФІЧНІ
ЗАВЕДЕННЯ

„УНІЯ“

Львів, Мілковського ч. 5.
(перша бічна Кохановського).

Телефон 92-97.

Виконують

друкарські кліші на цинку, мосяжі й міді, як також прецизійні літографічні друки, то є: мапи, барвні образи рекламні афіші, етикети й т. п. —

ЦІНИ КОНКУРЕНЦІЙНІ.

Міхал Фляйшер

Фабричний склад паперу

Централя:

Краків, Кармеліцка, 6
тел. 106-38.

Відділи:

Львів, Сикстуська, 23
тел. 40-87.

Катовиці, Попшечна 10
тел. 16-62.

Доставляє всілякі сорти паперу для друкарень, видавництва, часописів, бюро і т. д.

НАРОДНЯ ТОРГОВЛЯ

споживчі й кольоніяльні товари, насіння
господарських рослин і городовини та квітів

продає у своїх складах:

у ЛЬВОВІ: Ринок 36, Личаківська 155, Більчевського 3, Городецька 23 й Слодова 1;
СТАНИСЛАВОВІ, Ринок 23 і Голуховського 20;
ПЕРЕМИШЛІ, Костюшка 7; ТЕРНОПОЛІ, 3. Мая 3;
ДРОГОБИЧІ, Пілсудського 12; КОЛОМИЇ, Ринок 48;
СТРИЮ, Ринок 37; САМБОРІ, Ринок 27 і Торговиця;
РОГАТИНІ, Львівська 674; БРОДАХ, Ринок б-а;
СЯНОЦІ, 3. Мая 3; ГОРОДЕНЦІ, Головна 29;
БОРЩЕВІ, Шевченка 861;
ЗОЛОЧЕВІ, Собіського 15; ЗБАРАЖІ, Ринок 72;
КОСОВІ, Ринок 85; МОСТИСЬКАХ, Перемиська 571;
СНЯТИНІ, Ринок 60; СОКАЛІ, Костюшка 63;
ТУРЦІ н/Стр., Ринок; ЛУЦЬКУ, Ягайлонська 56,
Берка Йоселевича 13 і на Краснім; ОЛИЦІ (Волинь),
3. Мая 42 і ВОЛОДИМИРІ, вул. 3. Мая 6.

ЧАЙ
В.ВИСОЦЬКИЙ:СКА
П'ЮТЬ В КОЖНІЙ ХАТІ

Жадайте й купуйте

вироби
з УКРАЇНСЬКОЇ
КООПЕР. ФАБРИКИ

„ЦЕНТРОСОЮЗ“ МИЛО

До прання в кістках 1/4, 1/2, 1/1 кг.

До прання й миття з запахом, паковане.

Господарське.

Вибагливе тоалетове з різн. запахами.

НИТКИ РІЖНОЇ СОРТИ

При закупах звертайте увагу
на наш охоронний знак „ЦЕНТРОСОЮЗ“

ТОВАРИСТВО ВЗАЇМНИХ ОБЕЗПЕЧЕНЬ І КООПЕРАТИВНИЙ БАНК

„ДНІСТЕР“

У ЛЬВОВІ, ВУЛ. РУСЬКА 20.

Обезпечує в доларах і золотих:

1. **від огню** будинки, хатні й господарські движимості, худобу, пашу й збіжжя, товари і т. п.

2. **від крадіжкі** з вломом готівку, вартісні папери, дорогоцінності, хатню обстанову, товари, склади, як також від рабунку при переносненні готівки.

Уділює позички векселеві й гіпотечні, зачети на підклад акцій і т. п.

Приймає під найкориснішими умовами вклади в краєвій і загр. валюті.

Переводить купно й продаж усякого роду цінних паперів.

Переводить торговельні операції.

Приймає вклати на рахун. третіх осіб.

Попирає діяльність других коопер.

Адрес для телегр: „Дністер“, Львів, тел. чч.: 5-47 і 80-50. Інформації в справі обезпеч. й позичок уділяють агенції „Дністра“.

1935
1992

ВИДАВНИЦТВО

„УКРАЇНСЬКА ПРЕСА“

Видавець ІВАН ТИКТОР

ВИДАЄ:

1. Новий Час Львів, Косцюшка 1. а

щоденник

Місячна передплата 3— зл. Точні передплатники дістають щомісяця „Велику Історію України“ по одному зшиткові за доплатою 40 гр. на кошти опакування й пересилки.

2. Наш Прапор Львів, Косцюшка 1 а.

ілюстрований часопис, виходить двічі в тиждень. Точні передплатники дістають безплатно щомісяця книжку-премію Видання „Україн. Бібліотеки“. — Передплата разом із книжками „Укр. Бібліотеки“ місячно 1'95 зл., чвертьр. 5'55 зл., півр. 11'10 зл.

3. Народня Справа Львів, Руська 18.

тижневий часопис для села. Крім цікавого всебічного матеріалу дає допомоги за страти в худобі (52— зл., коли передплатник доріже штуку, а 82— зл., коли худобина згине сама). Також два рази в році уряджує велике льосування нагород у грошах, вартісних предметах і моргах поля. — Передплата місячно 0'90 зл. Чвертьріч. 2'50 зл., півріч. 5 зл., річно 10 зл.

4. Наш Лемко Львів, Руська 18.

часопис для Лемків, виходить двічі в місяць. — Піврічна передплата 1'80 зл., річна згори 3— зл.

5. Дзвіночок Львів, Руська 18.

часопис для українських дітей, виходить щомісяця. Передплата піврічно 1'20 зл., річно згори 2— зл., поодиноке число 20 гр.

6. Комар Львів, Руська 18.

веселий часопис (сатира, гумор) виходить два рази в місяць. Передплата: піврічна 3 зл., річна 6 зл., поодиноке число 25 гр.

7. Українська Бібліотека Львів, Косцюшка 1. а

виходить кожного місяця 1 том 128 сторін друку. Мистецька двобарвна обгортка, добрий, білий папір. Передплата чвертьрічна 2'60 зл., піврічна 5— зл., річна 9'60 зл., поодинокий том 95 гр. Передплатники „Нашого Прапора“ дістають Українську Бібліотеку даром.

8. Велика Історія України Львів, Косцюшка 1. а

виходить місячними триаркушевими випусками. Передплата: місячна 1'20 зл., чвертьрічна 3'50 зл., піврічна 6— зл., річна 12— зл. Передплатники „Нового Часу“ дістають Велику Історію України за доплатою 40 гр. місячно.